

ISTORIE

STEFAN ZWEIG

Lupta în jurul unui rug

CASTELLIO ÎMPOTRIVA LUI CALVIN

HUMANITAS

Stefan Zweig (1881–1942), scriitor și publicist austriac, s-a bucurat de o mare faimă internațională în anii 1920–1930, perioada sa de creație cea mai fertilă. S-a născut în familia unui înstărit industriaș evreu. A studiat filozofia, romanistica și germanistica la Universitatea din Viena și la cea din Berlin. A debutat ca poet sub influența lui Hofmannsthal și a lui Rilke, primind o importantă distincție literară austriacă. Student fiind, pleacă în Belgia, la Émile Verhaeren, căruia îi va deveni bun prieten, traducător și biograf (printre marii săi prieteni se vor număra de asemenea Sigmund Freud și Arthur Schnitzler). În 1904 pleacă în Franța, unde își face mulți prieteni în lumea literară pariziană, de exemplu pe Jules Romains, și îl cunoaște pe Romain Rolland, pe care îl va admira o viață întreagă; apoi vizitează Anglia, Statele Unite, India și alte țări, continuându-și în tot acest timp preocupările literare. În 1915 se căsătorește cu Friederike von Winternitz. În timpul Primului Război Mondial, declarându-se pacifist, la fel ca Romain Rolland, nu luptă pe front, slujindu-și patria ca funcționar la Arhivele Ministerului de Război. În 1919 părăsește Viena pentru a se stabili la Salzburg; aici, în cursul unui deceniu, scrie cele mai celebre dintre povestirile, eseurile și biografiile sale. În 1934, după ce Hitler vine la putere în Germania, părăsește Austria și trăiește o vreme în Anglia. Cărțile lui sunt interzise de național-socialiști, ceea ce, pe lângă traiul în exil, îi provoacă o mare suferință. În 1939 divorțează și se recăsătorește cu o tânără englezoaică, Charlotte Elisabeth Altmann, care la scurtă vreme se îmbolnăvește grav. În 1940 pleacă în Statele Unite, iar de acolo în Brazilia, unde se sinucide împreună cu soția pe 22 februarie 1942.
Titluri importante (multe traduse în românește la puțin timp după apariția edițiilor germane, autorul bucurându-se și la noi de celebritate în epocă): *Secret arzător*, *Scrisoarea unei necunoscute*, *Amoc*, *Spaima: romanul unui adulter*, *Simțuri rătăcite*, *Suflete zbuciumate*, *Douăzeci și patru de ore din viața unei femei* (Humanitas Fiction, 2012), *Schachnovelle* (ficțiune); *Émile Verhaeren*, *Drei Meister: Balzac – Dickens – Dostojewski*, *Romain Rolland: Der Mann und das Werk*, *Orele astrale ale omenirii* (Humanitas, 2013), *Maria Antoaneta*, *Maria Stuart*, *Erasmus de Rotterdam*, *Lupta în jurul unui rug: Castellio împotriva lui Calvin*, *Magellan* (biografii și eseuri pe teme istorice); *Jeremias* (dramaturgie); *Lumea de ieri* (Humanitas, 2012) (memorialistică).

STEFAN ZWEIG

Lupta în jurul unui rug

CASTELLIO ÎMPOTRIVA LUI CALVIN

Traducere de
E. Marghita

Ediție îngrijită și revizuită de
Dan Flonta

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Andreea Niţă
DTP: Andreea Dobreci, Carmen Petrescu

Tipărit la Art Group

Stefan Zweig
Castellio gegen Calvin oder Ein Gewissen gegen die Gewalt

Lucrare apărută cu acordul COPYRO –
Societate de Gestiune Colectivă a Drepturilor de Autor

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
Zweig, Stefan
Lupta în jurul unui rug: Castellio împotriva lui Calvin /
Stefan Zweig; trad.: E. Marghita; îngrijitor de ed.: Dan Flonta. –
Bucureşti: Humanitas, 2016
ISBN 978-973-50-4714-6
I. Marghita, E. (trad.)
II. Flonta, Dan (ed.)
282(44) Castellion, S.
284.2(44+494) Calvin, J.

EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0372 743 382 / 0723 684 194

Cuprins

Notă asupra ediției

În mai 1936, Stefan Zweig publica la Herbert Reichner Verlag din Viena eseul istoric *Castellio gegen Calvin oder Ein Gewissen gegen die Gewalt* (*Castellio împotriva lui Calvin sau O conștiință contra violenței*). Zweig se afla de multă vreme în relații apropiate cu autorul și traducătorul român Eugen Relgis, care tălmăcise de-a lungul timpului nu mai puțin de nouă cărți ale sale în românește. Prompt, Relgis și-a manifestat dorința de a traduce și acest volum. Dar, spre mirarea sa, scriitorul austriac l-a sfătuit să n-o facă. Această carte *„plaît peu au public"* („nu prea place publicului"), i-a scris, ambiguu, Zweig vechiului său traducător, evreu ca și el, iar Relgis a întrezărit în aceste cuvinte o aluzie la degradarea climatului public european, dominat de politica agresivă a Germaniei naziste și de începutul prigoanei împotriva evreilor. Căci Zweig își înțelegea textul, care are în centru confruntarea dintre umanistul francez Sebastian Castellio și neînduratorul teocrat al Genevei, Jean Calvin, ca pe un manifest împotriva „tuturor silniciilor violenței". Dar iată că, după două luni, Zweig i-a trimis lui Relgis un exemplar al originalului german pe care operase o serie de adăugiri, tăieturi și corecturi, cerându-i să se folosească de acest text revizuit pentru traducerea românească și sugerându-i titlul „Lupta în jurul unui rug" (*„Kampf um einen Scheiterhaufen"* – titlu propus de Zweig și pentru edițiile franceză, engleză și olandeză, dar adoptat doar de aceasta din urmă).

În cele din urmă, Relgis a renunțat la această întreprindere. În perioada statului național legionar și sub regimul Antonescu, el a resimțit din plin efectele politicii antievreiești, fiind marginalizat și nemaiputând să publice. Cartea lui Zweig avea să apară în românește abia în 1945, cu puțin înainte de sfârșitul războiului,

la Editura Modernă. Traducerea a fost realizată de E. Marghita, care s-a servit de textul îmbunătățit de Zweig. Cu această ocazie, Relgis a scris o prefață în care a împărtășit publicului povestea din spatele apariției versiunii românești.

Volumul de față, îngrijit în redacția Editurii Humanitas, are la bază textul original revizuit de Stefan Zweig pentru ediția românească. S-au luat însă în considerare și alte corecturi și modificări punctuale operate ulterior de Zweig pentru ediția germană revizuită, care a apărut postum, începând cu anul 1954, la S. Fischer Verlag din Frankfurt pe Main.

Traducerea din 1945 a fost supusă unei revizuiri substanțiale. S-au realizat numeroase îmbunătățiri de ordin stilistic și s-a intervenit acolo unde textul românesc era mai puțin inteligibil. S-au prelucrat structurile sintactice învechite care îngreunau curgerea textului sau care sunt mai puțin transparente pentru cititorul de azi, menținându-se însă de obicei frazele lungi și elaborate care fac parte integrantă din scriitura lui Stefan Zweig și, în general, din stilul multor scriitori interbelici de limbă germană. Grafia, punctuația, precum și formele gramaticale au fost aduse la zi, conform normelor în vigoare. Toate aceste intervenții s-au făcut însă ținând seama de imperativul de a menține o manieră ușor arhaizantă, pentru a nu răpi textului aerul de epocă. În ton cu traducerea originală, s-a apelat la un lexic adecvat perioadei, s-au folosit inversiuni sintactice în măsura în care nu sună strident pentru cititorul de azi etc.

Textul prezentei ediții este însoțit de o serie de note de subsol. Majoritatea lor dau informații despre personaje sau contexte istorice mai puțin cunoscute, oferă traducerea românească a numeroaselor citate franțuzești sau aduc lămuriri despre referirile la textul biblic. Notele îngrijitorului de ediție sunt numerotate, iar o notă aparținând traducătoarei este marcată cu asterisc. De asemenea, ediția de față este îmbogățită cu o suită de ilustrații reprezentându-i mai ales pe protagoniștii cărții. La câteva dintre ele, autorul se referă pe larg pentru a creiona portretele psihologice ale celor doi antagoniști. Facsimilul cu textul original prelucrat de Zweig (p. VIII a fasciculului) a fost preluat din ediția românească publicată de Editura Modernă.

Dan Flonta

„Posteritatea nu va putea concepe că am fost nevoiţi să trăim iarăşi într-o beznă atât de adâncă, după ce se făcuse cândva lumină.“

Castellio în *De arte dubitandi*, 1562

Introducere

„Celui qui tombe obstiné en son courage, qui, pour quelque danger de la mort voisine, ne relâche aucun point de son assurance, qui regarde encore, en rendant l'âme, son ennemi d'une vue ferme et dédaigneuse, il est battu, non pas de nous, mais de la fortune; il est tué, non pas vaincu: les plus vaillants sont parfois les plus infortunés. Aussi y a-t-il des pertes triomphantes à l'envi des victoires...“[1]

Montaigne

„Musculiţa contra elefantului“ – mai întâi pare ciudată această însemnare a lui Sebastian Castellio, scrisă chiar de mâna lui în exemplarul aflat la Basel al operei sale polemice împotriva lui Calvin. Am fi, deci, oarecum îndreptăţiţi să bănuim că e vorba doar de una dintre obișnuitele exagerări ale umaniștilor. Dar cuvintele lui Castellio nu erau nici hiperbolice, nici ironice. Cu o comparaţie atât de izbitoare, acest viteaz voia doar să-i arate prietenului său Amerbach[2] că își dădea seama prea bine de tragismul situaţiei sale: aruncase mânușa unui adversar uriaș acuzându-l în mod public pe Calvin că, din fanatică îndârjire, a ucis un om și, printr-însul, libertatea de conștiinţă în cadrul Reformei. Din primul ceas în care Castellio ridică pana ca pe o lance pentru această bătălie primejdioasă, el e pe deplin conștient de imposibilitatea oricărui război pur spiritual

1. „Cel ce cade stăruind în curajul lui, cel ce, aflat în cea mai mare primejdie de moarte, nu e zdruncinat câtuși de puţin în convingerea lui, cel ce își mai privește inamicul cu fermitate și mândrie chiar și în timp ce-și dă sufletul, acela este doborât de soartă, nu de noi; este ucis, iar nu învins: cei mai viteji sunt uneori cei mai năpăstuiţi. Există, astfel, înfrângeri tot atât de triumfătoare precum victoriile...“ (fr.).

2. *Bonifacius Amerbach* (1495–1562), jurist și umanist elveţian. L-a susţinut financiar pe Castellio la Basel.

împotriva supremației unei dictaturi îmbrăcate în platoșe și zale, conștient deci și de zădărnicia acțiunii sale îndrăznețe. Cum ar putea un singur ins, neînarmat, să se mai războiască cu Calvin și să-l învingă, pe acest Calvin, îndărătul căruia stau mii și zeci de mii și, pe deasupra, și aparatul militant al puterii de stat?

Datorită unei formidabile tehnici de organizare, Calvin a reușit să transforme un oraș întreg cu mii de cetățeni, până atunci liberi, într-o rigidă mașinărie de ascultare oarbă; a izbutit să nimicească orice tendință de independență, să acapareze orice libertate de gândire, aservind-o numai și numai doctrinei sale. Tot ce are vreo putere în oraș și în stat este supus atotputerniciei sale, toate autoritățile și toate slujbele: consiliul comunal și consistoriul, universitatea și tribunalul, finanțele și morala, preoții, școlile, zbirii, închisorile, cuvântul scris, rostit și chiar cel șoptit în taină. Doctrina lui a devenit lege. Iar pe acela care îndrăznește cea mai mică obiecție îl învață foarte repede temnița, surghiunul sau rugul – aceste argumente de care se folosește orice tiranie spirituală pentru a pune capăt tuturor discuțiilor – că la Geneva nu e admis decât un singur adevăr, iar Calvin e profetul lui. Însă puterea sinistră a acestui om nefast se extinde mult mai departe, dincolo de zidurile orașului; orașele confederate elvețiene văd într-însul cel mai important aliat politic; protestantismul universal și-l alege pe *violentissimus Christianus* drept generalisim spiritual; prinți și regi se străduiesc să obțină bunăvoința conducătorului ecleziastic care a pus pe picioare cea mai puternică organizație a creștinismului în Europa, pe lângă cea romană. Nici un eveniment de actualitate politică nu se mai petrece fără știrea lui, aproape nici unul împotriva voinței sale. A-l dușmăni pe predicatorul de la catedrala Saint-Pierre a devenit un act tot atât de primejdios ca și a-l dușmăni pe papă sau pe împărat.

Iar adversarul, Sebastian Castellio, idealistul stingher care, în numele libertății de gândire a omenirii, pornește lupta împotriva tiraniei lui Calvin și a oricărei alte tiranii spirituale, cine este el? Într-adevăr, asemuit cu fantastica putere a lui Calvin, musculița contra elefantului! Un *nemo*, un nimeni, un zero în sensul influenței publice și un coate-goale, un savant sărac lipit pământului care-și hrănește cu trudă nevasta și copiii, dând lecții particulare, făcând traduceri; un refugiat în țară străină, fără drept de adăpost, fără drepturi civile, de două ori emigrant: ca în toate epocile dominate de fanatism, omul de omenie stă neputincios și complet izolat între zeloții învrăjbiți. Ani de zile, acest mare și modest umanist duce o existență mizeră, veșnic strâmtorat, dar și veșnic liber, deoarece nu e legat de nici o partidă și nu e robit nici unui fanatism. Abia când, prin uciderea lui Servet, își simte conștiința zguduită și se ridică de la munca lui pașnică spre a-l învinui pe Calvin în numele omeniei batjocorite, abia atunci această izolare devine eroism. Căci pe Castellio nu-l apără o masă compactă și sistematic organizată, ca pe adversarul său Calvin, deprins cu războaiele; pe el nu-l sprijină nici o partidă, nici cea catolică, nici cea protestantă; nici un domnitor puternic, nici un împărat și nici un rege nu întind asupra lui, ca pe vremuri asupra lui Luther și Erasmus, mâna lor ocrotitoare; și chiar cei câțiva prieteni care îl admiră se încumetă să-l îmbărbăteze doar în taină.

Căci e nespus de primejdios să te dai pe față cu un om care, într-o epocă smintită, când ereticii sunt peste tot schingiuiți și fugăriți asemenea vânatului, ridică neînfricat cuvântul pentru acești dezmoșteniți și asupriți, contestând o dată pentru totdeauna tuturor stăpânilor de pe lume dreptul de a prigoni vreun locuitor al acestui Pământ din pricina ideilor sale și a concepțiilor sale de viață. Un om care, într-una din acele clipe de întunecare a sufletelor ce

se abat în răstimpuri asupra popoarelor, cutează să-și păstreze privirea lucidă și omenoasă și să numească toate aceste măceluri, săvârșite în aparență întru cinstirea Domnului, cu numele lor adevărat: crimă, crimă și iarăși crimă! Un om care, răscolit în sentimentul său cel mai profund de omenie, nu mai poate răbda tăcerea și își strigă de unul singur, până la ceruri, disperarea și indignarea față de toate atrocitățile comise, luptând singur pentru toți, singur împotriva tuturora! Întotdeauna, cel ce ridică cuvântul împotriva stăpânilor clipei și împotriva împărțitorilor puterii trebuie să se aștepte la un foarte mic număr de camarazi, având în vedere nemuritoarea lașitate a neamului nostru pământesc; de aceea, în ceasul hotărâtor Sebastian Castellio nu are îndărătul său decât propria-i umbră, iar drept avut, singura proprietate inalienabilă a artistului luptător: o conștiință de neînduplecat într-un suflet neînfricat.

Însă tocmai faptul că Sebastian Castellio, știind din capul locului că lupta lui n-are sorți de izbândă, a întreprins-o totuși, așa cum i-a dictat conștiința – acest sfânt „Totuși" și „Cu toate că" îl slăvește pentru toate timpurile pe acest erou necunoscut din marele război de eliberare a omenirii. Numai pentru curajul de a fi ridicat el singur, izolat, un protest pătimaș împotriva unei terori mondiale, lupta lui Castellio contra lui Calvin ar trebui să rămână întipărită în mintea și în sufletul oricărui intelectual. Dar și în tematica ei lăuntrică această dispută istorică depășește cu mult prilejul ei temporar. Aici nu e vorba de un *teologicum* mărginit, nu de omul Servet și nici măcar de înfruntarea decisivă dintre protestantismul liberal și cel ortodox: în această dispută dârză se pune o problemă mult mai vastă, cu repercusiuni dincolo de epoca ei, *nostra res agitur*[1]; se deschide o luptă care, sub alte denumiri și sub

1. Chestiunea ne privește (lat., traducere liberă) – adaptare a unui vers din Horațiu (*Epistole*, I, 18).

felurite forme, va trebui dusă iar și iar. Teologia e aici doar o mască întâmplătoare a vremii. Chiar și Castellio și Calvin nu sunt decât exponenții unei antiteze invizibile, dar imposibil de depășit. Indiferent cum vrem să denumim polii acestei permanente tensiuni – toleranță contra intoleranței, libertate contra tutelării, omenie contra fanatismului, individualitate contra mecanizării, conștiință contra violenței –, toate aceste denumiri exprimă în fond o decizie profund lăuntrică și personală cu privire la ce anume este mai important pentru fiecare ins în parte: factorul omeniei sau factorul politic, *ethos*-ul sau *logos*-ul, personalitatea sau colectivitatea.

De această circumscriere, mereu necesară, a libertății și a autorității nu rămâne scutit nici un popor, nici o epocă, nici un om care judecă: căci libertatea nu e cu putință fără autoritate (altminteri devine haos), nici autoritatea fără libertate (altminteri devine tiranie). Nu încape îndoială că în substraturile adânci ale firii omenești sălășluiește un dor tainic de contopire în colectivitate. E de nedistrus crezul nostru străvechi, atavic, că s-ar putea găsi un anumit sistem religios, național sau social, echitabil pentru toți, care să dăruiască omenirii pace și ordine. Marele Inchizitor al lui Dostoievski a dovedit, cu o dialectică cruntă, că majoritatea oamenilor se tem de fapt de propria lor libertate. Într-adevăr, marea masă, din oboseală față de istovitoarea multiplicitate a problemelor, față de complicațiile și răspunderile vieții, dorește o mecanizare a lumii printr-o ordine definitivă, valabilă pentru toți, care s-o scutească de orice muncă de gândire. Acest dor mesianic după o deproblematizare a existenței constituie fermentul propriu-zis care netezește calea tuturor profeților sociali și religioși. Atunci când idealurile unei generații și-au pierdut strălucirea și culorile, ajunge întotdeauna să se ridice un singur om cu putere de sugestie care să declare peremptoriu că el și numai el a găsit noua formulă, pentru ca imediat mii și mii de oameni să-și pună încrederea în pretinsul mântuitor

al poporului sau al lumii. Întotdeauna, o nouă ideologie (și acesta e sensul ei metafizic) creează mai întâi un nou idealism pe Pământ. Căci orice om care dăruiește semenilor săi o nouă iluzie de unitate și de puritate scoate mai întâi dintr-înșii forțele cele mai sacre: puterea lor de jertfă, entuziasmul lor. Milioane de oameni sunt gata, ca într-o vrajă, să se lase fecundați, cuceriți, ba chiar călcați în picioare, și cu cât le cere mai mult un asemenea vestitor și făgăduitor, cu atât mai mult îi sunt robiți. De dragul lui, ei aruncă bucuroși ceea ce mai ieri a fost suprema lor plăcere: propria libertate – numai ca să se poată lăsa conduși cu mai multă docilitate. Vechea vorbă a lui Tacit, *„ruere in servitium“*[1], se împlinește iarăși și iarăși: popoarele, cuprinse de beția solidarității, se aruncă de bunăvoie în sclavie, ba mai și slăvesc biciul cu care sunt flagelate.

Orice intelectual ar găsi ceva înălțător în faptul că este întotdeauna o idee, adică cea mai imaterială forță de pe Pământ, aceea care săvârșește asemenea neverosimile minuni de sugestie în lumea noastră bătrână, prozaică și mecanizată. Am putea cădea lesne în ispita de a-i admira și de a-i slăvi pe acești vrăjitori, pentru că reușesc, pornind de la spirit, să transforme materia inertă. Din nefericire însă, acești idealiști și utopiști se demască mai mereu după victoria lor, dovedindu-se a fi cei mai siniștri trădători ai spiritului. Căci puterea îndeamnă la atotstăpânire, biruința la samavolnicie și, în loc ca ei să se mulțumească cu faptul că au entuziasmat în așa măsură o mulțime de oameni pentru iluzia lor personală încât aceștia sunt gata să moară pentru ea, asemenea conchistadori cedează cu

1. Expresia apare în *Anale*, I, 7, unde Tacit relatează că, după moartea lui August în anul 14 d.Cr., elita de la Roma s-a înghesuit să jure credință noului împărat, Tiberiu: „În vremea aceasta, la Roma *se aruncau în slugărnicie* consuli, senatori, cavaleri“ (subl. n.; *cf.* Cornelius Tacitus, *Anale*, trad., introd. și note de Gheorghe Guțu, Humanitas, București, 1995, p. 38).

toţii ispitei de a transforma majoritatea în totalitate şi de a impune dogma lor şi celor fără partid. Nu se mulţumesc cu cei supuşi lor, cu trabanţii lor, cu robii lor sufleteşti, cu toţi eternii acoliţi ai fiecărei mişcări – nu, ei vor să-i vadă şi pe cei liberi, pe acea mână de oameni independenţi, slăvitorii şi slugile lor. Iar pentru a face să treacă dogma lor drept unica valabilă, ei aplică oficial stigmatul crimei oricărei alte păreri. Mereu se reînnoieşte acest blestem al tuturor ideologiilor religioase şi politice: de îndată ce vor să stăpânească singure, ele degenerează în tiranii. Dar din clipa în care un propovăduitor spiritual nu mai are încredere în puterea imanentă a adevărului emis de el, ci face uz de violenţă, el declară război libertăţii omeneşti. Orice idee îşi pierde idealitatea şi se transformă în brutalitate de cum cel ce-o propagă se foloseşte de teroare spre a uniformiza şi a reglementa convingeri străine. Chiar şi adevărul cel mai pur devine o crimă împotriva spiritului atunci când este impus altora cu sila.

Însă spiritul e un element misterios. Impalpabil şi invizibil ca aerul, pare să se adapteze conciliant tuturor formelor şi formulelor. Şi aceasta ademeneşte tot mereu firile despotice să-şi închipuie că spiritul ar putea fi complet tescuit, înfundat în sticle şi închis ermetic. Dar cu orice asuprire şi înăbuşire se stârneşte şi sporeşte o contrapresiune dinamică: tocmai atunci când e tescuit şi comprimat, spiritul devine un exploziv. Orice oprimare duce mai devreme sau mai târziu la răzvrătire. Căci independenţa morală a omenirii rămâne – eternă consolare – indestructibilă.

Niciodată nu s-a izbutit până acum să se impună pe cale dictatorială întregului glob pământesc o singură religie, o singură filozofie, o singură formă de înţelegere a lumii şi niciodată nu se va izbuti, căci întotdeauna spiritul va şti să se apere de orice robie, întotdeauna va refuza să gândească în tipare prestabilite, să se banalizeze şi să se niveleze, să se lase domesticit şi uniformizat. Cât de searbădă şi cât de zadarnică este, deci, orice străduinţă de a

aduce divina multiplicitate a existenței la un singur numitor, de a împărți omenirea în alb și negru, în buni și răi, în evlavioși și eretici, în supuși blânzi ai statului și dușmani ai statului, pe baza unui principiu propovăduit doar prin puterea pumnului! Întotdeauna se vor găsi spirite independente care să se răzvrătească împotriva unei astfel de violări a libertății omenești, se vor găsi *conscientious objectors*[1] care să se opună oricărei siluiri a conștiinței. Nicicând n-a putut fi o epocă atât de barbară și o tiranie atât de sistematică, încât să nu se fi găsit câțiva inși capabili să se sustragă înregimentării maselor și să apere dreptul la o convingere personală împotriva monomanilor brutali ai adevărului unic.

Și secolul al XVI-lea, deși la fel de surescitat în ideologiile sale brutale ca și veacul nostru, a cunoscut asemenea suflete libere și incoruptibile. Dacă citim scrisorile umaniștilor din acea epocă, simțim frățește durerea lor adâncă pricinuită de zdruncinarea lumii prin violență. Împărtășim emoționați oroarea lor sufletească față de proclamațiile stupide și lăudăroase ale dogmaticienilor, care vestesc fiecare în parte: „Ceea ce propovăduim e adevărat, iar ceea ce nu propovăduim e greșit.“ Vai, ce fiori de groază îi scutură pe acești cetățeni luminați ai lumii în fața neomenoșilor reformatori care au năvălit în viața lor animată de frumos, proclamând cu spume la gură ortodoxiile lor brutale! Cât de scârbiți sunt ei de toți acești Savonarola[2] și Calvini și John Knoxi[3], care vor să ucidă frumosul pe Pă-

---

1. Persoane care refuză să execute serviciul militar în temeiul propriilor convingeri religioase, etice sau umanitare (engl.).

2. *Girolamo Savonarola* (1452–1498), predicator și călugăr dominican italian. A condus *de facto* Florența între 1494 și 1497, instituind un regim teocratic și îndemnând la arderea operelor de artă și a cărților laice.

3. *John Knox* (n. cca 1513 – d. 1572), reformator scoțian. Nevoit să plece în exil, a ajuns la Geneva și l-a cunoscut pe Calvin, deve-

mânt și să prefacă lumea într-un seminar de morală! Cu luciditate tragică, toți acești oameni înțelepți și pătrunși de umanitate văd catastrofa pe care fanaticii turbați au s-o dezlănțuie în mod fatal asupra Europei; ei aud de pe acum zângănitul armelor în dosul cuvintelor prea zeloase și presimt în acea ură războiul crâncen ce va să vină.

Și totuși, chiar cunoscând acest adevăr, umaniștii nu îndrăznesc să lupte pentru el. Aproape întotdeauna, destinele sunt împărțite în viață: cei care au viziunea clară a lucrurilor nu sunt oameni de acțiune, iar oamenii de acțiune nu sunt cei cu viziunea clară. Toți acești umaniști tragici și îndurerați își scriu reciproc scrisori emoționante, adevărate capodopere, se tânguiesc cu ușile încuiate în camerele lor de studiu, dar nici unul dintre ei nu pășește dârz în fața Anticristului. Din când în când, Erasmus îndrăznește să arunce câteva săgeți din umbră; Rabelais plesnește din bici, sarcastic, ocrotit de veșmântul bufonului; Montaigne, filozoful nobil și înțelept, găsește în eseurile lui cuvinte impresionante; dar nici unul nu încearcă să intervină cu adevărat și să împiedice măcar unul dintre acele omoruri și prigoniri infame. Cu oameni turbați – iată concepția acestor înțelepți cu experiența vieții, deveniți prudenți datorită experienței – înțeleptul să nu se certe; e mai bine să te refugiezi în umbră în asemenea vremuri, ca să nu fii înhățat tu însuți și sacrificat.

Castellio însă – iată în ce rezidă nepieritoarea lui glorie – e singurul dintre toți acești umaniști care iese dârz în față, gata să accepte orice îi va hărăzi soarta. El ridică eroic cuvântul pentru cei prigoniți, riscându-și viața prin această atitudine. Cu desăvârșire lipsit de fanatism, deși amenințat în fiecare clipă de fanatici, fără patimă, dar cu neclintire tolstoiană, el înalță deasupra vremii cumplite, asemenea unei flamuri, convingerea sa că nicicând nu va

---

nind un susținător înflăcărat al învățăturilor acestuia. La întoarcerea în Scoția, a pus bazele prezbiterianismului.

putea fi impusă vreunui om o anumită concepție de viață, că niciodată vreo putere lumească nu va putea subjuga conștiința. Și deoarece el își făurește această convingere nu în numele unui partid, ci din spirit nepieritor de omenie, ideile lui, ca și multe dintre cuvintele lui, au rămas valabile dincolo de era sa. Căci întotdeauna ideile panumane, depășind epoca lor, își păstrează valoarea atunci când sunt formulate de un artist; întotdeauna manifestarea legăturii universale supraviețuiește celei singulare, doctrinare și agresive.

Mai presus de toate însă, nemaipomenitul curaj al acestui om uitat ar trebui să rămână pilduitor pentru toate generațiile următoare prin semnificația sa etică. Căci dacă Sebastian Castellio, sfidând toți teologii din lume, îl numește pe Servet, jertfit de Calvin, o victimă ucisă fără vină; dacă aruncă în fața tuturor sofismelor lui Calvin, asemenea unei pietre din praștie, cuvântul nemuritor: „A ucide un om nu înseamnă niciodată a apăra o doctrină, ci înseamnă a ucide un om"; dacă în manifestul său pentru toleranță (cu mult înainte de Locke, Hume, Voltaire și mult mai grandios decât ei) proclamă o dată pentru totdeauna dreptul la libertatea de gândire, atunci acest om își pune viața în gaj pentru convingerea lui.

Nu, să nu se facă încercarea de a compara protestul lui Castellio față de crima judiciară săvârșită împotriva lui Miguel Servet cu protestele de o mie de ori mai răsunătoare ale lui Voltaire în cazul Calas[1] și ale lui Zola în afacerea Dreyfus[2] – aceste comparații nu ating nici pe de-

1. *Jean Calas* (1698–1762), negustor protestant din Toulouse. Acuzat, în mod fals, că și-ar fi strangulat fiul pentru a-l împiedica să treacă la catolicism, a fost condamnat la moarte și tras pe roată. A fost reabilitat post-mortem în urma campaniei publicistice duse de Voltaire.

2. *Alfred Dreyfus* (1859–1935), ofițer francez de origine evreiască, condamnat în 1894 la închisoare pe viață pentru presupuse acti-

parte nivelul moral al acțiunii lui Castellio. Atunci când Voltaire îi ia apărarea lui Calas, trăiește deja într-un secol mai uman; de altfel, îndărătul poetului cu renume mondial stă protecția capetelor încoronate, după cum în jurul lui Émile Zola se adună, asemenea unei armate invizibile, admirația întregii Europe, a unei lumi întregi. Amândoi riscă mult din faima și din confortul lor de dragul unui destin străin, însă – iată deosebirea esențială – nu-și riscă propria lor viață ca Sebastian Castellio, care în lupta lui pentru omenie a suferit neomenia veacului său, îndurându-i întreaga putere ucigătoare. Sebastian Castellio a plătit din plin, până la istovirea forțelor sale, prețul eroismului său moral. E zguduitor cum acest dușman al violenței, care n-a înțeles să se folosească de nici o armă în afară de aceea pur spirituală, a fost sugrumat de violența brutală! Vai, vedem iar și iar cât de zadarnică rămâne orice luptă când un ins stingher, fără altă putere în spate decât dreptul moral, pornește împotriva unei organizații bine întocmite! Odată ce o doctrină a reușit să pună stăpânire pe aparatul de stat și pe toate mijloacele sale de presiune, ea face uz de teroare fără nici un fel de scrupule. Acela care pune în dubiu atotputernicia ei se pomenește cu cuvântul sugrumat în gâtlej și de cele mai multe ori și cu gâtlejul sugrumat. Calvin nu i-a răspuns niciodată serios lui Castellio; a preferat să-l reducă la tăcere. I se rup, i se opresc, i se ard, i se confiscă scrierile. Cu mijloacele șantajului politic, se obține în cantonul vecin ca el să nu mai poată scrie un rând. Și de-ndată ce Castellio e pus în imposibilitatea de a mai răspunde, de a aduce rectificări, slugile lui Calvin se năpustesc asupra lui, cu tot bagajul lor de

---

vităţi de spionaj în favoarea Germaniei. În 1898, Émile Zola a publicat, sub titlul *J'accuse*, o scrisoare deschisă către președintele Republicii Franceze, în care dădea la iveală dedesubturile afacerii Dreyfus. Ulterior, Dreyfus a fost grațiat (1899) și reabilitat (1906).

calomnii: în curând nu mai e o luptă, ci doar siluirea mișelească a unui om complet dezarmat. Căci Castellio nu poate vorbi, nu poate scrie. Scrierile lui rămân mute în sertar, pe când Calvin are tipografiile și amvonul, catedrele și sinodul, întregul aparat al puterii de stat pe care-l pune în funcțiune fără pic de îndurare. Fiecare pas al lui Castellio e supravegheat, fiecare cuvânt spionat, fiecare scrisoare interceptată. Pe cine ar putea să mire faptul că o asemenea organizație de sute de capete are toate avantajele față de cel izolat? Numai moartea prematură l-a scăpat pe Castellio de exil sau de rug. Dar nici în fața trupului său neînsuflețit nu se oprește ura frenetică a dogmaticienilor triumfători. Și în groapă îi mai aruncă vrăjmașii suspiciuni și calomnii, asemenea varului arzător, și după ce s-a stins mai aștern cenușă peste numele lui. Căci, își spun zeloții, memoria acestui om solitar, care a combătut nu numai dictatura lui Calvin, ci în genere principiul oricărei dictaturi spirituale, trebuie să fie ștearsă și pierdută în vecii vecilor.

Iar oamenii violenței aproape că au reușit și în această privință împotriva celui fără de violență: opresiunea metodică n-a înăbușit numai efectul vremelnic al acțiunii marelui umanist, ci și gloria lui postumă, pentru ani și ani de zile. Chiar și astăzi, un om cult nu trebuie să se rușineze că n-a citit niciodată numele lui Sebastian Castellio, că n-a auzit niciodată pomenindu-se de el. Cum să-l cunoască, cum să știe de el, dacă cenzura a împiedicat tipărirea scrierilor lui de căpătâi vreme de decenii și chiar vreme de secole! Nici un tipograf din apropierea lui Calvin nu îndrăznește să le publice, iar când ele apar în cele din urmă, la multă vreme după moartea autorului, e prea târziu pentru îndreptățita lui glorie. Între timp, alții preiau ideile lui Castellio; sub nume străine continuă lupta, în care el, primul conducător, a căzut prea de timpuriu și

aproape neobservat. Astfel le e sortit unora, să trăiască în umbră, să moară în beznă.

Urmașii au recoltat gloria lui Sebastian Castellio. Și în zilele noastre se poate găsi în orice manual eroarea că Hume și Locke ar fi fost primii care au vestit ideea de toleranță în Europa, de parcă volumul lui Castellio despre eretici n-ar fi fost niciodată scris și tipărit. Uitată este uriașa lui faptă morală, lupta pentru Servet, uitat războiul contra lui Calvin – al musculiței contra elefantului –, uitate operele lui. Un portret insuficient în operele complete olandeze, câteva manuscrise în biblioteci elvețiene și olandeze, câteva cuvinte de recunoștință ale discipolilor săi, iată tot ce a rămas de la un om pe care contemporanii săi îl slăveau nu numai ca pe unul dintre cei mai erudiți bărbați ai veacului, dar și ca pe unul dintre cei mai nobili. Ce uriașă datorie de recunoștință rămâne de plătit memoriei acestui om dat uitării! Ce imensă nedreptate rămâne de ispășit!

Căci istoria n-are timp să fie dreaptă. Cronicară rece, ea înregistrează doar succesele, dar judecă arareori cu măsura morală. Ea nu se uită decât la cei biruitori, pe cei biruiți îi lasă în umbră; acești „eroi necunoscuți" sunt aruncați fără șovăială în groapa marii uitări, *nulla crux, nulla corona*, nici o cruce și nici o coroană nu slăvește jertfa lor rămasă fără amintire, de vreme ce a fost zadarnică. În realitate însă, nici o străduință, pornită din cuget curat, nu poate fi numită zadarnică. Nici un aport moral cu greutate nu se pierde vreodată cu desăvârșire în Univers. Chiar învinși, precursorii unui ideal etern și-au îndeplinit menirea; căci numai astfel capătă viață o idee pe Pământ: creându-și martori și adepți care trăiesc și mor pentru ea. Spiritualicește, noțiunile de *izbândă* și *înfrângere* dobândesc un alt sens, și de aceea va fi necesar să reamintim mereu unei lumi care nu se uită decât la monumentele

biruitorilor că adevărații eroi ai omenirii nu sunt aceia care-și construiesc împărățiile trecătoare deasupra milioanelor de morminte și a milioanelor de existențe nimicite, ci tocmai cei care, adepți ai nonviolenței, cad victime violenței, asemenea lui Castellio contra lui Calvin, în lupta sa pentru libertatea spiritului și pentru statornicirea omeniei pe Pământ – odată și odată.

Calvin acaparează puterea

În duminica de 21 mai 1536, cetățenii genevezi, solemn chemați de sunetul fanfarelor, se întrunesc în piața publică și declară unanim, ridicând mâinile, că de acum încolo vor trăi numai și numai *„selon l'évangile et la parole de Dieu"*[1]. Pe calea referendumului – o instituție pur democratică, aflată și astăzi în vigoare în Elveția –, religia reformată a fost introdusă în fosta reședință episcopală drept singura credință valabilă și îngăduită în oraș și în stat. Câțiva ani fuseseră de ajuns nu doar pentru a înăbuși vechiul crez catolic în orașul de pe malurile Ronului, dar și pentru a-l nimici, pentru a-l distruge complet. Amenințați de vulg, ultimii preoți, canonici, călugări și călugărițe fugiseră din mănăstiri. Toate bisericile, fără excepție, fuseseră curățate de icoane și de alte simboluri ale „ereziei". Ziua solemnă de 21 mai pecetluiește triumful definitiv: de-acum încolo protestantismul n-are doar supremația la Geneva, are puterea unică.

Această izbândă radicală și desăvârșită a religiei reformate la Geneva este, în esență, opera unui singur ins radical și terorist, predicatorul Farel. Fire fanatică, frunte îngustă, dar de fier, temperament puternic și totodată

1. „După Evanghelie și cuvântul lui Dumnezeu" (fr.). Prin această decizie, liturghia și alte practici papale „abuzive" erau abolite pe teritoriul Genevei.

brutal – „nicicând n-am mai întâlnit în viață un om atât de arogant și de impudic“, spune despre el blândul Erasmus –, acest „Luther galic“ exercită o influență covârșitoare asupra mulțimii. Așa cum se înfățișează el, mic de stat, urât, cu o barbă roșcată și părul vâlvoi, cu vocea sa tunătoare și cu impetuozitatea nețărmurită a firii sale, stârnește de pe amvon un tumult de sentimente în popor; asemenea lui Danton în politică, acest revoluționar religios știe să adune laolaltă tainicele instincte ale străzii, știe să le ațâțe pentru lovitura și atacul decisiv. De o sută de ori, înainte de izbândă, Farel și-a riscat viața; a fost amenințat cu linșarea în tot cuprinsul ținutului, a fost arestat și hulit de toate autoritățile. Dar, cu vigoarea și intransigența omului stăpânit de o singură idee, el frânge cu forța orice piedică. În mod barbar năvălește cu garda lui de asalt în bisericile catolice, în timp ce preotul slujește la altar, și în mod arbitrar urcă el însuși în amvon, spre a predica, aclamat frenetic de adepții săi, împotriva ororilor Anticristului. Alcătuiește din micile haimanale ale străzii o tinerime organizată, tocmește cete de copii care să pătrundă în catedrală în timpul liturghiei, spre a o tulbura prin țipete, gălăgie și râsete; în cele din urmă, devenind tot mai îndrăzneț datorită numărului crescând al partizanilor, își mobilizează gărzile în vederea ultimului atac și le pune să năvălească cu forța în mănăstiri, să smulgă icoanele de pe pereți și să le ardă. Această metodă a violenței brute are succes: mai mereu, o minoritate redusă, dar activă, care dovedește curaj și nu pregetă să facă uz de teroare, intimidează o majoritate numeroasă, dar indolentă. E drept că lumea catolică se plânge de încălcarea legii și se adresează Consiliului, dar, totodată, ea rămâne resemnată în casele ei, și în cele din urmă episcopul refugiat lasă, dezarmat, orașul său de reședință în mâinile Reformei biruitoare.

Însă iată că acum, în plin triumf, devine evident că Farel n-a fost decât prototipul revoluționarului necreator,

capabil să răstoarne prin avânt și fanatism o ordine veche, dar nu și chemat să întocmească una nouă. Farel știe să insulte, dar nu să făurească, e un instigator, nu e un constructor. Putea să dea asalturi înverșunate Bisericii Romane, să răzvrătească mulțimea, s-o ațâțe la ură contra călugărilor și călugărițelor; era în stare să spargă cu pumnul său năprasnic tăbliile de piatră ale vechii legi, dar stă nedumerit și fără țel în fața dărâmăturilor. Acum, când în locul religiei catolice izgonite ar trebui stabilită o nouă orânduială la Geneva, Farel e cu totul neputincios. Ca spirit pur distructiv nu s-a priceput decât să creeze un vid pentru un lucru nou, dar niciodată un revoluționar de stradă nu poate ridica o construcție spirituală. Acțiunea lui s-a terminat odată cu dărâmarea; pentru opera constructivă e nevoie să se ivească alt om.

Nu numai Farel trăiește acest moment critic al incertitudinii după o izbândă prea rapidă; și în Germania, și în restul Elveției, conducătorii Reformei șovăie neuniți și nesiguri în fața menirii lor istorice. Ceea ce au vrut Luther și Zwingli[1] la început a fost doar o epurație a Bisericii existente, o readucere a credinței de la autoritatea papei și a conciliilor la doctrina evanghelică, dată uitării. Inițial, Reforma însemna pentru ei numai a reforma, deci a ameliora, a curăța, a transforma în ceea ce a fost odată. Dar, deoarece Roma rămânea dârză la punctul ei de vedere și nu înțelegea să facă nici un fel de concesii, ei s-au văzut deodată în fața misiunii de a înfăptui religia lor în afara Bisericii Catolice, în loc s-o realizeze înlăuntrul ei, după cum

1. *Huldrych (Ulrich) Zwingli* (1484–1531), părintele Reformei elvețiene. În scrierile sale, a atacat corupția clerului, a respins icoanele și ținerea postului și s-a pronunțat pentru eliminarea celibatului preoților. A format o alianță militară împotriva cantoanelor elvețiene care refuzau să îmbrățișeze ideile Reformei, murind în luptă la Kappel.

voiau; și imediat, fiind vorba acum nu de o operă distructivă, ci de una productivă, spiritele s-au despărțit. Bineînțeles, nimic n-ar fi fost mai logic decât ca revoluționarii religioși, Luther, Zwingli și ceilalți teologi reformatori, să se înțeleagă între ei, stabilind o formă și practică unitară de credință a noii Biserici. Dar când oare a învins în istorie ceea ce e logic și firesc? În locul unei biserici protestante mondiale, răsar peste tot bisericuțe răzlețe. Wittenberg nu acceptă religia propovăduită la Zürich, iar Geneva nu vrea să primească practicile de la Berna, ci fiecare oraș vrea reformarea în felul său zürichez, bernez și genevez. În această criză vedem deja trufia naționalistă a statelor europene, profetic oglindită în lentila micșorătoare a spiritului cantonal. Luther, Zwingli, Melanchton[1], Bucer[2] și Karlstadt[3], toți cei care, laolaltă, au zguduit din temelii gigantica *Ecclesia universalis* își irosesc acum cele mai bune forțe în mici discordii, replici și tratate, despicând firul în patru. Cu totul neputincios însă stă Farel în fața ruinelor vechii ordini – eterna tragedie a omului care a săvârșit fapta istorică ce i-a fost hărăzită, dar care nu se simte în stare s-o ducă mai departe, împlinind toate consecințele și cerințele ei.

Așa stând lucrurile, e un ceas fericit pentru tragicul biruitor când află întâmplător că faimosul Jehan Calvin poposește o zi la Geneva, venind dinspre Savoia. Imediat îi

---

1. *Philipp Melanchton* (1497–1560), teolog și umanist german, lider al Reformei în Germania după moartea lui Luther. Este cunoscut mai ales ca autor al „Confesiunii de la Augsburg" (1530), în care era cuprinsă mărturisirea de credință luterană.

2. *Martin Bucer* (1491–1551), reformator german. A propagat ideile noii credințe în Alsacia.

3. *Andreas Bodenstein*, numit *Karlstadt* (n. cca 1480 – d. 1541), reformator german. Discipol al lui Luther, s-a îndepărtat ulterior de acesta, cerând reforme mai radicale în plan teologic și ecleziastic.

face o vizită la hanul la care trăsese, spre a-i cere sfatul și spre a-i solicita ajutorul pentru opera de construire. Căci, deși cu aproape douăzeci de ani mai tânăr decât Farel, acest bărbat de douăzeci și șase de ani trece drept o autoritate indiscutabilă. Fiu al unui vameș episcopal și notar, născut la Noyon în Franța, educat în severa școală a colegiului de la Montaigu (ca și Erasmus și Loyola[1]), menit mai întâi să devină preot, mai târziu jurist, Jehan Calvin (sau Chauvin) trebuise să fugă din Franța la Basel pe când avea douăzeci și patru de ani, fiindcă aderase la doctrina luterană. Dar, spre deosebire de majoritatea acelora care, odată cu patria, își pierd și puterea lăuntrică, emigrația a însemnat pentru el un câștig. Tocmai la Basel, această răscruce a Europei, unde se întâlnesc și se dușmănesc diversele forme ale protestantismului, Calvin pricepe intuitiv, cu privirea genială a logicianului, cerința imperioasă a ceasului.

Din sâmburele doctrinei evanghelice încep deja să se desprindă teze tot mai radicale; panteiști și ateiști, visători și zeloți se pornesc să descreștineze și să supracreștineze protestantismul; deja se desăvârșește cu sânge și groază la Münster oribila tragicomedie a anabaptiștilor[2]; deja Reforma amenință să se destrame în secte răzlețe și să devină națională, în loc să se ridice ca o putere universală,

---

1. *Ignațiu de Loyola* (1491–1556), cavaler spaniol, devenit apoi călugăr. A fost principalul fondator al Ordinului Iezuit.

2. Anabaptiștii, numiți uneori și „aripa stângă a Reformei“, au câștigat mulți adepți în Europa secolului al XVI-lea. Ei considerau că botezul trebuie făcut la vârsta adultă. În 1534, orașul Münster a încăput pe mâna unor conducători anabaptiști care au luat o serie de măsuri radicale (legalizarea poligamiei, abolirea banilor ș.a.) și au instituit un regim de teroare. În 1535, orașul a fost recucerit de episcopul de Münster, iar liderii anabaptiștilor au fost executați. Ulterior, anabaptiștii au fost persecutați atât de catolici, cât și de protestanți.

la fel cu adversara ei, Biserica Catolică. În contra unei asemenea ciopârțiri – tânărul reformator înțelege asta cu certitudine de proroc – trebuie găsită la timp o concentrare, o cristalizare spirituală a noii doctrine într-o carte, într-o schemă, într-un program. Trebuie să se întocmească, în fine, un plan creator al dogmei evanghelice. Din capul locului, Calvin, juristul și teologul necunoscut, țintește hotărât cu minunata îndrăzneală a tinereții spre o totalitate, în timp ce conducătorii mai stau să se hărțuiască pentru amănunte. Într-un singur an (1535), el scrie *Institutio christianae religionis* și creează astfel primul plan al dogmei evanghelice, manualul didactic și călăuza, opera canonică a protestantismului. Această *Institutio* este una dintre acele zece sau douăzeci de cărți din lume despre care se poate spune, fără exagerare, că au hotărât cursul istoriei și au schimbat fața Europei. Fiind cea mai importantă operă a Reformei de după traducerea Bibliei lui Luther, ea a exercitat din prima clipă o înrâurire decisivă asupra contemporanilor, datorită inexorabilității sale logice și dârzeniei sale constructive. Orice mișcare spirituală necesită un om genial care s-o pornească și unul genial care s-o încheie. Luther, inspiratorul, a pus în mișcare Reforma, Calvin, organizatorul, a oprit-o înainte să se destrame în mii de secte. Într-un anumit sens, *Institutio* încheie deci revoluția religioasă, după cum Codul lui Napoleon a încheiat Revoluția Franceză: punând punctul final, ambele fac adunarea, ambele iau lava unei mișcări torențiale spre a-i pune pecetea stabilității și a-i da forma legii. În felul acesta, arbitrarul a devenit dogmă, libertatea – dictatură, emoția sufletească – o aspră normă spirituală.

Forța lui Calvin se vede și din faptul că niciodată n-a atenuat rigiditatea primei sale formulări și nici n-a modificat-o; toate edițiile ulterioare ale operei sale vor însemna doar o lărgire, nicidecum o corectare a primelor sale reflecții hotărâtoare. La douăzeci și șase de ani, el a gândit până

la capăt concepţia sa despre lume, înaintea oricărei experienţe, asemenea lui Marx sau Schopenhauer; toţi anii următori nu vor sluji decât pentru a înfăptui ideea lui organizatorică în spaţiul realităţii. Nu va mai schimba nici un cuvânt important și, mai cu seamă, nu se va schimba el însuși; nu va da înapoi nici un pas și nu va face un singur pas înainte întru întâmpinarea cuiva. Faţă de un asemenea om nu ai decât două posibilităţi: să-l zdrobești sau să te lași zdrobit. Orice sentiment mijlociu pentru el sau contra lui e zadarnic. Una din două: sau îl negi, sau i te supui cu trup și suflet.

Farel simte asta imediat, chiar de la prima întâlnire, dovedindu-și astfel măreţia. Deși mai bătrân cu douăzeci de ani, din acea clipă el i se supune cu totul lui Calvin. Îl recunoaște drept stăpân și conducător, devine servitorul lui intelectual, sluga lui, robul lui. În decursul celor treizeci de ani ce vor urma, Farel nu va îndrăzni niciodată să-l contrazică pe mai tânărul său maestru. În fiecare luptă, în fiecare chestiune va fi de partea lui, la orice chemare va veni într-un suflet ca să lupte pentru el și sub comanda lui. Farel oferă cel dintâi pilda acelei supuneri oarbe, necritice, care, renunţând la propria personalitate, nu cercetează și nu întreabă niciodată nimic – supunerea pe care doctrina lui Calvin, acest fanatic al subordonării, o cere oricărui om ca pe o datorie. Un singur lucru i-a solicitat Farel, în tot cursul vieţii, lui Calvin, și anume chiar atunci, la prima întâlnire: Calvin să preia conducerea spirituală a Genevei, fiind singurul vrednic de această cinste, și să înfăptuiască, cu puterea-i superioară, lucrarea reformatoare, pentru a cărei desăvârșire Farel însuși se simte prea slab.

Mai târziu, Calvin a relatat cât de stăruitor și de dârz s-a împotrivit înainte de a da ascultare acestei solicitări uluitoare. Pentru un intelectual, este un pas plin de răspundere să părăsească sfera pură a ideilor și să intre în

aceea tulbure a politicii reale. O asemenea teamă ascunsă pune acum stăpânire și pe Calvin. Șovăie, nu se poate decide, arată că e prea tânăr și prea lipsit de experiență; îl roagă pe Farel să-l lase mai bine în lumea creatoare a cărților și a raționamentelor. În cele din urmă, Farel își pierde răbdarea în fața încăpățânării lui Calvin de a se sustrage chemării și, cu forța biblică a proorocului, tună împotriva șovăielnicului: „Invoci studiile tale? În numele Dumnezeului atotputernic, îți vestesc: blestemul lui Dumnezeu te va lovi dacă refuzi operei Domnului ajutorul tău și te cauți pe tine însuți mai mult decât pe Cristos."

Abia acest apel îl face pe Calvin să-și schimbe gândul, hotărându-i destinul. Se declară gata să clădească la Geneva noua ordine: ceea ce a propovăduit el până acum în cuvinte și idei trebuie să devină fapt și realitate. În loc să imprime voința sa unei cărți, va căuta s-o imprime unui oraș, unui stat.

Niciodată contemporanii nu-și cunosc îndeajuns epoca. Clipele cele mai importante fug neobservate, și aproape niciodată ceasurile cu adevărat hotărâtoare nu sunt menționate în cronicile lor după cum s-ar cuveni. Așa și întocmitorul procesului-verbal al Consiliului din Geneva din 5 septembrie 1536 – care înregistrează propunerea lui Farel de a-l angaja în mod permanent pe Calvin ca „*lecteur de la Sainte Escripture*" – nu socoate de cuviință să consemneze măcar numele acelui om care va da Genevei glorie incomensurabilă în fața lumii întregi. Scribul însemnează doar în acte faptul că Farel propusese ca „*iste Gallus*" – „acel francez" – să-și continue opera de predicator. Asta e tot. La ce te-ai mai osteni să-i silabisești numele și să-l treci în acte? Nu pare decât o hotărâre lipsită de consecințe, prin care se acordă un mic salariu acestui predicator străin, lipsit de mijloace de trai. Consiliul ora-

șului Geneva e încă de părere că n-a făcut nimic altceva decât să angajeze un funcționar inferior, care-și va vedea pe viitor de slujbă tot atât de modest și de cuminte ca oricare învățător sau încasator sau călău numit într-o funcție oarecare.

Ce-i drept, consilierii, oameni de treabă, nu sunt savanți; în orele lor libere, ei nu citesc opere teologice, și desigur că nici unul dintre ei n-a răsfoit măcar în prealabil *Institutio christianae religionis* a lui Calvin. Altminteri s-ar fi speriat, căci acolo stă scris, limpede și dictatorial, câtă putere cere *„iste Gallus“* înlăuntrul comunității: „Să precizăm aci puterea cu care se cade să fie înveșmântați preoții Bisericii. Deoarece ei sunt puși să administreze, să vestească și să propovăduiască cuvântul divin, ei sunt datori să îndrăznească orice și să-i silească pe toți cei mari și sus-puși ai acestei lumi să se închine în fața Majestății Domnului Atotputernic și să-i slujească. Lor le e dat să poruncească tuturora, de la cel mai înalt până la cel mai de rând; lor le incumbă să clădească împărăția Domnului și să nimicească lumea Satanei, să cruțe mieii și să distrugă lupii; ei urmează să-i admonesteze și să-i povățuiască pe cei ascultători, să-i acuze și să-i nimicească pe cei potrivnici. Ei pot să lege și să dezlege, să arunce fulgere și trăsnete și tunete, dar toate acestea conform cuvântului Domnului.“

„Preoților le e dat să poruncească tuturora, de la cel mai înalt până la cel mai de rând.“ Aceste cuvinte ale lui Calvin scăpaseră fără îndoială consilierilor genevezi. Altfel, ei nu s-ar fi pripit niciodată să se dea pe mâna acestui om atât de pretențios. Nebănuind nici pe departe că emigrantul francez pe care l-au chemat la Biserica lor e hotărât din capul locului să devină stăpân peste oraș și stat, îi oferă o slujbă, o situație. Dar din ziua aceasta s-a isprăvit cu puterea lor, căci, datorită energiei sale neînduplecate,

Calvin va acapara totul, își va traduce în fapt cererea totalitară, preschimbând o republică democratică într-o dictatură teocratică.

Chiar primele măsuri dovedesc logica sa clarvăzătoare și dârzenia cu care își urmărește scopul. „Când am pășit pentru prima oară în această biserică“, scrie el mai târziu despre acea epocă genevează, „nu exista aproape nimic acolo. Se predica și asta era totul. Se smulgeau icoanele din pereți și li se dădea foc. Dar nu exista încă nici o Reformă, totul era dezordine.“ Lui Calvin însă spiritul de ordine i s-a dat din născare: tot ce e neregulat, tot ce e haotic, tot ce e nesistematic repugnă firii sale matematic de exactă. Dacă vrei să-i conduci pe oameni spre un nou crez, trebuie să te asiguri mai întâi că ei știu ce anume trebuie să creadă. E necesar ca ei să poată face precis distincția între ceea ce este permis și ceea ce este oprit. O împărăție spirituală are nevoie de hotarele ei vizibile și de legile ei, la fel ca oricare împărăție pământească. De aceea, după numai trei luni, Calvin prezintă Consiliului un catehism gata întocmit, în douăzeci și unu de articole, care formulează în mod concis, lesne de priceput, principiile noii doctrine evanghelice. Acest catehism e aprobat, în principiu, de Consiliu, ca un fel de decalog al noii Biserici.

Dar un Calvin nu se mulțumește cu o simplă aprobare, el cere supunere deplină, până la capăt. Pe el nu-l satisface simpla formulare a doctrinei, căci în felul acesta tot îi mai rămâne insului libertatea de a hotărî în ce măsură va înțelege să-și însușească această doctrină. Calvin însă nu îngăduie niciodată și în nici o privință libertate în chestiuni de doctrină și de viață. Nu vrea să acorde convingerii lăuntrice a individului nici un dram de autonomie în chestiuni spirituale și religioase; în concepția lui, Biserica nu are numai dreptul, dar și datoria de a impune tuturor supunerea necondiționată și de a pedepsi până și simpla pasi-

vitate cu cea mai mare asprime. „Să creadă alții altfel, eu nu sunt de părere că slujba noastră e atât de îngust mărginită, încât, după ce am ținut predica, să avem dreptul de a pune mâinile în sân, ca și cum cu aceasta ne-am fi îndeplinit întreaga datorie.“ El vrea ca acest catehism al său să devină o lege de stat, nu să fie un simplu îndreptar pentru credincioși; de aceea, el cere Consiliului ca toți cetățenii orașului Geneva să fie obligați din oficiu să mărturisească acest catehism în public, unul câte unul, și să jure pe el. În grupuri de câte zece inși, cetățenii, conduși de către *anciens*[1], ca niște elevi de școală, urmează să meargă la catedrală și să confirme acolo cu dreapta ridicată jurământul citit cu glas tare de secretarul de stat. Dacă cineva ar refuza să presteze jurământul, trebuie silit să părăsească imediat orașul. Astfel, se lămurește o dată pentru totdeauna: nici un cetățean care se abate câtuși de puțin în chestiuni de ordin spiritual de la cerințele și concepțiile lui Jehan Calvin nu mai poate trăi de acum încolo în cuprinsul zidurilor Genevei. S-a isprăvit la Geneva cu acea „libertate a omului creștin“ cerută de Luther; s-a isprăvit cu religia înțeleasă ca o chestiune individuală de conștiință; *logos*-ul a biruit *ethos*-ul, litera a subordonat sensul Reformei. De când Calvin a pus piciorul în Geneva, s-a isprăvit cu orice fel de libertate în acest oraș; o singură voință domnește acum peste toți.

Nici o dictatură nu poate fi concepută și menținută fără violență. Cine vrea să păstreze puterea necesită mijloacele adecvate; cine vrea să poruncească trebuie să aibă și dreptul de a pedepsi. Judecând după decretul care îl numește funcționar al Bisericii, Calvin n-ar avea nici un fel de drept de a decreta exilări pentru delicte de ordin religios. Consilierii au angajat un „*lecteur de la Sainte Escripture*“

---

1. Bătrâni (fr.).

—

care să tălmăcească drept-credincioșilor litera Evangheliei, un predicator care să îndrume obștea către adevăratul crez religios. Cât despre pedepsirea delictelor juridice sau a atitudinii morale a cetățenilor, aceasta consilierii o socoteau bineînțeles rezervată propriei lor jurisdicții. Nici Luther, nici Zwingli, nici vreun alt reformator nu încercase până atunci să tăgăduiască autorității civice acest drept și această putere; Calvin însă, fire autoritară, pune imediat în joc uriașa lui voință, spre a face din Consiliu doar organul executoriu al poruncilor și ordonanțelor sale. Și deoarece în mod legal nu are nici o putere pentru aceasta, și-o creează din proprie inițiativă, introducând excomunicarea; printr-o întorsătură genială, el schimbă taina religioasă a Sfintei Cuminecături într-un mijloc de presiune și de putere personală.

Preotul calvinist nu va lăsa să se apropie de Cina cea de Taină a Domnului decât pe acela a cărui atitudine și purtare etică i se vor părea lui, personal, absolut integre. Acela însă căruia preotul îi refuză cuminecătura – iar aici se învederează toată puterea acestei arme – devine inexistent ca cetățean. Nimeni nu mai are voie să vorbească cu el, nimeni nu mai poate să-i vândă ceva sau să cumpere ceva de la el. Prin aceasta, măsura instituită de autoritatea bisericească, în aparență pur ecleziastică, se preschimbă de îndată într-un boicot social și economic. Dacă nici atunci nu capitulează păcătosul, dacă refuză să-și recunoască vina în public, după cum îi ordonă preotul, atunci Calvin are să poruncească surghiunirea lui. Un adversar al lui Calvin, fie și cetățeanul cel mai onorabil, nu poate așadar trăi vreme îndelungată la Geneva; oricine e rău văzut de cler se vede amenințat de acum încolo în existența lui burgheză.

Cu acest fulger în mână, Calvin poate zdrobi pe oricine i se împotrivește; printr-un singur gest îndrăzneț, el și-a pus în pumn o suliță de foc pe care odinioară n-ar fi fost

în stare s-o arunce nici chiar episcopul orașului. Căci înlăuntrul catolicismului era necesar să se treacă printr-un șir interminabil de instanțe, de la foruri înalte la altele și mai înalte, pentru ca Biserica să decidă asupra excluderii unui membru de-al său. Excomunicarea era un act suprapersonal și cu desăvârșire scos de sub voința arbitrară a unui singur individ. Calvin însă, cu desăvârșire pătruns de scopul său, neclintit în dorința de a-și însuși puterea, pune zi de zi acest drept de excomunicare în mâna preoților și a Consistoriului, făcând din cumplita amenințare aproape o pedeapsă obișnuită. Ca un bun psiholog, el calculează perfect efectul terorii și folosește teama de această pedeapsă pentru a-și spori tot mai mult propria putere. Consiliul orașului nu mai obține decât atât: ca administrarea cuminecăturii să se facă trimestrial, și nu lunar, precum cerea Calvin. Dar niciodată Calvin nu va mai lăsa să i se smulgă din mâini cea mai puternică armă de care dispune, căci numai cu ajutorul ei poate începe lupta sa adevărată – lupta pentru totalitatea puterii.

De obicei trebuie să treacă un timp până ce un popor își dă seama că avantajele vremelnice ale unei dictaturi, disciplina ei mai severă și sporirea puterii colective, sunt plătite cu drepturile personale ale individului și că orice lege nouă înseamnă a renunța la o libertate veche. Și la Geneva durează o vreme până să se înțeleagă aceasta. Cu bună-credință și-au dat cetățenii adeziunea la Reformă, de bunăvoie s-au întrunit în piața publică spre a mărturisi crezul cel nou, cu dreapta ridicată. Dar mândria lor republicană se revoltă în fața perspectivei de a fi mânați prin oraș câte zece, asemenea deținuților de pe galere, sub paza unui zbir, spre a jura solemn la altar că recunosc fiecare paragraf al domnului Calvin. Pentru aceasta au sprijinit ei reformarea moravurilor, pentru ca acum să fie amenințați ușuratic, zi de zi, cu excomunicarea de către acest preot

nou, numai fiindcă au cântat odată mai vesel la un pahar de vin sau au purtat veșminte care li se par prea luxoase și prea pestrițe domnilor Calvin sau Farel? De fapt, cine sunt ei, acești inși care își dau atâtea ifose de stăpâni? – începe să se întrebe poporul. Sunt ei oare genevezi? Sunt ei cetățeni de baștină, care au contribuit la ridicarea și la îmbogățirea orașului? Sunt ei patrioți încercați, încuscriți de veacuri cu familiile cele mai notabile? Nicidecum; sunt venetici, refugiați din altă țară, din Franța, și aciuați aici. Au fost primiți cu ospitalitate, li s-a dat o pâine, li s-au dat mijloace de întreținere și o slujbă bine retribuită, și iată că acum acest fecior de vameș din țara megieșă, care s-a grăbit să-și aducă fratele și cumnatul în cuibul cald, se încumetă să-i jignească, să-i facă de ocară pe ei, cetățeni genevezi get-beget. Dânsul, refugiatul, emigrantul, pe care ei l-au băgat în pâine, are cutezanța să hotărască cine are voie să rămână la Geneva și cine se cuvine să plece!

Opoziția păstrează întotdeauna o oarecare putere la începutul unei dictaturi, atât timp cât sufletele libere nu sunt încă încătușate și spiritele independente nu sunt încă gonite. Așa și la Geneva: cei cu spirit republican declară în public că n-au să se lase tratați ca niște „tâlhari la drumul mare“. Străzi întregi, mai cu seamă rue des Allemands[1], refuză să presteze jurământul cerut; locuitorii cârtesc pe față, anunță că nici nu vor jura, nici nu-și vor părăsi orașul din porunca acestor haimanale franceze. Calvin reușește să impună „Micului Consiliu“, care-i este devotat, să îi excomunice pe cei ce refuză să jure; dar nimeni nu mai îndrăznește să traducă în fapt măsura nepopulară, iar rezultatul noilor alegeri comunale dovedește limpede că majoritatea orașului a început să opună rezistență voinței arbitrare a lui Calvin. În februarie 1538, adepții săi pierd supremația în noul Consiliu; înc-odată,

1. Ulița germanilor (fr.), astăzi: rue de la Confédération.

democrația din Geneva a știut să-și apere voința, nelăsându-se îngenuncheată de pretențiile autoritare ale lui Calvin.

Calvin procedase prea intempestiv. Întotdeauna ideologii politici subestimează rezistența întemeiată pe indolența materiei umane, întotdeauna ei își închipuie că inovările hotărâtoare pot fi înfăptuite tot atât de repede în spațiul realității ca înlăuntrul construcțiilor lor spirituale. Acum, inteligența ar trebui să-l îndemne pe Calvin să procedeze cu mai multă blândețe câtă vreme nu recâștigă simpatia deplină a autorităților laice; situația încă îi este favorabilă, iar Consiliul nou ales îl întâmpină cu prudență, dar nicidecum cu ostilitate. Până și cei mai aprigi adversari ai săi au trebuit să recunoască în acest răstimp atât de scurt că la baza fanatismului lui Calvin stă o voință neînduplecată de eticizare a mulțimii, că acest om vijelios nu lucrează pentru o ambiție mărginită, ci pentru o mare idee. Tovarășul său de luptă, Farel, tot mai e idolul tineretului și al străzii. Așadar, tensiunea ar putea fi lesne atenuată dacă Jehan Calvin ar face uz de puțină înțelepciune diplomatică și dacă și-ar adapta pretențiile, jignitor de radicale, concepțiilor mai moderate ale cetățenilor.

Iată însă că, în acest punct, toți se lovesc de firea de granit a lui Calvin, de rigiditatea lui de fier. Cât timp a trăit, nimic nu i-a fost mai străin acestui mare zelot decât toleranța, spiritul de împăciuire. Calvin nu cunoaște calea de mijloc; nu cunoaște decât un singur drum: pe al său. Pentru el nu există decât totul sau nimic, autoritatea deplină sau renunțarea deplină.

Niciodată nu va încheia un compromis, căci a avea dreptate, a păstra dreptatea este pentru firea sa o însușire atât de funcțională, încât nici nu poate concepe că și altul ar putea să aibă, din punctul lui de vedere, dreptate. Pentru Calvin rămâne o axiomă că doar el e menit să îndrume, că toți ceilalți sunt chemați să asculte de el. El declară, cu

deplină și sinceră convingere: „Ceea ce predic eu vine de la Dumnezeu, și aceasta mi-o confirmă conștiința."

Siguranța lui de sine e înfiorătoare: pentru el, propriile asertiuni sunt adevărul pur – *„Dieu m'a fait la grâce de déclarer ce qu'est bon et mauvais"*[1] –, și ori de câte ori vreun altul se încumetă să emită o altă părere decât a sa acest om posedat de sine e amărât și zguduit. Contrazicerea în sine stârnește la Calvin un fel de criză de nervi, sensibilitatea acestui spirit se repercutează adânc în straturile fizice, stomacul se revoltă și revarsă fiere și, oricât de doct și de obiectiv și-ar formula adversarul obiecțiile, simplul fapt că îndrăznește să judece altfel îl transformă în ochii lui Calvin într-un dușman personal de moarte, mai mult chiar, într-un dușman al lumii întregi și al lui Dumnezeu. Năpârci care șuieră împotriva lui, câini care-l latră, bestii, ticăloși, slugi ale Necuratului – iată cum îi numește acest om atât de sobru în viața lui particulară pe cei mai de vază umaniști și teologi ai epocii sale. Îndată ce Calvin e contrazis, în mod pur academic, e jignită „Onoarea Domnului" în „slujitorul Său"; îndată ce vreunul cutează să spună despre predicatorul de la Saint-Pierre că e despotic, e amenințată „Biserica lui Cristos". A discuta cu cineva înseamnă pentru Calvin că celălalt trebuie convertit la opiniile sale. O viață întreagă acest om, care altminteri a arătat atâta clarviziune, nu s-a îndoit nici o clipă că el singur e îndrituit să interpreteze cuvântul Domnului și că în afară de el nu există un altul care să dețină cheia adevărului. Dar tocmai datorită acestui crez neînduplecat în propria lui putere și misiune, datorită acestei centrări pe sine obsesive și profetice, acestei monomanii grandioase, Calvin a izbândit în spațiul realității, numai neclintirea lui de stâncă, rigiditatea lui neomenoasă, gla-

---

1. „Dumnezeu s-a îndurat să-mi spună ce e bine și ce e rău" (fr.).

cială, poate explica succesul său politic. Căci în istoria lumii numai o asemenea centrare obsesivă pe sine, o asemenea credință îngustă în propria infailibilitate face din individ un conducător. Omenirea, care cedează mereu sugestiei, nu s-a supus niciodată celor răbdători și drepți; întotdeauna ea s-a lăsat subjugată de marii monomani care au avut curajul să prezinte adevărul propovăduit de ei drept unicul cu putință, iar voința lor, drept formula care stă la baza legilor Universului.

De aceea, pe Calvin nu-l impresionează câtuși de puțin faptul că noua majoritate din Consiliu e împotriva lui și că-i pune politicos în vedere ca, de dragul liniștii și armoniei, să renunțe la amenințări și la excomunicări și să se ralieze concepției mai tolerante a sinodului de la Berna. Un încăpățânat de teapa lui Calvin nu acceptă o pace ieftină, nu-i dispus să facă cea mai mică concesie. Orice compromis e cu desăvârșire imposibil pentru o fire atât de autoritară, iar în clipa în care consilierii îl contrazic, el, care cere tuturor celorlalți supunere necondiționată față de orice autoritate, se răzvrătește imediat împotriva superiorilor săi. Insultă Micul Consiliu de la amvon și vestește că „preferă să moară decât să arunce trupul sfânt al Domnului înaintea câinilor". În fața oamenilor din catedrală, un alt predicator numește Consiliul o „adunare de bețivani"; neclintiți, asemenea unui bloc de stâncă, adepții lui Calvin sfidează autoritatea.

Consiliul nu poate tolera o asemenea răzvrătire a preoțimii contra autorității sale. Mai întâi nu dă decât un comunicat în care cere să nu se abuzeze și mai departe de amvon în scopuri politice și atrage atenția că sfântul lăcaș trebuie să slujească numai și numai tălmăcirii cuvântului Domnului. Dar, deoarece Calvin și partizanii săi trec nepăsători peste acest ordin de sus, nu rămâne decât o cale: predicatorilor li se interzice să mai urce la amvon; cel mai neobrăzat dintre ei, Courtauld, e chiar arestat pentru

ațâțare la revoltă. Cu aceasta s-a declarat fățiș războiul între puterea bisericească și cea de stat. Dar lui Calvin nu-i pasă. Însoțit de adepții săi, pătrunde în catedrala Saint-Pierre și urcă sfidător în amvonul oprit; dar, deoarece partizanii ambelor tabere năvălesc cu paloșe în biserică, unii spre a obține astfel predica, ceilalți spre a o împiedica, se iscă o învălmășeală cumplită, care amenință să înece Paștele în sânge. Acum răbdarea consilierilor a ajuns la capăt. Ei convoacă Marele Consiliu al celor Două Sute, cea mai înaltă instanță, și întreabă adunarea dacă se impune concedierea lui Calvin și a celorlalți predicatori care au nesocotit ordinele Consiliului. O majoritate covârșitoare răspunde afirmativ. Preoții rebeli sunt destituiți din slujbele lor și li se pune energic în vedere să părăsească orașul în decurs de trei ori douăzeci și patru de ore. Pedeapsa cu surghiunul, cu care Calvin a amenințat în ultimele optsprezece luni pe atâția cetățeni ai acestui oraș, l-a lovit acum pe el însuși.

Primul asalt al lui Calvin asupra Genevei a dat greș. Dar un astfel de eșec nu înseamnă nici o primejdie în viața unui dictator. Dimpotrivă, aproape că face parte în mod fatal din ascensiunea definitivă a unui potentat despotic ca la început să sufere o asemenea prăbușire dramatică. Exilul, temnița, surghiunul nu înăbușă niciodată popularitatea marilor revoluționari mondiali, ba din contră, o sporesc. Spre a fi divinizat de mulțime, trebuie să fi fost martir. Tocmai prigoana din partea unui sistem urât cu înverșunare creează conducătorului poporului premisa psihică pentru hotărâtorul său succes de masă de mai târziu, deoarece prin orice martiraj nimbul viitorului conducător e mistic înălțat în ochii poporului. Nimic mai necesar pentru un mare politician decât să se retragă din când în când din prim-plan, căci tocmai prin invizibilitatea lui devine legendar; asemenea unui nor, faima îi împresoară numele, glorificându-l, iar atunci când se înapoiază

îl întâmpină o așteptare înfrigurată, însutită, care s-a format oarecum atmosferic, fără concursul lui. Aproape toți eroii populari din istorie și-au câștigat influența sentimentală asupra națiunii lor datorită exilului: Caesar în Gallia, Napoleon în Egipt, Garibaldi în America de Sud, Lenin în Ural au devenit mai puternici prin absența, nu prin prezența lor. La fel s-a întâmplat cu Calvin.

E adevărat, în ceasul izgonirii, totul pare să indice că acest Calvin e un om distrus. Organizația lui e nimicită; opera lui a dat cu desăvârșire greș și dintr-însa n-au rămas decât amintirea unei voințe fanatice de ordine și câteva duzini de prieteni sinceri. Dar îi vin în ajutor – așa cum li se întâmplă mereu acelor oameni politici care, în loc să pactizeze, se retrag hotărât în clipe primejdioase – greșelile succesorilor și potrivnicilor săi.

Consiliul a găsit cu greu în locul impunătoarelor personalități ale lui Calvin și Farel câțiva preoți maleabili care, temându-se că măsurile drastice i-ar putea face neplăcuți în ochii poporului, preferă să lase hățurile târâș pe pământ decât să le strângă cu putere. Sub ei, făurirea Reformei la Geneva, începută de Calvin cu atâta energie (cu prea multă energie), lâncezește curând, iar cetățenii sunt cuprinși de o asemenea nesiguranță în chestiuni de credință religioasă, încât Biserica Catolică dată la o parte își recapătă încetul cu încetul curajul și încearcă prin agenți iscusiți să recucerească Geneva pentru cauza Romei. Situația devine din ce în ce mai critică; treptat, aceiași reformați care îl socotiseră pe Calvin prea aspru și prea inflexibil încep să se neliniștească și să se întrebe dacă disciplina de fier instituită de acesta nu era totuși preferabilă haosului ce amenință să cuprindă orașul. Un număr tot mai mare de cetățeni, cărora li se alătură chiar și unii dintre foștii adversari, stăruie ca exilatul să fie rechemat; în cele din urmă, Consiliul se vede nevoit să cedeze dorinței generale a populației. Primele vești și scrisori către Calvin sunt

încă dibuiri sfioase; dar peste puțin timp ele devin mai deschise și mai stăruitoare. Invitația se preschimbă în rugăminte: curând, Consiliul nu-i mai scrie lui „*Monsieur*" Calvin să se înapoieze spre a veni în ajutorul orașului, ci lui „*Maître*"[1] Calvin; în cele din urmă, consilierii zăpăciți aproape că îl imploră în genunchi pe „bunul lor frate, pe singurul lor prieten" să-și reia locul de predicator și adaugă chiar făgăduiala că pe viitor purtarea lor va fi de așa natură, încât el va avea temei să fie mulțumit.

Dacă Jean Calvin ar fi un caracter mic și dacă l-ar satisface un triumf ieftin, s-ar mulțumi cu faptul că e rechemat atât de stăruitor în orașul care l-a gonit cu dispreț cu doi ani în urmă. Dar cel ce pretinde tot nu se va lăsa câștigat cu jumătăți de măsură. În această cauză sfântă Calvin nu luptă pentru o vanitate personală, ci pentru biruința autorității. Nu vrea să mai fie împiedicat a doua oară în opera lui de către un for de conducere; dacă se întoarce, nu trebuie să existe la Geneva decât o singură voință care dictează: voința lui. Până ce orașul nu i se supune cu desăvârșire, cu mâinile legate, până ce nu declară în mod definitiv că i se subordonează („*subordonner*"), Calvin refuză propunerile insistente, întâmpinându-le vreme îndelungată cu o oroare exagerată din rațiuni strategice. „Prefer de o sută de ori să îndur moartea decât să reîncep chinuitoarele lupte de altădată", scrie el către Farel. Nu face un pas spre foștii săi adversari. Iar când, în cele din urmă, Consiliul îl imploră în genunchi să se înapoieze, până și prietenul său Farel își pierde răbdarea, scriindu-i: „Aștepți oare să te cheme și pietrele înapoi?" Dar, până când Geneva nu i se predă în întregime, Calvin rămâne neînduplecat. Abia după ce consilierii au jurat să aplice catehismul și „disciplina" după vrerea lui, după ce ei adresează scrisori umile orașului Strasbourg, implorându-i pe

1. Formulă de adresare: „Maestre" (fr.).

cetățenii acelui oraș să le cedeze omul de care nu se pot lipsi, abia după ce Geneva s-a umilit nu numai în fața lui, dar și în fața lumii, Calvin cedează și se declară în sfârșit gata să preia vechea lui slujbă, înarmat cu putere nouă.

Așa cum un oraș învins își întâmpină liberatorul, tot astfel se pregătește Geneva să-l întâmpine pe Calvin. Se face tot ce se poate închipui pentru a-i potoli supărarea. Imediat, vechile edicte severe sunt repuse în vigoare, numai pentru ca marele om să-și găsească poruncile aplicate cu anticipație. Micul Consiliu se străduiește personal să-i găsească celui mult așteptat o locuință potrivită, cu grădină, mobilând-o cu tot ce trebuie. Vechiul amvon din Saint-Pierre e transformat în așa fel încât să-i fie mai comod oratorului, iar chipul acestuia să fie vizibil oricui și de oriunde din biserică. Semnele de cinstire și prețuire se țin lanț: încă înainte să plece Calvin din Strasbourg, e trimis întru întâmpinarea lui un crainic care să-l salute pe drum în numele Genevei; familia sa e adusă cu multă solemnitate în oraș, pe cheltuiala cetățenilor. În sfârșit, în ziua de 13 septembrie caleașca de voiaj se apropie de Poarta Cornavin, iar din spatele zidurilor se revarsă o mulțime imensă pentru a-l conduce pe cel înapoiat în oraș. Acum acest oraș se află, moale și maleabil ca lutul, în mâinile lui Calvin, și el n-are să se oprească până ce nu va face dintr-însul opera de artă a gândului său modelator. Din ceasul acesta, Calvin și Geneva, spiritul și forma, creatorul și opera lui au intrat într-o legătură indisolubilă.

„La discipline“

În clipa în care acest om aspru, uscățiv, pășește prin Poarta Cornavin în anteriul său preoțesc lung și negru, începe unul dintre cele mai memorabile experimente din toate timpurile: un stat care respiră cu nenumărate celule vii urmează să fie preschimbat într-un mecanism rigid, un popor cu toate ideile și sentimentele lui este pe punctul de a fi transformat într-un sistem unic. Este prima încercare de uniformizare totală a unui popor întreg întreprinsă înlăuntrul Europei în numele unei idei. Cu o seriozitate demonică, cu o grandioasă chibzuință sistematică, Calvin pornește la înfăptuirea planului său îndrăzneț de a face din Geneva primul stat al lui Dumnezeu pe Pământ: un colectiv lipsit de tot ce e vulgar-pământesc, fără corupție, fără dezordine, fără vicii și păcate, adevăratul nou Ierusalim de la care să purceadă mântuirea globului – această idee unică constituie de acum încolo viața lui, întocmai cum viața lui e doar o închinare în slujba acestei idei unice. Acest ideolog de oțel se dedică măreței sale utopii cu o seriozitate teribilă, conștient că are o misiune sfântă. Vreme de un sfert de veac, cât a durat dictatura lui spirituală, Calvin nu s-a îndoit nici un moment de faptul că, luându-i omului orice libertate individuală, nu face decât să-l conducă spre propășire. Căci cu toate pretențiile lui nesuferite și exagerate acest despot cucernic credea că nu le cere

oamenilor altceva decât să trăiască cum trebuie, adică conform voinței și preceptelor Domnului.

Sună simplu și limpede ca cristalul. Dar cum poate fi recunoscută această voință a lui Dumnezeu? Și unde îi găsești îndreptarul? În Evanghelie, răspunde Calvin, și numai în Evanghelie. În acele slove veșnic vii respiră și trăiesc voința și cuvântul Domnului. Nu din întâmplare ne-au rămas intacte cărțile sfinte. Dumnezeu a tălmăcit în cuvinte tradiția sfântă pentru ca porunca lui să fie mai ușor de recunoscut și oamenii s-o urmeze. Evanghelia a existat înainte de Biserică și stă deasupra Bisericii, astfel că nu există alt adevăr în afara ei și dincolo de ea („*en dehors et au delà*“). Într-un stat cu adevărat creștinesc, cuvântul Bibliei – „*la parole de Dieu*“ – trebuie să fie socotit drept singura maximă a cuviinței, a gândirii, a credinței, a justiției și a vieții, căci Evanghelia este cartea în care sunt cuprinse toată înțelepciunea, toată dreptatea și tot adevărul. Pentru Calvin, Biblia stă la începutul și sfârșitul tuturor lucrurilor și orice hotărâre, în orice chestiune, se bizuie pe cuvântul ei scris.

Ridicând cuvântul Scripturii la rangul de instanță supremă pentru întreaga comportare omenească, Calvin nu pare decât să repete cererea originară a Reformei. În realitate însă, el face un pas uriaș peste Reformă, ba chiar se îndepărtează complet din sfera ei de idei: Reforma începuse ca o mișcare de eliberare a sufletului religios, scopul ei era să dea fiecărui om Evanghelia în mână, spre liberă folosință; convingerea individuală urma să-și făurească singură creștinismul ei, fără a mai ține seama de papa de la Roma și de hotărârile conciliilor. Fără să ezite o clipă, Calvin răpește oamenilor această „libertate a individului creștin“ instituită de Luther, după cum le ia și oricare altă formă de libertate. Personal, el e perfect lămurit asupra cuvântului Domnului, prin urmare cere dictatorial să se înceteze cu toate tălmăcirile și răstălmăcirile doctrinei

divine; neclintit să stea cuvântul biblic, la fel de neclintit precum pilaștrii de piatră ce susțin catedrala pentru ca biserica să nu se clatine. Nu ca *logos spermatikos*, ca adevăr veșnic creator și transformator trebuie să lucreze de acum încolo cuvântul Domnului: pur și simplu, el urmează să dăinuie, o dată pentru totdeauna, în interpretarea pe care i-a dat-o Calvin.

Odată cu acest postulat, Calvin instituie *de facto* o nouă ortodoxie, cea protestantă, în locul celei papale. Această nouă formă de dictatură dogmatică a fost numită, pe bună dreptate, o bibliocrație: la Geneva, rolul stăpânului și al judecătorului este îndeplinit acum de o singură carte; Dumnezeu e legislatorul, iar preotul e singurul chemat să interpreteze tâlcul acestei legi. Preotul este „judecător" în sensul Cărților lui Moise, puterea lui tronează inatacabilă peste regi și popor. Consiliul orașului și dreptul civil nu mai au însemnătate, doar interpretarea Bibliei de către Consistoriu hotărăște acum ce e permis și ce e oprit, și vai de cel ce îndrăznește să se opună câtuși de puțin acestei forțe! Căci oricine se opune dictaturii preoțimii va fi sancționat ca un răzvrătit împotriva Domnului; cu sânge va fi scris comentariul la Sfânta Scriptură. Întotdeauna o stăpânire dogmatică dezvoltată dintr-o mișcare de eliberare procedează mai aspru și mai neînduplecat împotriva ideii libertății decât orice putere moștenită. Întotdeauna cei ce au obținut puterea în urma unei revoluții vor fi apoi cei mai intransigenți și cei mai intoleranți față de orice inovare.

Toate dictaturile pornesc de la o idee. Dar orice idee își capătă forma și culoarea de la omul care o înfăptuiește. În mod fatal, doctrina lui Calvin, ca o creație spirituală, va trebui să devină fizionomicește asemănătoare cu făuritorul ei. E de ajuns să privim chipul reformatorului spre a ști din capul locului că ea va fi mai aspră, mai posomorâtă, mai morocănoasă decât a fost orice altă exegeză a crești-

nismului. Fața lui Calvin e ca o stâncă din zonele carstice, ca unul din acele peisaje stinghere, retrase, care în sobrietatea lor ermetică și tăcută îl au doar pe Dumnezeu aproape, fără să adăpostească nimic omenesc. Tot ceea ce face ca viața să fie rodnică, plină, voioasă, înfloritoare, caldă și senzuală lipsește acestui chip de ascet – un chip parcă lipsit de bunătate, de mângâiere, de vârstă. În ovalul prelung și posomorât al acestei fețe totul e aspru și urât, colțuros și nearmonios: fruntea strâmtă și severă, sub care pâlpâie, asemenea unor cărbuni încinși, doi ochi adânci, cerniți de veghe; nasul ascuțit, coroiat, profilându-se dominatoriu între obrajii supți; gura îngustă, crestată parcă cu cuțitul, pe care arareori a văzut-o cineva zâmbind.

Nici o urmă de căldură nu îmbujorează pielea uscată, pământie; e ca și cum o febră lăuntrică ar fi supt vampiric sângele din obraji, atât sunt de cenușii, de bolnavi, de livizi, afară de scurtele clipe în care mânia îi aprinde cu pete roșcate. Zadarnic încearcă barba lungă de proroc (pe care toți elevii și discipolii săi o imită supuși) să dea acestui chip de fiere și ceară o aparență de forță virilă. Nici barba nu are sevă, ea nu coboară vijelioasă, nu e barba impunătoare a lui Dumnezeu-Tatăl, ci cade în șuvițe subțiri, ciufulite, aducând cu un mărăciniș jalnic crescut din pământ stâncos.

Un extatic aprig, consumat de propriul său spirit – iată cum ni se înfățișează Calvin zugrăvit pe pânză, și aproape că te năpădește mila față de acest om surmenat, istovit, ros de propriul său zel. Dar, când privirea coboară, ea se ațintește deodată speriată asupra mâinilor: niște mâini sinistre, hrăpărețe, uscățive, palide, reci și osoase ca niște gheare, care știu să păstreze dârz cu mădularele lor zgârcite tot ceea ce au putut apuca vreodată. E de neînchipuit ca aceste degete ciolănoase să fi atins vreodată cu gingășie o floare, să fi mângâiat trupul cald al unei femei, să fi întâmpinat voios și cordial un prieten. Acestea sunt mâinile

unui om neîndurător; privindu-le, începi să bănuiești marea și cumplita forță de dominare și de păstrare care a iradiat de la Calvin în tot timpul vieții sale.

Văduvit de lumină, certat cu bucuriile vieții, stingher și rece, așa ne apare chipul lui Calvin. E de neconceput ca cineva să dorească să atârne de peretele camerei sale portretul acestui ascet care nu știe decât să ceară și să admonesteze: ți-ar îngheța suflul pe buze simțind mereu că privirea sfredelitoare a acestui om sumbru îți veghează activitatea zilnică. Dintre toți maeștrii penelului, ți l-ai putea închipui pe Calvin pictat cel mai curând de Zurbarán: în maniera fanatică a spaniolilor, acesta a zugrăvit asceții și anahoreții în culori închise pe fond închis, retrași de lume, aciuați în peșteri, având în fața lor cartea, tot mereu cartea, și cel mult încă o tigvă de mort sau crucea drept unicele simboluri ale vieții spiritual-religioase; în jurul figurilor sale se întinde însă o singurătate impenetrabilă, neagră și rece. Acest spațiu care, prin natura sa, face imposibilă orice apropiere omenească l-a împresurat pe Calvin în tot timpul vieții sale. Din fragedă tinerețe el se înveșmântează mereu în negrul neîndurător. Neagră e bareta deasupra frunții strâmtate – jumătate glugă de călugăr, jumătate coif de soldat; neagră e roba lungă care coboară în falduri până la picioare – veșmântul judecătorului, menit să pedepsească oamenii tot mereu, sau, poate, veșmântul medicului, menit să le vindece tot mereu păcatele și rănile purulente. Mereu ne este dat să vedem negrul, culoarea beznei, a morții, a neînduplecării. Rar de tot s-a înfățișat Calvin semenilor altfel decât îmbrăcat cu veșmântul simbolic al slujbei sale; el voia să fie văzut de cei din jur doar ca slujitor al Domnului, voia ca oamenii să se teamă de el, nu să-l iubească prin ceea ce are omenesc, ca pe un frate. A fost însă aspru și cu el însuși. O viață întreagă și-a înfrânat cerințele fizice, neîngăduind trupului decât un minimum de hrană și odihnă, de dragul

spiritului. Se mulțumea cu trei ore, cel mult patru ore de somn noaptea, și cu o singură masă frugală în timpul zilei, luată în pripă, în fața cărții deschise. Niciodată nu-și permitea o plimbare, un joc, o bucurie, o clipă de destindere și, cu atât mai puțin, o plăcere adevărată. În devotamentul său fanatic pentru spirit, Calvin a activat, a gândit, a scris, a muncit, a luptat mereu, dar n-a trăit un singur ceas pentru el însuși.

Această totală asenzualitate constituie, pe lângă veșnica lui netinerețe, trăsătura caracteristică a firii lui Calvin; nu e de mirare că ea a ajuns să fie și cea mai periculoasă trăsătură a învățăturii lui. Pe când toți ceilalți reformatori sunt convinși că-l slujesc cel mai bine pe Dumnezeu primind cu recunoștință toate darurile vieții din mâinile sale, pe când dânșii se bucură, ca oameni sănătoși, obișnuiți, de sănătatea lor și de tot ce le oferă viața, pe când Zwingli lasă chiar în prima lui dioceză un copil din flori și Luther spune odată, râzând: „Dacă nu vrea nevasta, o face slujnica" – așadar, în vreme ce ei toți benchetuiesc voioși, Calvin își înăbușă orice pornire a simțurilor; la el, senzualitatea dăinuie cel mult ca urmă, ca umbră. Ca intelectualist fanatic, viața lui e cuvântul și spiritul. Pentru Calvin, real e numai ceea ce posedă claritate logică, el nu pricepe și nu îngăduie decât ceea ce e normal, niciodată extraordinarul. Acest om de o sobrietate fanatică n-a cerut și n-a primit vreodată o plăcere de la cele ce îmbată, nici de la vin, nici de la femeie, nici de la artă. Singura dată când, voind să satisfacă porunca biblică, se gândește să-și ia o tovarășă de viață, n-o face nici din dragoste, nici din patimă, ci, după cum spune el însuși, spre a se putea consacra și mai mult muncii. Nu pornește el însuși în căutarea unei soții, ci își însărcinează prietenii să i-o găsească, dar, procedând astfel, aprigul dușman al simțurilor e cât pe ce să cadă pe mâna unei femei de moravuri ușoare. În cele din urmă, deziluzionat, se însoară cu văduva unui anabaptist

convertit de el, însă destinul nu-i îngăduie să fie fericit sau să fericească. Singurul copil pe care-l aduce pe lume soția sa nu-i sănătos și moare după câteva zile. Curând după aceea nevasta îl lasă văduv și, odată cu aceasta, nu numai viața conjugală, dar și cea sexuală a lui Calvin s-a terminat pentru totdeauna, la vârsta de treizeci și șase de ani. Până la moarte, deci timp de încă douăzeci de ani în care bărbatul nu duce lipsă de virilitate, acest ascet benevol nu s-a mai apropiat de vreo femeie, consacrându-se în întregime spiritului, religiei, „doctrinei".

Dar corpul omenesc cere să se desfășoare întocmai ca spiritul, iar cel care-l siluiește ispășește crunt această vină. Fiecare organ într-un trup omenesc pretinde din instinct folosirea lui deplină, urmându-și rostul firesc. Uneori sângele vrea să circule mai iute, inima vrea să bată mai cu putere, plămânii vor să chiuie de bucurie, mușchii să se pună în mișcare, sămânța să se risipească, iar organele se răzvrătesc în cele din urmă împotriva celui care, pornind de la intelect, împiedică în permanență acest impuls vital. Trupul lui Calvin s-a răzbunat cumplit pe stăpânul care a vrut mereu să-l încătușeze. Nervii, vrând să fie băgați în seamă de ascetul care-i tratează ca și cum n-ar exista, născocesc chinuri nesfârșite pentru despotul lor; puțini oameni dedicați spiritului au suferit vreodată atât de mult de pe urma revoltei organismului lor ca Jean Calvin – și aceasta de-a lungul întregii vieți. Durerile se succed fără pauză; aproape fiecare scrisoare a lui Calvin semnalează un nou atac viclean al unei boli noi, surprinzătoare: ba sunt migrene care-l trântesc la pat zile întregi, ba crampe la stomac, ba junghiuri, hemoroizi, colici, răceli, tulburări nervoase și hemoragii, pietre la ficat și furuncule antracoide, accese de febră și de friguri, reumatisme și cataruri la bășică. Medicii trebuie să stea tot timpul de veghe, căci nu e organ în acest trup plăpând și șubred care să nu doară,

să nu se revolte. Gemând, Calvin scrie într-o zi: „Starea mea de sănătate mă face să trăiesc o agonie permanentă.“

Dar acest om a înțeles să trăiască după mottoul: *„Per mediam desperationem prorumpere convenit“* – trebuie să ieși din adâncurile deznădejdii cu forțe sporite, crede el; demonica energie spirituală a acestui bărbat nu admite să i se răpească un singur ceas din timpul de muncă. Mereu stânjenit de trupul său, Calvin îl domină de fiecare dată cu puterea spiritului. Dacă într-un ceas de febră nu se poate târî până la amvon, se lasă dus cu o lectică la biserică, hotărât să-și țină predica. Dacă e nevoit să lipsească de la ședința Consiliului, consilierii vin să-i ceară sfatul la el acasă. Dacă zace în pat, cu trupul scuturat de friguri, acoperit cu patru-cinci pături încălzite, alături de el șed doi-trei discipoli cărora le dictează. Dacă pleacă pentru o zi la țară, la prieteni, ca să respire un aer mai curat, secretarii îl însoțesc în trăsură și, de cum au sosit, sunt trimiși cu o solie înapoi spre oraș, pentru a se întoarce numaidecât la maestru. Și iarăși ia Calvin pana în mână, iarăși începe munca. Cu neputință să ni-l închipuim inactiv pe acest demon al vredniciei care, de fapt, a lucrat toată viața fără o singură pauză.

Încă mai dorm casele, încă n-au venit zorile, și lumina arde deja pe masa lui de scris, în rue des Chanoines; iar târziu după miezul nopții, când toată lumea s-a culcat de mult, acea lumină tot mai lucește, eternă parcă, la geamul său. Uriașa lui activitate întrece orice imaginație, îți vine să crezi că omul acesta a lucrat cu patru-cinci creieri deodată. Căci, într-adevăr, acest veșnic bolnav a îndeplinit simultan patru sau cinci profesiuni diferite. Slujba ce i s-a conferit, aceea de predicator la biserica Saint-Pierre, e numai o slujbă între multe altele pe care instinctul său isteric de dominație le-a acaparat în timp; deși predicile pe care le-a ținut în această biserică umplu un dulap mare

cu volume tipărite, iar un copist își câștigă existența ocupându-se numai cu copierea lor, ele nu constituie decât o mică parte a operelor sale complete.

Ca președinte al Consistoriului, care nu ia nici o hotărâre fără dânsul, ca autor de nenumărate scrieri teologice și polemice, ca traducător al Bibliei, ca fondator al Universității și inițiator al unui seminar teologic, ca sfetnic al Consiliului Genevei, ca ofițer în Marele Stat-Major al războiului de credință, ca diplomat și organizator suprem al protestantismului, acest „ministru al cuvântului sfânt" dirijează el singur toate ministerele statului său teocratic. El verifică rapoartele predicatorilor din Franța, Scoția, Anglia și Olanda, organizează un serviciu de propagandă pentru străinătate, creează prin tipografi și colportori un serviciu secret care se întinde pe tot cuprinsul globului. Discută cu ceilalți conducători protestanți, negociază cu prinți și diplomați. Zi de zi, aproape ceas de ceas, sosesc musafiri din străinătate; nici un student, nici un tânăr teolog nu trece prin Geneva fără să-i ceară sfatul sau să-i prezinte omagiile sale. Casa lui e ca un oficiu poștal, e un fel de birou de informații pentru toate chestiunile de stat și particulare. Oftând, el scrie odată că nu-și poate aminti să fi avut în toată această perioadă două ore în care să nu fi fost deranjat de la lucru. Din țările cele mai îndepărtate, din Ungaria și Polonia sosesc zilnic scrisori ale oamenilor săi de încredere. În același timp, e dator să se îngrijească de enoriași, să-i sfătuiască personal pe nenumărații cetățeni care i se adresează. Iată un emigrant care vrea să se stabilească în Elveția și să-și aducă familia: Calvin adună banii, îi caută un adăpost și-i face un rost în viață. Iată-l pe unul care vrea să se însoare, pe altul care vrea să-și dezlege cununia: drumul amândurora duce la Calvin, căci nici un eveniment religios nu se petrece la Geneva fără consimțământul, fără sfatul său. Ah, de s-ar limita această pornire autocratică la propriul ei domeniu, la sfera reli-

gioasă! Dar Calvin consideră că puterii sale nu îi sunt puse hotare: ca teocrat, el vrea să se încredințeze că tot ce e lumesc rămâne supus instanței divine și spirituale. În tot ce se petrece în oraș se simte mâna lui dură, apăsătoare; aproape nu e zi în care să nu regăsim în procesele-verbale ale Consiliului însemnarea: „aci urmează să fie consultat *Maître* Calvin“. Nimic nu scapă ochiului său vigilent, și am fi ispitiți să admirăm ca pe o minune acest creier mereu activ dacă un asemenea ascetism al spiritului n-ar ascunde totodată un imens pericol. Căci cel ce renunță complet la orice bucurie personală în viață va tinde să facă din această renunțare – benevolă la el însuși – o lege, o normă pentru toți ceilalți și se va strădui să impună celorlalți ceea ce pentru el e firesc, dar ceea ce pentru ei e contra firii. Întotdeauna ascetul – dovadă stă Robespierre – e cel mai primejdios tip al despotului. Cine nu trăiește bucuros alături de semeni tot ce e omenesc, cine nu are să-și ierte nimic sieși, va fi întotdeauna intolerant față de oameni.

Dar disciplina și severitatea necruțătoare sunt fundamentele propriu-zise ale clădirii doctrinare calviniste. După concepția lui Calvin, omul nu are nicidecum dreptul să pășească prin lumea asta cu privirea sus și cu cugetul împăcat, ci trebuie în orice moment să-și ducă viața în frica lui Dumnezeu, zdrobit de sentimentul spăsit al unei nevrednicii de nevindecat. Din capul locului, morala puritană a lui Calvin pune bucuria senină de viață pe același plan cu „păcatul“. Tot ce este menit să înfrumusețeze și să dea avânt existenței noastre pământești, tot ce are darul de a destinde sufletul, de a-l înălța, elibera, despovăra – deci, în primul rând, ceea ce desfată simțurile – e renegat de el ca o inutilitate supărătoare și deșartă. Chiar și în sfera religiei, care a fost legată dintotdeauna de elementul mistic, cultic, Calvin aduce ideologia lui sobră și practică. Se exclude, fără excepție, din biserică și serviciul

divin tot ceea ce se adresează simțurilor, tot ce ar putea răsfăța vag și dulceag sentimentul; căci nu cu sufletul exaltat de artă trebuie să se apropie adevăratul credincios de Dumnezeu – nu învăluit de mireasma dulce a tămâii, nu vrăjit de sunetele muzicii, nu sedus de frumusețea chipurilor și sculpturilor așa-zis pioase, dar, de fapt, vicioase. Adevărul îl afli numai în claritate, siguranța o găsești doar în cuvântul lămurit al Domnului. Afară dar din biserici cu idolii, cu icoanele și statuile, cu odăjdiile strălucitoare, afară cu cărțile de liturghie și tabernacolele de la masa Domnului! Dumnezeu n-are nevoie de somptuozitate. Afară cu tot ceea ce îmbată sufletele cu bucurie extatică: fără muzică, fără cântec de orgă în timpul slujbei! Până și clopotele bisericilor trebuie să tacă de acum încolo la Geneva: adevăratul credincios nu are nevoie să i se amintească de datoria lui prin dangăt de metal mort. Evlavia nu se cultivă prin exteriorizări, prin jertfe și danii, ci numai prin disciplină lăuntrică. De aceea, afară cu liturghia și toate ceremoniile din biserică, afară cu toate simbolurile! Să se pună capăt tuturor solemnităților și festivităților. Cu o smucitură, Calvin taie din calendar sărbătorile. Paștele și Crăciunul, serbate din timpul catacombelor romane, se anulează; se șterg onomasticile Sfinților, se opresc datinile strămoșești. Dumnezeul lui Calvin nu vrea să fie sărbătorit și nici chiar iubit, ci mereu temut. Omul cade în păcatul trufiei când încearcă să se apropie de Domnul în extaz și exaltare, în loc să-i slujească de departe, în permanentă smerenie. Căci acesta este tâlcul cel mai adânc al doctrinei calviniste: spre a înălța cât mai sus elementul divin, Calvin înjosește fără măsură tot ce-i pământesc; spre a da ideii de Dumnezeu cinstirea cea mai desăvârșită, el denaturează și umilește ideea de om. Niciodată acest reformator mizantrop n-a putut vedea în omenire altceva decât o tagmă nerușinată de păcătoși; toată viața a privit cu groază și oroare de pustnic minunatele

plăceri ale lumii noastre, ce izvorăsc de-a pururi din mii de surse.

Ce hotărâre de neînțeles a Domnului, geme tot mereu Calvin, să fi creat făpturile lui atât de nedesăvârșite și imorale, veșnic ispitite de viciu, incapabile să recunoască divinul, nerăbdătoare să se afunde în păcat! Un fior îl cuprinde ori de câte ori își privește semenii. Poate că n-a mai existat nici un alt mare întemeietor de religie care să-l împingă pe om atât de adânc în abis, să-l jignească atât de profund în demnitatea lui de om. „*Bête indomptable et féroce*“[1] îl numește el, și chiar mai rău: „*une ordure*“, o scârnăvie, iar în cartea lui *Institution chrétienne*[2] găsim următoarele rânduri: „Dacă considerăm omul numai în ce privește darurile sale firești, nu găsim la el, din creștet și până în tălpi, nici cea mai slabă licărire de bunătate și frumusețe. Tot ce este întrucâtva lăudabil într-însul purcede de la harul Domnului. Orice dreptate a noastră e nedreptate, meritul nostru – abjecție, gloria noastră – rușine. Chiar și cele mai bune lucruri pe care le săvârșim sunt pocite, viciate prin păcatul sângelui și mânjite cu murdării.“

Cel ce socoate omul, din punct de vedere filozofic, o făptură atât de păcătoasă și de monstruoasă nu va admite niciodată, ca teolog și politician, că Dumnezeu ar fi îngăduit unei asemenea stârpituri cea mai mică libertate sau autonomie. Se impune, deci, ca o astfel de creatură scârboasă, dusă permanent în pierzanie de setea ei de viață, să fie pusă sub o tutelă necruțătoare, căci, „dacă lași omul

1. „Bestie feroce și de neîmblânzit“ (fr.).

2. Stefan Zweig citează din traducerea în limba franceză a lucrării *Institutio christianae religionis*, realizată de Calvin însuși. De-a lungul vieții, Calvin a prelucrat și lărgit continuu textul operei sale de căpătâi, iar ori de câte ori a publicat o nouă ediție latină a tradus-o și în franceză, pentru ca învățăturile sale să fie accesibile unui număr mai mare de cititori.

în voia lui, sufletul lui nu e capabil decât de rele“. Rezistența trufașă a acestui fiu al lui Adam, care-și închipuie că ar avea vreun drept să-și rânduiască raporturile cu Dumnezeu și cu lumea pământească conform personalității sale, trebuie frântă o dată pentru totdeauna. Iar cu cât frângi mai temeinic această voință de autodeterminare, cu cât îl ții pe om mai strâns în frâu, cu atât mai bine pentru el. Omului nu i se cuvine nici un fel de libertate, căci mereu va abuza de ea. El trebuie silit să stea în genunchi, recunoscându-și micimea, în fața gloriei lui Dumnezeu. El trebuie dezvățat de mândrie, trebuie intimidat până ce se înrolează docil în turma cucernică și ascultătoare, până ce tot ce e extraordinar s-a dizolvat fără urme în ordinea generală, până ce individul s-a contopit complet cu masa.

Pentru a sprijini această draconică depersonalizare, această vandalică jefuire a individului în favoarea colectivității, Calvin instituie un sistem special, faimoasa „*discipline*“, disciplina bisericească. Un frâu mai aspru n-a fost pus omenirii nici până în ziua de azi. Din primul ceas, acest organizator genial își împrejmuiește „turma“, „obștia“, cu un țarc de paragrafe și oprelişti – așa-zisele „ordonanțe“ –, întemeind totodată un oficiu special pentru a supraveghea punerea în aplicare a terorii sale etice. E vorba de Consistoriu, a cărui menire se definește mai întâi cam vag: „să supravegheze comunitatea, pentru ca Dumnezeu să fie venerat în chip pur“. Dar sfera de influență a acestui inspectorat de moravuri se mărginește numai aparent la viața religioasă. În mentalitatea lui Calvin, care are la bază idealul statului totalitar, tot ce e lumesc se contopește cu tot ce e concepție de viață, astfel încât orice manifestare de viață, chiar și cea cu caracter strict privat, cade de acum încolo automat sub controlul autorității. Zbirilor Consistoriului – așa-zișilor *anciens* – li se pune în vedere să ia seama la felul de viață al fiecăruia. Nimic

nu trebuie să scape vigilenței Consistoriului: nu numai „cuvântul rostit, dar și opiniile și părerile urmează să fie supravegheate“. Bineînțeles că, din ziua în care se instituie un asemenea control universal, la Geneva nu mai există viață particulară. Cu un salt, Calvin a depășit Inchiziția catolică, care oricum își trimitea spionii și iscoadele într-o misiune abia în urma unui denunț. La Geneva însă, unde dictează sistemul de gândire al lui Calvin, potrivit căruia orice om e permanent înclinat spre rău, fiecare e bănuit din capul locului de păcat și toată lumea trebuie să accepte controlul și supravegherea.

De când a revenit Calvin, toate casele parcă au ușile deschise, toți pereții parcă au devenit de sticlă. În fiecare clipă, zi și noapte, te poți pomeni că-ți bate cineva în poartă și că-ți apare în față un membru al poliției religioase pentru o „cercetare“; ca cetățean al orașului Geneva, nu te poți împotrivi. Cel bogat ca și cel sărac, cel sus-pus ca și cel de rând trebuie, cel puțin o dată pe lună, să dea socoteală acestor adulmecători profesioniști de moravuri. Ceasuri în șir – căci, potrivit ordonanțelor, trebuie să „să ai răgaz, pentru ca verificarea să se desfășoare pe îndelete“ –, bărbați venerabili, încercați, cu păr alb, trebuie să se lase examinați ca școlarii pentru a se vedea dacă știu pe dinafară rugăciunile și de ce anume au lipsit de la cutare predică a lui Calvin. Dar vizita nu se încheie cu asemenea catehizări și moralizări. În toate cele se amestecă această „ohrană“ morală. Măsoară rochiile femeilor pentru a verifica dacă nu-s prea lungi sau prea scurte, le cercetează spre a vedea dacă nu au vreun volan de prisos sau dacă nu sunt prea decoltate; controlează coafura, care nu are voie să fie aranjată prea cochet, numără inelele de la degete și pantofii din dulap. De la camera de toaletă comisia trece la bucătărie, unde controlează dacă nu s-a încălcat prin vreo ciorbiță sau bucățică de carne dispoziția care prevede un singur fel de mâncare sau dacă nu sunt ascunse

undeva cofeturi sau vreun borcan cu dulceață. Și cucernicul polițist continuă să cutreiere casa. Cercetează biblioteca pentru a se încredința că nu se află acolo vreo carte lipsită de ștampila înaltei cenzuri a Consistoriului, cotrobăiește prin sertare, doar o găsi vreo icoană sau niște mătănii ascunse la fund. Servitorii sunt iscodiți despre stăpânii lor, copiii despre părinții lor. Totodată, controlorul vieții private e cu urechea ațintită la stradă, gata să intervină dacă vreun trecător cântă un cântec profan, face muzică sau, și mai rău, se dedă viciului diabolic al veseliei. Căci la Geneva s-a instituit o prigoană permanentă împotriva oricărei forme de petrecere, oricât de inofensivă, împotriva oricărei „*paillardise*“[1], și vai de cetățeanul care e prins după o zi de lucru dând pe gât un pahar de vin într-o tavernă ori bucurându-se de viață la un joc de zaruri sau de cărți! Zi de zi se face această vânătoare de om, și nici duminica n-au răgaz spionii moralei. Din nou cutreieră străzile și bat la toate ușile spre a vedea dacă nu cumva vreun leneș a preferat să rămână în pat în loc să-și înalțe sufletul la predica domnului Calvin. La catedrală însă stau de-acum de pază alți supraveghetori, spre a denunța pe oricine întârzie la biserică sau vrea s-o părăsească prea devreme. Păzitorii oficiali ai bunelor moravuri lucrează fără preget și sunt pretutindeni. Seara cercetează chioșcurile întunecoase de pe malurile Ronului, ca să surprindă asupra faptului perechile care păcătuiesc prin tandrețuri. În hanuri, desfac paturile și cuferele străinilor. Deschid orice scrisoare care vine din Geneva sau care pleacă într-acolo. Vigilența bine organizată a Consistoriului depășește cu mult zidurile orașului. În caleașca de voiaj, în barcă, pe vapor, la târguri și în hanuri de aiurea, peste tot sunt cuibăriți spionii lui plătiți; orice cuvânt rostit de vreun nemulțumit la Lyon sau Paris se raportează fără greș lui Calvin la Geneva.

1. Libertinaj, desfrânare (fr.).

Dar ceea ce face și mai intolerabilă supravegherea, și așa greu de suportat, este faptul că acestor controlori angajați sau plătiți li se asociază curând nenumărați tovarăși nechemați. Căci oriunde un stat își ține cetățenii sub teroare înflorește dezgustătoarea buruiană a denunțării benevole. Acolo unde denunțurile sunt îngăduite și chiar încurajate, teama îi face chiar și pe oamenii de ispravă să devină denunțători: fie și numai pentru a îndepărta bănuiala că „a greșit față de Domnul Dumnezeu“, fiecare cetățean trage cu coada ochiului spre concetățeanul său. „*Zelo della paura*“, zelul fricii împinge de la spate cetele denunțătorilor. Astfel, după câțiva ani Consistoriul ar putea să înceteze orice fel de supraveghere, căci toți cetățenii au devenit, de bunăvoie, controlori. Zi și noapte curg valurile tulburi ale denunțurilor, ținând permanent în mișcare roata de moară a inchiziției religioase.

Dar cum să te simți în siguranță sub o asemenea veșnică teroare, cum să simți că nu te faci vinovat de nici o abatere de la porunca Domnului când Calvin te oprește de la tot ce face viața voioasă și vrednică de a fi trăită? Sunt oprite reprezentațiile de teatru, distracțiile, petrecerile populare, dansul și jocul sub orice formă; ba chiar un sport atât de inofensiv ca patinajul stârnește necazul înveninat al reformatorului. Oprită este orice altă îmbrăcăminte în afară de cea mai sobră, aproape călugărească, așa încât croitorilor nu li se permite să confecționeze croieli noi fără autorizația Consiliului; fetele sub cincisprezece ani n-au voie să poarte rochii de mătase, iar cele de peste cincisprezece ani n-au voie să se îmbrace cu rochii de catifea; oprite sunt veșmintele brodate cu fir de aur sau de argint, opriți nasturii și agrafele de aur, oprită orice altă podoabă de metal scump. Bărbaților li se interzice să poarte părul lung, iar femeilor, să-și onduleze părul și să-l pieptene în sus; sunt oprite și jabourile de dantelă, mănușile, volanele încrețite și încălțămintea cu tăieturi și înflorituri.

E interzis să te folosești de lectici și de „*voitures roulantes*“[1]. Sunt interzise serbările în familie cu mai mult de douăzeci de persoane; e interzis să servești la ospețe de logodnă sau de botez mai multe feluri decât prevăd ordonanțele, e interzis să oferi musafirilor cofeturi, prăjituri, dulcețuri. E interzis să bei alt vin decât vinul negru elvețian, e interzis să bei în sănătatea cuiva, e interzis consumul vânatului, al păsărilor, al plăcintelor. Nu li se îngăduie soților să-și facă unul altuia daruri la nuntă sau timp de șase luni după cununie. Oprite, bineînțeles, sunt orice raporturi în afara căsniciei; nici măcar logodnicii n-au parte de îngăduință. Localnicii n-au voie să intre la un birt, iar birtașul n-are voie să servească unui străin mâncare și băutură înainte ca acesta să se fi închinat; pe deasupra, birtașul are obligația de a-și spiona oaspeții, de a lua aminte, „*diligemment*“[2], la orice vorbă sau atitudine suspectă. E interzis să tipărești o carte fără autorizație, e interzis să scrii în străinătate; arta, în toate formele ei, e sever supravegheată, sunt interzise sculpturile, icoanele și muzica. Ordonanțele cer „băgare de seamă“ chiar și la cântarea evlavioasă a Psalmilor: atenția credincioșilor nu trebuie să fie distrasă de melodie, ci să fie îndreptată numai și numai spre spiritul și tâlcul cuvintelor, căci „numai în cuvântul viu se cuvine să fie slăvit Domnul“. Nici măcar libera alegere a numelui de botez pentru copiii lor nu mai e îngăduită cetățenilor încătușați. Sunt abolite numele dragi de veacuri, Claude sau Amadé, deoarece nu se află în Biblie, și sunt impuse în schimb nume biblice ca Isaac sau Adam. E interzis să spui Tatăl Nostru în latinește, e interzis să serbezi Paștele și Crăciunul; e interzis tot ce poate să întrerupă cu o nuanță festivă cenușiul searbăd al existenței și, evident, e interzisă orice umbră sau licărire de libertate

1. Vehicule cu roți (fr.) – aici, cu tracțiune animală.
2. Cu sârg (fr.).

spirituală în cuvântul tipărit sau rostit. Și e interzisă – crima crimelor – orice critică adusă dictaturii lui Calvin: cetățenii sunt puși în gardă, în sunete de tobă, „să nu vorbească despre chestiuni publice decât în prezența Consiliului".

Interzis, oprit, interzis – un staccato înfiorător. Și te-ntrebi nedumerit și speriat: oare ce le mai e îngăduit cetățenilor după atâtea opreliști? Nu prea multe. Au voie să trăiască și să moară, să muncească, să asculte și să meargă la biserică. Sau, mai bine zis, această îngăduință din urmă e dictată prin lege, sub amenințarea unei pedepse aspre. Căci vai de cetățeanul care neglijează să asculte predicile diocezei sale, două duminica, trei în cursul săptămânii, plus ora de înălțare sufletească pentru copii! Nici măcar în ziua Domnului nu se dă drumul câtuși de puțin jugului silniciei, inexorabil e mersul în cerc al datoriei, datoriei, datoriei... După slujba grea pentru pâinea cea de toate zilele vine slujba slăvirii lui Dumnezeu: săptămâna e destinată muncii, iar duminica, Bisericii. Astfel și numai astfel poate fi nimicit Satana în om, dar pe această cale e distrusă și orice libertate și bucurie de viață.

Te întrebi uimit cum a putut suporta un oraș republican o asemenea dictatură savonaroliană după ce trăise timp de decenii în libertate helvetică, cum a putut răbda un popor meridional, cu o voioșie înnăscută, o asemenea sugrumare a bucuriei de viață? Cum a fost în stare un singur ascet intelectual să înăbușe pe de-a-ntregul bucuria de viață a mii și mii de inși? Rețeta lui Calvin nu e nouă, e aceea de care s-au servit dintotdeauna toate dictaturile: teroarea. Să nu ne amăgim: violența care nu se dă înapoi de la nimic și care-și bate joc de orice omenie, socotind-o slăbiciune, e o forță uriașă. O teroare de stat organizată sistematic și aplicată despotic paralizează voința individuală, dizolvă și subminează orice comuniune. Se infiltrează

în suflete asemenea unei boli ce roade organismul și – aceasta e suprema ei taină – curând lașitatea generală îi devine aliat și complice: fiecare, simțindu-se bănuit, îl bănuiește la rândul lui pe celălalt, și după un timp cetățenii intimidați încep să dea la iveală un exces de zel în îndeplinirea poruncilor tiranului lor. Un regim organizat de teroare e în stare să săvârșească minuni, și când a fost în joc autoritatea sa Calvin n-a șovăit niciodată să înfăptuiască asemenea minuni, iar și iar. Poate că nu există despot spiritual care să-l fi întrecut în neînduplecare, iar asprimea sa nu poate fi scuzată câtuși de puțin prin faptul că era – la fel ca toate însușirile lui Calvin – o rezultantă a ideologiei sale.

Desigur că, personal, acest om al ideii, al nervilor, acest intelectual a avut groază de sânge și, neputând să suporte cruzimea (așa cum o spune chiar el), n-ar fi fost niciodată în stare să asiste la schingiuirile sau arderile pe rug săvârșite la Geneva. Dar tocmai aceasta e vina cea mai grea a teoreticienilor, că aceiași oameni care n-au puterea nervoasă să privească o singură execuție, necum s-o înfăptuiască ei înșiși – repetăm: tipul lui Robespierre –, vor semna fără scrupule sute de asemenea ordine atunci când se simt sufletește acoperiți de „ideea“ lor, de teoria lor, de sistemul lor. A fi aspru și necruțător față de orice „păcătos“ era principiul suprem în sistemul lui Calvin – un sistem cu a cărui ducere la îndeplinire era, credea el, însărcinat prin voia Domnului. Astfel, el își spune mereu că e de datoria lui să-și educe firea, s-o facă neînduplecată, s-o oțelească prin disciplină sistematică spre a ajunge la cruzime. Calvin își antrenează intoleranța ca și cum s-ar cultiva într-o înaltă artă: „Îmi exersez severitatea, întru combaterea viciilor răspândite peste tot.“ Într-adevăr, puțini oameni au avut voința de a se disciplina în așa măsură întru dobândirea cruzimii ca acest om. El recunoaște fățiș că ar prefera să fie pedepsit un om nevinovat decât să scape

un singur vinovat de judecata divină. Iar când, într-un rând, una din numeroasele execuții se prelungește din neîndemânarea călăului, devenind un supliciu neintenționat, Calvin scrie către Farel, scuzând tortura: „Fără îndoială, dacă osândiții au îndurat o asemenea prelungire a chinurilor, aceasta nu s-a întâmplat fără voia anume a Domnului.“ Când e vorba de „slava lui Dumnezeu“, argumentează Calvin, e mai bine să fii prea aspru decât prea blând. Numai prin pedepse continue se poate clădi o societate morală.

Cum vorbim de o lume încă medievală, nu e greu să ne imaginăm în ce chip criminal avea să fie tradusă în fapt o asemenea teză. Chiar în primii cinci ani ai domniei lui Calvin sunt spânzurați treisprezece oameni, decapitați alți zece și arși încă treizeci și cinci – toate acestea într-un oraș relativ mic; șaptezeci și șase de persoane sunt izgonite din casele lor, fără a mai pune la socoteală cetele celor care au fugit la timp din calea terorii. Atât de ticsite sunt în curând temnițele „Noului Ierusalim“, încât șeful închisorilor e nevoit să comunice Consiliului că nu mai poate primi alți condamnați. Se aplică schingiuiri atât de infernale nu numai celor osândiți, dar și celor bănuiți de vreo infracțiune, încât cei acuzați preferă să-și facă seama decât să se lase târâți în camera de tortură; în cele din urmă, Consiliul decretează ca deținuții să fie prevăzuți zi și noapte cu cătușe la mâini „spre a împiedica astfel de cazuri“. Niciodată însă nu se aude un cuvânt dezaprobator din gura lui Calvin, niciodată reformatorul nu cere să se pună capăt unor asemenea orori. Cumplit e prețul pe care îl plătește orașul pentru introducerea „ordinii“ și a „disciplinei“; nicicând n-a cunoscut Geneva atâtea sentințe sângeroase, atâtea sancțiuni, schingiuiri și exilări ca în epoca în care domnește acolo Calvin în numele lui Dumnezeu. Balzac are dreptate când spune că teroarea religioasă a lui Calvin a fost mai înfiorătoare decât toate orgiile de sânge ale Revoluției Franceze: „Furibunda intoleranță

religioasă a lui Calvin era moralmente mai închegată și mai necruțătoare decât intoleranța politică a lui Robespierre. Dacă ar fi avut parte de un teren mai vast de acțiune decât Geneva, Calvin ar fi vărsat și mai mult sânge decât cumplitul apostol ale egalității politice.“

Și totuși, aceste sentințe barbare nu au fost de ajuns pentru a sfărâma de tot simțământul de liberate al genevezilor; opera de istovire, de zdrobire lentă a acestui simțământ a fost dusă la capăt abia prin șicanele sistematice și intimidările zilnice. La prima vedere, poate părea ridicol în ce fleacuri înțelege să se amestece „disciplina“ lui Calvin. Dar rafinamentul acestei metode nu trebuie subestimat. Cu bună știință, Calvin țese plasa opreliștilor cu ochiuri atât de mici și de strâmte, încât e aproape imposibil să te strecori printr-însa în libertate: dinadins sporește el noianul de oprelişti tocmai în lucruri mărunte, pentru ca fiecare să se simtă mereu vinovat și să se creeze astfel o stare permanentă de frică în fața autorității atotputernice, atotștiutoare. Căci cu cât pui omului mai multe piedici în calea lui zilnică, cu atât mai greu îi vine să pășească drept și liber. În curând e cu neputință să te simți în siguranță la Geneva, de vreme ce Consistoriul descoperă „păcatul“ în orice respirație mai liberă. E suficient să răsfoim procesele-verbale ale Consiliului pentru a ne face o idee despre rafinamentul acestei metode de intimidare. Un cetățean a zâmbit în timpul unei ceremonii de botez: trei zile de închisoare. Altul, obosit de căldura din toiul verii, a ațipit la predică: închisoare. Niște lucrători au mâncat plăcinte la micul dejun: trei zile de închisoare în care vor primi doar apă și pâine. Doi cetățeni au jucat popice: închisoare. Alți doi au jucat zaruri pe o litră de vin: închisoare. Un bărbat a refuzat să-și boteze pruncul cu numele Avraam: închisoare. Un lăutar orb a cântat din scripcă și cei din jur au dansat: e exilat din oraș. Un cetățean a lăudat tălmăcirea Bibliei făcută de Castellio: e surghiunit. O fată a

fost surprinsă în timp ce patina, o femeie s-a trântit pe mormântul bărbatului ei, un cetățean a oferit celui care ședea alături de el o priză de tutun în timpul sfintei slujbe: citație la Consistoriu, admonestare și ispășirea vinei. Și așa mai departe, fără sfârșit, fără răgaz. Niște oameni binedispuși au pus un bob în cozonac de Bobotează*: douăzeci și patru ore de închisoare, la regim de apă și pâine. Un cetățean a spus „*Monsieur*“ Calvin, în loc de „*Maître*“ Calvin; câțiva țărani, conform obiceiului străvechi, au discutat afaceri la ieșirea din biserică: închisoare, închisoare, închisoare! Un bărbat a jucat cărți: e pus la stâlpul infamiei, iar cărțile i se pun, înșirate pe o ață, în jurul gâtului. Altul a cântat vesel în stradă: i se pune în vedere „să cânte afară“, adică e surghiunit din oraș. Doi barcagii s-au încăierat, fără a săvârși însă un omor: sunt executați. Trei tineri minori care au comis necuviințe între ei sunt condamnați mai întâi la arderea pe rug, dar apoi sunt amnistiați și puși doar să stea în fața rugului aprins, în văzul lumii. Pedeapsa cea mai cruntă se aplică, firește, celor care sfidează infailibilitatea religioasă și politică a lui Calvin. Un bărbat care a vorbit în public contra doctrinei calviniste a predestinării e biciuit până la sânge la toate răscrucile orașului și apoi surghiunit. Unui tipograf care l-a insultat pe Calvin la beție i se găurește limba cu un sfredel înroșit în foc, după care nefericitul e gonit din oraș. Jacques Gruet e schingiuit și executat, numai pentru că a spus despre Calvin că e fățarnic. Orice greșeală, chiar cea mai neînsemnată, e înregistrată de altfel cu grijă în actele Consistoriului, pentru ca acesta să aibă cunoștință de viața particulară a fiecărui cetățean; poliția de moravuri

* Obicei francez. Acela dintre oaspeți care găsește bobul în bucata sa de cozonac e numit „crai“ în acea zi – în amintirea celor trei crai de la Răsărit. El își alege o crăiasă, și urmează o petrecere inofensivă.

din Geneva cunoaște tot atât de puțin uitarea sau iertarea ca și Calvin însuși.

Era imposibil ca o asemenea teroare, veșnic vigilentă, să nu frângă în cele din urmă demnitatea și forța lăuntrică a individului și a masei. Dacă într-un organism statal fiecare cetățean trebuie să se aștepte oricând să fie anchetat, cercetat, condamnat; dacă știe că fiecare acțiune a sa și fiecare cuvânt rostit sunt urmărite permanent de invizibile căutături iscoditoare; dacă la orice oră din zi și din noapte ușa casei se poate deschide brusc pentru percheziții – atunci nervii cedează treptat. Se naște o spaimă colectivă căreia îi sucombă încetul cu încetul până și cei mai curajoși. Când lupta e zadarnică, orice voință de autodeterminare sfârșește prin a fi sugrumată, și, într-adevăr, datorită acestui sistem crunt de „disciplină“ orașul Geneva a devenit curând așa cum și-l dorea Calvin: cu frica lui Dumnezeu, sfios și searbăd, supus fără împotrivire unei singure voințe – voința lui.

După câțiva ani de asemenea „disciplină“, Geneva începe să se schimbe. Un zăbranic cenușiu acoperă parcă orașul odinioară liber și vesel. Hainele pestrițe au dispărut, culorile s-au stins, dangătul clopotelor din turle a amuțit, pe stradă nu mai răsună cântece voioase. Casele sunt goale, despuiate de podoabe, întocmai ca o biserică calvină. În birturi bate vântul de când nu se mai cântă din vioară pentru joc, de când nu se mai rostogolesc cu veselie popicele, de când zarurile de os nu mai clămpănesc ușor pe masă. Sălile de dans sunt pustii, aleile întunecoase unde se întâlneau odinioară perechile de îndrăgostiți sunt părăsite. Doar spațiul gol al bisericii mai adună oamenii laolaltă, strângându-i duminica într-o comuniune gravă și tăcută. Alta e înfățișarea orașului acum – o înfățișare severă, posomorâtă, înfățișarea lui Calvin; curând, toți cetățenii, fie de frică, fie printr-o adaptare inconștientă, imită ati-

tudinea lui țeapănă, seriozitatea lui neîndurătoare. Ei nu mai pășesc ușor, nestânjeniți, privirea lor nu mai îndrăznește să arate căldură, de teamă ca această cordialitate să nu fie luată drept senzualitate. Oamenii se dezvață să fie degajați, nestingheriți, având permanent în minte imaginea acelui om sever care nu arată niciodată voie bună în public. Genevezii au ajuns să-și șoptească chiar și atunci când se află în cercul cel mai intim, căci după ușă ar putea sta la pândă slugile: în frica lor, devenită cronică, ei simt peste tot spioni invizibili urmărindu-i. Să cauți a trece neobservat – aceasta este acum lozinca oamenilor. Să nu atragi atenția nici prin îmbrăcăminte, nici printr-o vorbă pripită, nici prin chipul zâmbitor! Să nu te faci suspect! Să nu dai de bănuit! Să nu fii băgat în seamă! Genevezii preferă să stea în casă, unde tot îi mai ocrotesc, cât de cât, zidul și zăvorul. Dar se dau în lături speriați, se retrag de la fereastră pălind dacă zăresc întâmplător pe stradă pe vreunul dintre oamenii Consistoriului. Pot ei să știe ce-o fi relatat despre ei vecinul? Dacă însă trebuie să iasă în stradă, ei se furișează de-a lungul zidurilor în mantiile lor de culoare închisă, cu privirea în pământ, de parcă ar merge la predică sau la înmormântare. Până și copiii, crescuți în această disciplină severă și intimidați mereu în orele de „înălțare sufletească“, nu se mai joacă atât de veseli, nu mai sunt atât de gălăgioși. Și ei umblă îndoiți din șale, ca de teama unei lovituri invizibile; cresc sfioși, ofiliți ca niște flori care nu-și deschid corolele în bătaia soarelui, ci în umbra rece. Regulat ca un ceasornic, niciodată întrerupt de vreo sărbătoare, ritmul acestui oraș bate într-un trist și rece tic-tac, totdeauna monoton, ordonat și sigur. Străinul care vine pentru prima oară la Geneva e înclinat să creadă că orașul e în doliu, atât de rece și de posomorâtă e privirea oamenilor, atât de tăcute și lipsite de voioșie sunt ulițele, atât de anostă și apăsătoare pare atmosfera spirituală. Disciplina, ce-i drept, e nemaipomenită.

Dar această sobrietate, această măsură strictă în toate este cumpărată cu prețul pierderii incomensurabile a tuturor forțelor sacre care nu se nasc decât din exces de sentiment, din exaltare. Și chiar dacă orașul va da la iveală o sumedenie de oameni evlavioși, de teologi vrednici și de savanți gravi, după domnia lui Calvin Geneva nu produce vreme de două secole nici un pictor, nici un muzician, nici un artist de renume mondial. Extraordinarul e sacrificat pe altarul normei comune, libertatea creatoare este înăbușită de servilismul docil. Iar când, în cele din urmă, se naște din nou un artist în acest oraș, viața lui va fi o continuă revoltă împotriva siluirii personalității: abia prin cel mai independent cetățean al său, prin Jean-Jacques Rousseau, va reuși Geneva să se elibereze complet de Calvin.

Intră în scenă Castellio

A se teme de un dictator nu înseamnă și a-l iubi, iar cel ce se supune aparent terorii nu trebuie câtuși de puțin s-o recunoască drept întemeiată. Ce-i drept, în primele luni după înapoierea lui, Calvin se bucură de admirația unanimă a cetățenilor și a autorităților. Toate taberele par să-l sprijine, deși până de curând avuseseră vederi divergente, și cei mai mulți sunt seduși de entuziasmul și beția unității. Dar urmează curând trezirea. Firește, toți cei care-l chemaseră pe Calvin pentru a face ordine speraseră în taină că aprigul dictator o va lăsa mai moale cu hipermoralismul său draconic de îndată ce va fi asigurată „disciplina". Când colo, ei văd că hățurile se strâng zi de zi, că nimeni nu le adresează vreodată un cuvânt de mulțumire pentru uriașele lor jertfe, pentru renunțarea la libertatea lor personală și la voioșia lor; în schimb, aud de la amvon, cu amărăciune și revoltă, cuvinte ca acestea: că e nevoie de o spânzurătoare pentru vreo șapte-opt sute de tineri genevezi spre a introduce în sfârșit buna-cuviință și disciplina în acest oraș de desfrânați. Abia acum își dau ei seama că în locul unui tămăduitor de suflete au chemat între zidurile Genevei un temnicer al libertății lor, și în cele din urmă măsurile tot mai drastice luate de Calvin îi indispun chiar și pe cei mai fideli susținători ai săi.

Abia au trecut câteva luni și la Geneva au reapărut deja vechile nemulțumiri împotriva lui Calvin. De departe, ca o icoană, „disciplina“ lui este mult mai seducătoare decât în prezența ei tiranică. Acum pălesc culorile romantice, iar cei ce ieri încă jubilau încep să ofteze pe ascuns. Însă întotdeauna e nevoie de un motiv vizibil și inteligibil pentru toți spre a zdruncina nimbul unui dictator, iar acest motiv se ivește curând: în timpul epidemiei de ciumă care se abate asupra orașului din 1542 până în 1545, genevezii pun pentru prima oară la îndoială infailibilitatea Consistoriului. Căci aceiași predicatori care altminteri cer, sub amenințarea unei pedepse aspre, ca orice bolnav să cheme preotul la patul lui în răstimp de trei zile de la constatarea bolii lasă acum ciumații să zacă și să se prăpădească la spital fără a le oferi mângâierea religiei, fiindcă unul dintre preoți s-a molipsit și a murit. Zadarnic imploră Consiliul ca măcar *un* membru al Consistoriului să aibă bunăvoința „de a ridica moralul bieților bolnavi de la spitalul ciumaților și de a-i mângâia“ – nu se prezintă nimeni în afară de rectorul școlii, Castellio, căruia însă nu i se poate da această însărcinare, deoarece nu e membru al Consistoriului. Calvin însuși are grijă să fie declarat „indispensabil“ de către cler și spune deschis că nu poate „să lase în părăsire toată Biserica pentru a veni în ajutorul unei părți“. Dar și ceilalți preoți, care n-au răspunderea unei misiuni atât de importante, se ascund de primejdie. Rugămințile stăruitoare ale Consiliului nu reușesc să-i înduplece pe fricoșii păstori de suflete; unul dintre aceștia chiar declară pe șleau că „ar prefera să meargă la spânzurătoare decât la spitalul ciumaților“, iar în ziua de 5 ianuarie 1543 Geneva trăiește o scenă uluitoare: toți predicatorii reformați ai orașului, în frunte cu Calvin, apar la ședința Consiliului spre a face rușinoasa mărturisire că nici unul dintre ei nu cutează să pășească în spitalul ciumaților, deși știu că e de datoria lor să-i slujească lui

Dumnezeu și sfintei lui Biserici în zile bune ca și în zile de restriște.

Nimic însă nu are un efect mai convingător asupra unui popor decât curajul personal al conducătorilor săi. La Marsilia, la Viena și în multe alte orașe mai e slăvită, după veacuri, memoria acelor preoți eroici care au adus mângâiere în spitale în timpul marilor epidemii. Un popor nu uită niciodată un asemenea eroism din partea conducătorilor săi, dar și mai puțin uită lipsa lor de curaj și indolența lor în ceasuri hotărâtoare. Genevezii nu-și pot ascunde disprețul când văd că aceiași preoți care cereau de la amvon sacrificii peste sacrificii refuză acum și cea mai mică jertfă. În zadar se încearcă, printr-o înscenare mârșavă, abaterea nemulțumirii generale asupra unui țap ispășitor: anume, din ordinul Consiliului se pune mâna pe câțiva amărâți, care sunt schingiuiți în chipul cel mai barbar până ce mărturisesc că ei ar fi adus ciuma în oraș, mânjind clanțele ușilor cu o alifie preparată din excrementele diavolului. În loc ca *Maître* Calvin, în calitatea lui de umanist, să întâmpine cu dispreț asemenea scorneli băbești, acest spirit întors mereu cu fața spre trecut se arată a fi un apărător convins al sinistrului crez medieval. Dar nu atât prin declarația sa că bine li s-a făcut acestor „*semeurs de peste*"[1] își primejduiește Calvin reputația, cât prin afirmația, rostită de la amvon, că un bărbat a fost luat din pat de către diavol din pricina necredinței sale, ziua în amiaza mare, și aruncat în Ron; și pentru prima oară, Calvin e nevoit să constate că mulți dintre auditorii săi nici măcar nu mai caută să-și ascundă zâmbetul zeflemitor la auzul acestor cuvinte.

În orice caz, o bună parte din credința în infailibilitatea conducătorului – un element psihologic indispensabil pentru orice dictator – a fost distrusă în timpul epidemiei de

1. Semănători de ciumă (fr.).

ciumă. Entuziasmul inițial face loc unei atmosfere mult mai reci. Împotrivirea crește și se răspândește în cercuri tot mai largi. Dar, din fericire pentru Calvin, ea se răspândește doar, nu se concentrează. Căci avantajul vremelnic al unei dictaturi, care îi asigură stăpânirea și atunci când, numeric, a ajuns de mult o minoritate, constă în aceasta: voința ei militarizată se manifestă într-un mod închegat și organizat, pe când voința celor ce i se împotrivesc, venind din părți diferite și având în spate motive diferite, se unifică târziu sau, poate, niciodată. Nu folosește dacă mulți, chiar foarte mulți cetățeni ai unui stat se opun în sinea lor unei dictaturi, atât timp cât toți acești oameni nu acționează împreună, urmând un plan unitar. De aceea, în cele mai multe cazuri este un drum lung de la prima zdruncinare a autorității unui dictator până la răsturnarea acestuia. Calvin, Consistoriul său, preoții săi și adepții săi veniți de peste hotare constituie un singur bloc de voință, o forță unitară cu o țintă precisă, pe când adversarii săi rămân răzleți, provenind din toate clasele și din toate straturile sociale. Printre ei se numără foștii catolici, care, în ascuns, mai țin la vechiul lor crez; băutorii de vin, cărora li s-au închis cârciumile; femeile, cărora nu li se mai îngăduie să-și pună găteli; și vechii patricieni genevezi, nemulțumiți că acești emigranți calici, pe care i i-au primit cu brațele deschise, s-au căpătuit în toate slujbele. Toată această opoziție, numeric puternică, se alcătuiește pe de o parte din elementele cele mai nobile, pe de alta din cele mai de rând. Atât timp însă cât nemulțumirile nu se leagă de o idee, ele rămân cârteli neputincioase, o forță latentă în locul unei forțe active, virulente. Niciodată o hoardă adunată la întâmplare nu se poate măsura cu o armată bine rânduită, niciodată o nemulțumire neorganizată nu poate face față unui regim organizat de teroare. Astfel, lui Calvin i-a fost ușor în primii ani să țină în frâu aceste grupuri

răzlețe: deoarece ele nu i s-au împotrivit ca un tot, el a putut anihila, cu lovituri piezișe, când un grup, când altul.

Purtătorul unei idei este pus cu adevărat în pericol abia atunci când în fața sa vine un ins cu o altă idee, iar Calvin și-a dat imediat seama de asta, cu mintea lui lucidă și bănuitoare. Căci din prima și până în ultima clipă nu s-a temut de nici unul dintre potrivnicii săi așa cum s-a temut de acel om care îi era, spre deosebire de toți ceilalți, egal pe plan intelectual și moral și care s-a răzvrătit, cu toată îndârjirea unei conștiințe libere, împotriva tiraniei sale spirituale: Sebastian Castellio.

Nu ne-a rămas decât un singur portret al lui Castellio – din păcate, unul mediocru. El ne arată un chip spiritualizat și grav, cu ochi sinceri, care, putem spune, aspiră către adevăr, cu o frunte înaltă, liberă: fizionomicește nu ne spune mai mult. Nu e un portret care să-ți permită să descoperi profunzimile caracterului, și totuși el dă în vileag trăsătura caracteristică a acestui om – anume, siguranța lui lăuntrică și spiritul său echilibrat, ponderat. Dacă alăturăm portretele celor doi adversari, Calvin și Castellio, se evidențiază deja fizicește contrastul exprimat mai apoi atât de clar pe plan intelectual și moral. Chipul lui Calvin e numai tensiune și energie maladiv concentrată, care se cere neapărat descărcată; obrazul lui Castellio e blând și exprimă seninătate răbdătoare. Flacără vie, căutătura unuia; calmă, blajină, privirea celuilalt: răbdarea contra nerăbdării, zelul intempestiv contra hotărârii liniștite și persistente, fanatismul contra omeniei.

Despre tinerețea lui Castellio știm aproape tot atât de puțin ca și despre fizicul său. S-a născut în 1515, la șase ani după Calvin, în ținutul hotarnic dintre Elveția, Franța și Savoia. Familia lui s-a numit Châtillon sau Châtaillon și, poate, sub stăpânirea Savoiei, o vreme și Castellione sau Castiglione, dar limba lui maternă trebuie să fi fost

franceza, nu italiana. Curând, adevăratul său grai devine latina: la vârsta de douăzeci de ani, Castellio își face apariția ca student la Universitatea din Lyon[1], unde adaugă cunoașterii perfecte a francezei și italienei o desăvârșită stăpânire a latinei, elinei și ebraicei. Mai târziu învață și germana, iar zelul său și cunoștințele sale se dovedesc atât de covârșitoare și pe celelalte tărâmuri ale științei, încât umaniștii și teologii ajung să-l socotească printre cei mai erudiți oameni ai epocii. La început, tânărul student este atras de arte și își câștigă existența, cu trudă și vrednicie, dând lecții; dă la iveală mai multe poezii și scrieri în limba latină. Dar curând îl stăpânește o patimă mai puternică decât aceea pentru trecutul mort: atenția lui se îndreaptă către noile probleme ale epocii. Umanismul clasic, dacă e să-l privim din punct de vedere istoric, n-a avut decât o perioadă scurtă de înflorire deplină: cele câteva decenii între marile epoci ale Renașterii și Reformei. Numai în acest scurt interval speră tineretul că de la învierea clasicilor, de la cultura sistematică va veni mântuirea lumii. Curând însă celor mai pătimași și mai vrednici ai acestei generații li se pare că, îndeletnicindu-se întruna cu vechile pergamente, prelucrându-i tot mereu pe Cicero și pe Tucidide, fac o muncă de salahor, bună numai pentru moșnegi; căci, în acest timp, ei văd cum revoluția religioasă pornită din Germania cuprinde milioane de suflete, asemenea unui uriaș foc mistuitor. Curând se discută la toate universitățile cu mai multă însuflețire despre vechea și noua biserică decât despre Platon și Aristotel, iar în locul pandectelor profesorii și studenții cercetează Biblia. Așa cum mai târziu tineretul Europei va fi cuprins de valul politic, național sau social, tot astfel în secolul al XVI-lea el e stăpânit de patima irezistibilă de a emite o judecată proprie,

1. De fapt, Castellio a urmat cursurile faimosului Collège de la Trinité din Lyon.

de a-și spune cuvântul, de a contribui la ideile religioase ale timpului. Și Castellio e atras în acest vârtej. O experiență personală are o influență hotărâtoare asupra caracterului său. Când asistă pentru prima oară, la Lyon, la arderea unor eretici, e cutremurat până în adâncul sufletului, nu doar de cruzimea Inchiziției, ci și de atitudinea curajoasă a victimelor. Din ziua aceea, decide să trăiască și să lupte pentru noua credință – o credință pe care o vede însuflețită de spiritul libertății.

Însă din clipa în care tânărul de douăzeci și cinci de ani îmbrățișează în sinea lui Reforma, viața lui e în primejdie în Franța. Oriunde un stat sau un sistem înăbușă libertatea de gândire nu există decât trei căi pentru cei ce nu vor să se supună siluirii conștiinței. Poți să înfrunți deschis teroarea de stat și să devii martir: această cale deosebit de curajoasă o aleg Berquin și Étienne Dolet[1], ispășindu-și răzvrătirea pe rug. Sau, pentru a-ți păstra libertatea lăuntrică și a scăpa totodată cu viață, te poți supune aparent, camuflându-ți adevăratul gând: aceasta e tehnica folosită de Erasmus și Rabelais, care par a se afla în raporturi pașnice cu Biserica și statul, dar care trimit săgeți otrăvite acoperiți de mantia savantului sau de tichia bufonului, înșelând brutalitatea cu vicleșugul, în felul lui Odiseu. A treia soluție este emigrarea – încercarea de a lua cu sine, teafără și nevătămată, libertatea lăuntrică din țara în care e prigonită și hulită, ducând-o pe un alt meleag, unde poate respira în voie. Castellio, fire integră, dar totodată moale, alege ca și Calvin această

1. Atât *Louis de Berquin* (n. cca 1490 – d. 1529; jurist, lingvist și reformator religios), cât și *Étienne Dolet* (1509–1546; scriitor umanist, tipograf și traducător) au fost condamnați pentru erezie și executați în perioada în care tronul Franței a fost ocupat de Francisc I (1515–1547), chiar dacă, o bună bucată de vreme, regele a căutat să-i protejeze.

din urmă cale – cea mai pașnică. În primăvara anului 1540, la scurt timp după ce a asistat la Lyon la arderea primilor martiri protestanți, își părăsește patria, spre a propovădui de acum încolo doctrina evanghelică și a-i păstra dreapta măsură.

Castellio pleacă la Strasbourg; asemenea celor mai mulți emigranți religioși, alege această destinație *„propter Calvinum“* – de dragul lui Calvin. Căci de când acest bărbat a cerut cu atâta curaj, în prefața cărții sale *Institutio christianae religionis*, toleranță și libertate de gândire lui Francisc I, tot tineretul francez îl consideră crainicul și stegarul doctrinei evanghelice, în pofida tinereții sale. De la Calvin nădăjduiesc să învețe toate aceste victime ale aceleiași prigoane, de la el, care știe să exprime doleanțe și să precizeze țeluri, speră să capete o misiune în viață. Castellio este unul dintre acești discipoli entuziaști; tânjind după libertate, el încă vede în Calvin un apărător al libertății spirituale. Astfel, Castellio se duce imediat la casa reformatorului și locuiește timp de o săptămână în căminul studențesc pe care soția lui Calvin l-a amenajat la Strasbourg pentru viitorii misionari ai noii doctrine. Deocamdată însă nu poate stabili o relație mai apropiată cu Calvin, căci la puțin timp după aceea maestrul e chemat de conciliile din Worms și Hagenau. Totuși, se vădește curând că Sebastian Castellio, pe atunci în vârstă de douăzeci și patru de ani, i-a făcut o impresie puternică reformatorului. Abia e asigurată rechemarea definitivă a lui Calvin la Geneva, că tânărul erudit e numit profesor la școala din Geneva – în urma propunerii lui Farel, dar, fără îndoială, cu consimțământul lui Calvin. I se conferă titlul de rector, i se dau în subordine doi profesori suplinitori și, în plus, i se dă însărcinarea bine-venită de a predica la biserica din Vandœuvres, o dioceză a Genevei.

Castellio justifică pe deplin această încredere, iar activitatea didactică îi prilejuiește și un mare succes literar.

Căci, pentru a face învățarea limbii latine mai atractivă pentru elevi, Castellio prelucrează cele mai plastice episoade din Vechiul și Noul Testament într-o suită de dialoguri latine. Curând cărticica[1], scrisă inițial doar pentru a-i ajuta la studiu pe copiii genevezi, devine cunoscută în lumea întreagă; în ce privește succesul ei literar și pedagogic, ea nu poate fi comparată decât cu *Colocviile* lui Erasmus. Au trecut secole de atunci, și cărticica tot se mai retipărește: au apărut nu mai puțin de patruzeci și șapte de ediții, iar sute de mii de elevi au învățat dintr-însa bazele limbii latine clasice. Și chiar dacă n-a fost decât un rod al întâmplării și o lucrare secundară în ansamblul operei umaniste a autorului, acest abecedar latin a fost totuși cartea datorită căreia Castellio a pășit pentru prima oară pe marea scenă intelectuală a epocii sale.

Dar ambiția lui Castellio merge mai departe de atât; el nu se mulțumește să scrie un manual plăcut și folositor copiilor de școală. Nu și-a abandonat preocupările umaniste spre a-și irosi puterea și erudiția cu lucruri mărunte. Acest tânăr idealist are un plan măreț, care, dus la îndeplinire, ar repeta și ar întrece totodată uriașa faptă a lui Erasmus și Luther: anume, vrea să traducă încă o dată Biblia în latinește și în franțuzește. El vrea ca poporul francez să aibă parte de adevărul întreg, așa cum l-a dobândit lumea umanistă și cea germană prin voința creatoare a lui Erasmus și Luther. Și Castellio se apucă de această lucrare gigantică cu toată dârzenia credinței sale tăcute. Tânărul savant, care ziua își câștigă cu trudă pâinea sărăcăcioasă pentru el și familia lui, începe să-și petreacă nopțile la masa de scris spre a-și înfăptui planul sacru, căruia îi va închina toată viața.

---

1. Lucrarea la care se face referire aici, tipărită într-o primă ediție la Geneva în anii 1542–1543, este *Dialogi sacri*.

Însă chiar la primul pas el întâmpină o rezistență hotărâtă. Un librar genevez s-a declarat de acord să-i tipărească prima parte a traducerii latinești a Bibliei, dar la Geneva Calvin e liber să decidă după bunul său plac în toate chestiunile spirituale și religioase. Fără aprobarea lui, fără ștampila lui nu poate fi tipărită nici o carte în cuprinsul zidurilor geneveze. Cenzura a fost dintotdeauna soră bună cu dictatura. Castellio îi face deci o vizită lui Calvin, nădăjduind că va putea vorbi cu el ca între savanți, ca între teologi, și-i solicită colegial „bunul de imprimat". Însă întotdeauna firile autoritare văd adversari insuportabili în aceia care gândesc cu propria lor minte. Prima senzație pe care o încearcă *Maître* Calvin e supărarea; abia dacă își ascunde necazul. Căci el însuși a scris prefața la o traducere franceză a Bibliei făcută de o rudă, recunoscând astfel acea versiune drept „vulgata" oficială, valabilă în întreaga lume protestantă. Ce „îndrăzneală", deci, din partea acestui tânăr care, în loc să admită cu smerenie versiunea aprobată și prefațată de el drept unica justă, caută să-i pună alături o altă traducere, traducerea lui! Din scrisoarea adresată lui Viret[1] reiese limpede cât de mult l-a indispus pe Calvin „aroganța" lui Castellio: „Să auzi acum fantezia lui Sebastian al nostru: ne dă prilej să râdem, dar și să ne înfuriem. Acum trei zile a venit la mine, cerându-mi permisiunea de a publica traducerea lui din Noul Testament." După nuanța de ironie, ne-am putea închipui că reformatorul și-a primit cât se poate de cordial rivalul. De fapt, Calvin termină repede cu Castellio: zice că e gata să-i dea autorizația, dar că mai întâi trebuie să citească traducerea și să îndrepte tot ce socoate de cuviință.

Nimic nu e mai străin de caracterul lui Castellio decât închipuirea de sine sau mulțumirea de sine. Niciodată

1. *Pierre Viret* (1511–1571), reformator elvețian, unul dintre cei mai populari predicatori ai epocii.

n-a socotit că părerea lui în vreo chestiune ar fi intangibilă și inatacabilă, iar prefața lui de mai târziu la această traducere constituie o adevărată pildă de modestie științifică și omenească. În acea prefață, Castellio declară sincer că n-a înțeles nici el toate pasajele din Sfânta Scriptură, punând astfel în gardă cititorul să nu se bizuie în mod absolut pe traducerea lui; Biblia, spune Castellio, e o carte tainică, plină de contradicții, iar ceea ce oferă el e doar o tălmăcire, nicidecum adevărul pur.

Dar, cu oricâtă modestie își judecă opera, Castellio pune foarte sus independența sa personală. Conștient că nici ca ebraist, latinist și elenist, nici ca savant nu e mai prejos decât Calvin, el vede pe bună dreptate o umilire în această dorință de a-l supune controlului cenzurii, în această pretenție autoritară de a-i „îndrepta" textul. Într-o republică liberă, în care savantul stă lângă savant și teologul lângă teolog, el nu vrea să se pună cu Calvin în raporturi de elev și dascăl, nu vrea să-și lase tratată opera cu creionul roșu, ca o teză de școlar. Totuși, dornic să găsească o cale de mijloc și să arate că îi poartă stimă reformatorului, Castellio îi propune lui Calvin să-i citească manuscrisul la orice oră, declarându-se gata să primească toate sugestiile și sfaturile acestuia. Dar Calvin e din principiu împotriva oricărei forme de conciliere. El nu vrea să sfătuiască, el vrea să poruncească. Refuză scurt și brutal. „I-am spus că, chiar de mi-ar oferi o sută de coroane, eu n-aș accepta să mă leg de întâlniri la ore precise și să discut apoi poate două ceasuri asupra unui singur cuvânt. Atunci a plecat supărat."

Spadele s-au încrucișat pentru prima oară. Calvin a simțit că Sebastian Castellio nu e dispus să i se subordoneze umil în chestiuni religioase și spirituale; în mijlocul servilismului general, l-a recunoscut pe veșnicul adversar al oricărei dictaturi, pe omul independent. Din această clipă, Calvin e hotărât să se folosească de primul prilej ca

să-l înlăture din slujbă și poate și din Geneva pe acest om, care nu e dispus să slujească nimănui, ci doar propriei sale conștiințe.

Cel ce caută un pretext îl va găsi în orice împrejurare. Calvin nu trebuie să aștepte mult. Castellio, care nu-și poate întreține numeroasa familie din salariul modest de învățător, dorește să ocupe permanent slujba de predicator al cuvântului Domnului, care este mai bine retribuită și pentru care simte și mai multă tragere de inimă. Din ceasul în care a părăsit Lyon, scopul său în viață a fost să devină slujitor și vestitor al învățăturii evanghelice. De luni de zile, distinsul teolog predică la biserica din Vandœuvres, fără ca cineva din acest oraș cu moravuri stricte să fi ridicat vreo obiecție cât de mică; nu există altul mai îndrituit să ceară primirea în sânul preoțimii. Și, într-adevăr, candidatura lui Castellio primește aprobarea unanimă a Consiliului, iar pe 15 decembrie 1543 se hotărăște: „Având în vedere că Sebastian este un bărbat doct și foarte apt să predice cuvântul Domnului, se ordonă prin aceasta numirea lui în slujba Bisericii."

Dar Consiliul a uitat de Calvin. Cum? Fără să-l fi consultat în prealabil, Consiliul a decis să-i confere lui Castellio demnitatea de preot, făcându-l prin aceasta membru în Consistoriul său? Pe acest Castellio, care poate să-i devină incomod prin independența spiritului său? Imediat, Calvin protestează împotriva numirii lui Castellio. Într-o scrisoare adresată lui Farel, el își motivează gestul necolegial cu următoarele cuvinte, destul de nebuloase: „Există motive importante care împiedică numirea lui [...]. E drept că în fața Consiliului am făcut doar aluzii la aceste motive și nu le-am dat în vileag, dar totodată m-am opus oricărei suspiciuni neîntemeiate, pentru a nu-i dezonora numele. Intenția mea este să-l cruț."

Citind aceste cuvinte misterioase, suntem cuprinși de o bănuială supărătoare. Nu sună ele ca și cum Castellio s-ar fi făcut vinovat de vreo mârșăvie care-l pune în imposibilitatea de a ocupa demnitatea de preot, nu se înțelege de aici că are vreo tară pe care Calvin o acoperă cu mantia toleranței creștine, spre a-l cruța? Ce delict a putut oare săvârși acest savant respectat, delict pe care generosul Calvin îl trece sub tăcere? Și-a însușit bani străini, a abuzat de vreo femeie? Oare sub purtarea lui fără de prihană, știută de tot orașul, se ascunde o rătăcire secretă? Cu neclaritate voită, Calvin lasă să plutească această bănuială vagă asupra lui Castellio, iar nimic nu e mai fatal pentru onoarea și faima unui om decât o ambiguitate „cruțătoare".

Însă Sebastian Castellio nu vrea să fie cruțat. Se simte cu conștiința curată, cu sufletul împăcat. De îndată ce află că *Maître* Calvin e acela care vrea să-i zădărnicească pe ocolite numirea, el pășește în arenă, cerând ca reformatorul să precizeze în fața Consiliului motivele pentru care urmează să i se refuze postul de preot. Acum, Calvin e nevoit să dea cărțile pe față și să expună misteriosul delict al lui Castellio. Crima tăinuită cu atâta delicatețe sufletească de Calvin e dată în vileag: Castellio – ce cumplită aberație! – nu e întru totul de părerea lui Calvin în interpretarea teologică a două texte din Biblie. Mai întâi, în concepția lui Castellio – și desigur că toți teologii sunt de partea sa, fie c-o spun cu glas tare, fie c-o mărturisesc în șoaptă – Cântarea Cântărilor a lui Solomon nu este o operă religioasă, ci profană; imnul către Sulamita, ai cărei sâni saltă ca două tinere căprioare pe pajiște, constituie, după el, o poezie de dragoste pur lumească, și nicidecum o preamărire a Bisericii. La fel de neînsemnată e și a doua „aberație": Castellio găsește alt tâlc coborârii în iad a lui Cristos decât Calvin.

Așadar, teribila crimă a lui Castellio, „tăinuită cu generozitate", se dovedește a fi o abatere măruntă, neglijabilă.

Însă – și acest lucru este hotărâtor – pentru Calvin nu există lucruri neînsemnate și mărunte în cuprinsul doctrinei. Pentru spiritul său metodic, care tinde la o unitate și autoritate deplină a noii Biserici, cea mai mică deviație este tot atât de primejdioasă ca și cea mai mare aberație. El vrea ca fiecare piatră și fiecare pietricică din construcția lui logică, grandios întocmită, să fie de neurnit din locul ei; ca și în viața politică, ca și în moravuri și justiție, oricare formă de libertate în chestiuni religioase i se pare intolerabilă. Dacă e ca biserica lui să dăinuie, ea trebuie să rămână autoritară din temelie și până în cele mai mici detalii, iar cine nu-i recunoaște acest rol călăuzitor, cine are idei liberale și încearcă să gândească cu propria minte, acela nu are ce căuta în statul său.

De aceea, este zadarnică solicitarea Consiliului prin care cei doi savanți sunt invitați să poarte o discuție în public pentru a aplana diferendul. Calvin – trebuie s-o mai spunem o dată – vrea doar să-i învețe pe ceilalți, el nu e niciodată dispus să învețe de la alții sau să se lase convins de ei. El nu discută, el dictează. Chiar de la început, Calvin îi cere lui Castellio „să se convertească la părerea noastră" și îl avertizează să nu se „încreadă în propria lui judecată", procedând întocmai în spiritul concepției sale despre unitatea și autoritatea necesară a Bisericii. Însă și Castellio rămâne credincios propriilor idei. Libertatea de conștiință este, pentru el, cel mai de seamă bun sufletesc; pentru această libertate e decis să plătească orice preț lumesc. Știe prea bine că nu trebuie decât să i se supună lui Calvin în aceste două amănunte pentru a căpăta slujba de la Consistoriu, care i-ar aduce un venit consistent. Dar Castellio, fire incoruptibilă, răspunde că nu poate face o promisiune de care nu are cum să se țină fără să-și calce pe conștiință. Astfel, discuția nu duce nicăieri.

Doi bărbați stau față în față, dar de fapt sunt două concepții: Reforma liberală, care cere libertate de gândire

în chestiuni religioase, și cea ortodoxă; după ce disputa a rămas fără rezultat, Calvin scrie despre Castellio pe bună dreptate: „E un om care, pe cât pot judeca după discuțiile noastre, are despre mine asemenea idei încât e greu de presupus că s-ar putea ajunge vreodată la o înțelegere între noi doi.“

Dar ce fel de idei are oare Castellio despre Calvin? Calvin le divulgă când scrie această frază: „Sebastian și-a băgat în cap că năzuința mea este să fiu stăpân.“ Într-adevăr, situația nu poate fi exprimată mai just de atât. Castellio a recunoscut de timpuriu ceea ce alții vor recunoaște abia mai încolo, anume că *Maître* Calvin, în acord cu firea sa autoritară, e hotărât să tolereze o singură opinie la Geneva, opinia lui, și că cel care vrea să trăiască pe domeniul său spiritual trebuie să urmeze cu slugărnicie fiecare buche a doctrinei sale, așa cum procedează de Bèze[1] și alți imitatori. Dar Castellio nu vrea să respire aerul de temniță al acestei tiranii spirituale. El n-a fugit de Inchiziția catolică din Franța ca să se supună acum supravegherii protestante a conștiinței; n-a abjurat vechea dogmă spre a deveni sluga unei dogme noi. Pentru dânsul, Evanghelia nu este o carte de legi, rigidă și severă, ci o pildă etică pe care fiecare e chemat s-o tălmăcească cu smerenie și s-o trăiască în felul lui, fără ca, de aceea, să susțină că el și numai el deține cheia adevărului. Acest om liber e cuprins de amărăciune când vede cu câtă înfumurare și siguranță tălmăcesc noii preoții de la Geneva cuvântul Domnului, ca și cum ei ar fi singurii care îl pot înțelege; e cuprins de mânie împotriva acestor oameni trufași care se laudă întruna cu menirea lor sacră și care nu se sfiesc să vorbească despre toți ceilalți

1. *Théodore de Bèze* (1519–1605), teolog și cărturar francez. Și-a petrecut cea mai mare parte a vieții în Elveția, iar în 1564 i-a succedat lui Calvin în fruntea Bisericii din Geneva.

ca despre niște păcătoși nemernici. O dată, într-o adunare publică, se comentează cuvântul Apostolului: „Trebuie să ne dovedim întru toate, printr-o mare răbdare, trimiși ai Domnului“[1]. Castellio, care este de față, se ridică pe neașteptate și, adresându-se „trimișilor Domnului“, îi îndeamnă să se scruteze o dată pe ei înșiși în loc să-i cerceteze, să-i judece și să-i pedepsească mereu doar pe ceilalți. Din nefericire, cuvintele rostite Castellio nu s-au păstrat decât sub forma unei relatări a lui Calvin (care n-a avut niciodată scrupule să schimbe ceva când era vorba de un adversar). Dar chiar și din relatarea lui tendențioasă reiese că Sebastian Castellio s-a inclus pe sine în această mărturisire a deficienței generale, căci el a spus așa: „Pavel era un slujitor al Domnului, noi însă ne slujim pe noi înșine; el era răbdător, noi suntem foarte nerăbdători. El a suferit nedreptăți de pe urma altora, noi însă urmărim oameni nevinovați.“

Calvin, care era și el de față la acea întrunire, pare să fi fost luat complet prin surprindere de atacul lui Castellio. Un polemist pătimaș și impulsiv, un Luther ar fi sărit în sus și ar fi dat o replică aprinsă; un umanist ca Erasmus ar fi dezvoltat o argumentație doctă și calmă. Calvin însă este, înainte de toate, un realist, un om al tacticii și al practicii care știe să-și țină temperamentul în frâu. El își dă seama ce efect puternic au avut cuvintele lui Castellio asupra mulțimii și simte că n-ar fi prudent să-i răspundă acum. Rămâne, deci, mut, și buzele lui încleștate se încleștează și mai mult. „Am tăcut pentru moment“, își scuză el mai târziu neobișnuita rezervă, „dar numai spre a nu încinge o discuție violentă în fața numeroșilor străini adu-

---

1. Parafrazare a textului biblic: „Ci, în toate privințele, arătăm că suntem niște vrednici slujitori ai lui Dumnezeu, prin multă răbdare, în necazuri, în nevoi, în strâmtorări…“; *cf.* Epistola a doua a lui Pavel către Corinteni, 6, 4 și urm.

nați acolo." Va duce el oare această discuție mai târziu, într-un cerc restrâns? Va sta de vorbă cu Castellio ca de la bărbat la bărbat, îi va spune fără înconjur cum vede aceste lucruri? Îl va chema în fața Consistoriului, îi va cere să probeze cu nume și fapte acuzațiile generale pe care le-a rostit? Nicidecum. Lui Calvin i-a fost întotdeauna străină orice loialitate pe tărâm politic. Pentru el, un demers critic nu constituie pur și simplu o divergență teoretică, ci un delict de stat, o crimă. Crimele însă se judecă în fața instanțelor lumești. Acolo, și nu în fața Consistoriului, îl târâie pe Castellio, transformând o discuție pe teme morale într-o procedură disciplinară. În plângerea pe care o înaintează Consiliului, Calvin precizează: „Castellio a jignit prestigiul preoțimii."

Consiliul orașului Geneva nu se adună prea bucuros. Nu îi plac aceste certuri preoțești, ba chiar se pare că autoritatea laică nici n-a văzut cu ochi prea răi faptul că s-a găsit în sfârșit cineva care să vorbească fățiș și energic despre trufia Consistoriului. Multă vreme, consilierii amână hotărârea și, când se pronunță în cele din urmă, sentința lor e în doi peri. Castellio e dojenit verbal, dar nu e nici pedepsit, nici concediat; consilierii se mulțumesc să-i suspende până una-alta activitatea de predicator la biserica din Vandœuvres.

Dojana e blajină, și Castellio ar putea să se declare mulțumit. Dar, în sinea lui, el a luat deja o hotărâre. Din nou i se confirmă că, alături de o fire atât de tiranică cum e cea a lui Calvin, nu e loc la Geneva pentru un om liber. Cere deci Consiliului să-i admită demisia. Dar, în urma acestui prim conflict, a ajuns să cunoască suficient de bine tactica adversarilor săi pentru a ști că oamenii de partid folosesc adevărul cum le convine lor când aceasta le slujește interesele. El presimte că renunțarea lui benevolă și bărbătească la slujbă și onoruri va fi mai târziu mincinos desfigurată, că vor apărea zvonuri cum că și-ar fi pierdut

postul din motive infamante. Prin urmare, înainte de a părăsi Geneva, Castellio cere o mărturie scrisă care să arate cum s-au petrecut lucrurile. Calvin se vede nevoit să iscălească cu propria-i mână (documentul poate fi văzut și azi în biblioteca Universității din Basel) că doar divergența de păreri în două chestiuni teologice răzlețe a făcut ca Sebastian Castellio să nu fie numit în slujba de preot. Mai departe, documentul spune așa: „Pentru a nu se crede că plecarea lui Sebastian Castellio ar avea vreo altă pricină, confirmăm prin aceasta că el și-a dat de bunăvoie (*«sponte»*) demisia din postul de profesor, pe care l-a ocupat de așa manieră încât l-am fi socotit vrednic să facă parte din preoțime. Dacă totuși n-a fost primit în rândul preoțimii, aceasta ține doar de motivul expus mai sus, și nu de vreo prihană în purtarea lui."

Înlăturarea din Geneva a singurului învățat care se ridică la nivelul intelectual al lui Calvin înseamnă o victorie pentru acesta din urmă, dar, de fapt, este o victorie à la Pyrrhus. În cercurile cele mai largi, plecarea veneratului savant e regretată ca o pierdere grea. Se spune în public că „*Maître* Castellio a fost nedreptățit de către Calvin", și umaniștii de peste tot iau această întâmplare ca pe o dovadă a faptului că reformatorul nu mai tolerează la Geneva decât imitatori slugarnici; chiar și după două secole, Voltaire va vedea în oprimarea lui Castellio proba decisivă a spiritului tiranic al lui Calvin. „Îl putem judeca după prigoanele la care l-a supus pe Castellio – un savant mult mai mare decât el; gelozia lui Calvin l-a izgonit pe Castellio din Geneva."

Calvin însă este extrem de sensibil când vine vorba de mustrări. Simte imediat nemulțumirea generală pe care a provocat-o înlăturarea lui Castellio. Abia și-a atins scopul – să-l alunge din Geneva pe singurul om independent care îl putea incomoda –, și deja îl apasă grija că lumea

l-ar putea face vinovat de faptul că Sebastian Castellio colindă acum lumea, fără a avea din ce să trăiască. Într-adevăr, decizia de a părăsi Geneva l-a aruncat pe Castellio într-o situație disperată. Ca adversar fățiș al protestantului care dispune de cea mai mare putere politică, nu se poate aștepta să capete prea curând o slujbă la vreo biserică reformată din Elveția. Decizia lui nesocotită l-a aruncat în cea mai neagră mizerie. Fostul rector al școlii reformate din Geneva merge din casă în casă, străbătând ulițele aidoma unui cerșetor, iar Calvin e destul de ager la minte ca să-și dea seama că veștile despre starea de mizerie a unui rival înlăturat au să-i creeze mari neajunsuri. Și, de vreme ce Castellio nu-l mai inoportunează prin prezența lui, reformatorul caută să-i clădească prigonitului punți de aur. Ca să se dezvinovățească, el le scrie prietenilor săi scrisori peste scrisori, în care arată cât de mult se străduiește să-i găsească o slujbă sărmanului Castellio – care a ajuns în sărăcie numai și numai din vina lui: „Aș dori să fie primit undeva, iar eu, din parte-mi, aș sprijini numirea lui în vreo slujbă." Dar Castellio nu se lasă redus la tăcere, cum speră Calvin. El povestește peste tot că a fost nevoit să plece din Geneva din cauza tiraniei lui Calvin, și cu aceasta țintește punctul slab al adversarului – căci *Maître* Calvin n-a vrut niciodată să-și dea în vileag puterea dictatorială, ci a ținut să fie privit doar ca un om care și-a pus toată viața, cu o modestie exemplară, în slujba grelei sale misiuni. Imediat, tonul scrisorilor se schimbă; orice urmă de compătimire pentru Castellio dispare. „De-ai știi", se plânge Calvin unui prieten, „cum latră împotriva mea acest câine – vorbesc de Sebastian. Povestește că numai tirania mea l-a izgonit din slujbă, că ceea ce vreau eu e să stăpânesc singur." În răstimp de câteva luni, omul despre care Calvin scrisese sub proprie semnătură că e demn să ocupe slujba sfântă de servitor al Domnului a devenit pentru același Calvin o „*bestia*",

un „*chien*“ – numai pentru că a preferat să îndure sărăcia cea mai lucie decât să se lase cumpărat cu sinecuri.

Eroismul acestui om care a ales de bunăvoie sărăcia a stârnit admirație printre contemporanii săi. Montaigne deplânge faptul că un bărbat cu meritele lui Castellio a trebuit să sufere asemenea lipsuri, adăugând că, fără îndoială, s-ar fi găsit mulți care să-i vină în ajutor dacă ar fi știut de pe atunci prin ce trece savantul. De fapt însă, oamenii nu sunt dispuși să-i întindă o mână de ajutor lui Castellio. Vor trece mulți ani până ce prigonitul va dobândi o situație care să corespundă cât de cât erudiției și superiorității sale morale. Vreme îndelungată, nu e chemat la nici o universitate, nu i se oferă nici o catedră, nici un post de preot; orașele elvețiene depind politicește în prea mare măsură de Calvin pentru a îndrăzni să-i ofere o poziție adversarului declarat al dictatorului de la Geneva. În cele din urmă, Castellio găsește cu greu o slujbă măruntă la tipografia lui Oporinus[1] din Basel, unde lucrează în calitate de corector. Dar activitatea sporadică pe care o desfășoară aici nu e suficientă pentru a-și hrăni soția și copiii; de aceea, el trebuie să-și completeze veniturile dând lecții particulare. Mulți ani va mai trebui să îndure această cumplită mizerie cotidiană – o mizerie care pune cătușe sufletului și înăbușă forțele –, până când, într-un târziu, Universitatea din Basel binevoiește să-i atribuie acestui savant de o cultură universală măcar postul de lector pentru limba elină. Dar nici această slujbă, onorantă, dar prea puțin rentabilă, nu-i asigură lui Castellio mijloacele necesare traiului; toată viața, marele învățat, socotit de unii chiar cel mai mare învățat al epocii, va trebui să robo-

1. *Johannes Oporinus* (1507–1568), tipograf și umanist elvețian. A tipărit, printre altele, cartea lui Castellio *De haereticis an sint persequendi* (1554), despre care va fi vorba în continuare.

tească asemenea unui salahor. Sapă cu mâna lui pământul din jurul căsuței sale de la marginea Baselului, și, deoarece munca de peste zi nu e suficient retribuită, se chinuiește nopți întregi să facă corecturi, să refacă texte străine, să traducă din toate limbile. Ca să-și întrețină familia, traduce mii și mii de pagini pentru editorii din Basel, din elină, ebraică, latină, italiană sau germană.

Dar privațiunile îndurate în toți acești ani nu vor putea să-i submineze decât trupul neputincios, niciodată însă independența și energia spirituală. Căci, în toiul muncii pentru existență, Castellio nu uită de adevărata sa misiune. Lucrează mai departe, neclintit, la opera vieții sale, la traducerea Bibliei în latină și în franceză; mai scrie, printre picături, texte polemice, comentarii și dialoguri. Nu e zi, nu e noapte în care Castellio să nu fi muncit; niciodată n-a cunoscut acest truditor neobosit plăcerea călătoriei, mângâierea destinderii, recompensa desfătătoare a faimei sau a bogăției. Acest om liber preferă să fie veșnic sărac decât să-și înrobească spiritul, preferă să renunțe la somnul nopților decât la conștiința lui independentă, înfățișându-ni-se ca un simbol al acelor eroi ascunși ai spiritului care, nevăzuți de lume, duc și în bezna uitării lupta pentru cauza lor sfântă – pentru intangibilitatea cuvântului, pentru dreptul etern de a avea opinii proprii.

Încă n-a început duelul propriu-zis între Castellio și Calvin. Dar doi oameni, întrupând două idei, s-au privit față în față și s-au recunoscut drept adversari neîmpăcați. Pentru amândoi, devenise imposibil să mai conviețuiască un singur ceas în același oraș, în același ținut. Deși definitiv despărțiți, unul la Basel, celălalt la Geneva, ei se urmăresc cu atenție. Castellio nu-l uită pe Calvin, și Calvin nu-l uită pe Castellio; tăcerea lor e doar o așteptare: să vină clipa hotărâtoare. Contraste dintr-acestea profunde, care nu sunt numai divergențe de opinii, ci scot la iveală

vrăjmășia de veci între două concepții, nu pot păstra o pace durabilă; niciodată libertatea spirituală nu se poate simți împlinită la umbra unei dictaturi, niciodată o dictatură nu se poate dezvolta nestânjenit cât timp se mai află în cuprinsul hotarelor ei, dârz și neclintit, un singur om independent. Dar întotdeauna e nevoie de un prilej pentru ca tensiunile latente să izbucnească. Abia când Calvin aprinde rugul lui Servet va țâșni, asemenea unei jerbe de foc, cuvântul de acuzare de pe buzele lui Castellio. Abia când Calvin va declara război oricărei conștiințe libere, Castellio va porni campania lui pe viață și pe moarte în numele conștiinței.

Cazul Servet

Se întâmplă uneori, în curgerea veacurilor, ca istoria să aleagă din marea masă a oamenilor o figură răzleață spre a materializa printr-însa o dispută ce are drept miză felul în care privim lumea. Un asemenea om nu trebuie să fie întotdeauna un geniu. Adesea destinul înțelege să ia un ins oarecare din mulțime spre a-l întipări profund în memoria urmașilor. Așa s-a întâmplat și cu Miguel Servet, care a rămas în memoria noastră nu datorită unor calități excepționale, ci prin sfârșitul său cumplit. În acest om ciudat sălășluiesc multe talente, dar toate se află în neorânduială: o inteligență vie, curioasă, încăpățânată, dar fără continuitate, săltând de la o problemă la alta, o voință pură de adevăr, dar inaptă pentru limpezimea creatoare. Acest spirit faustic nu se adaptează temeinic nici unei științe, deși se introduce în fiecare: e franctiror și în filozofie, și în medicină, și în teologie, uluind uneori prin observații îndrăznețe, indispunând alteori prin șarlatanii frivole. Într-un rând, ce-i drept, își face loc printre vestirile sale profetice o observație epocală pentru medicină: descoperirea așa-numitei „mici circulații“ a sângelui. Însă Servet nu se gândește să dezvolte în mod sistematic sau să aprofundeze științific această descoperire; asemenea unui fulger venit înainte de vreme, această scânteiere genială se stinge deasupra mării întunecate a secolului său. E

multă forță spirituală în acest drumeț stingher; dar un spirit puternic devine creator abia atunci când urmărește cu tenacitate un scop bine definit.

S-a tot spus și repetat că în fiecare spaniol există un dram de donquijotism; e ceea ce ne izbește mai cu seamă la Miguel Servet. Acest aragonez slab, palid, cu bărbia împodobită de un barbișon, aduce nu numai ca înfățișare cu eroul deșirat și osos de la Mancha; și firile lor se aseamănă, căci amândoi sunt mistuiți de aceeași patimă măreață și totodată grotescă de a lupta pentru țeluri absurde și de a porni cu un idealism orbit de furie împotriva tuturor stavilelor realității. Cu desăvârșire lipsit de simț autocritic, descoperind sau susținând mereu câte ceva, acest cavaler rătăcitor al teologiei purcede călare contra tuturor bastioanelor și morilor de vânt ale epocii. Numai aventura îl îmboldește, îl atrage numai ceea ce-i absurd, lăturalnic, primejdios. Spirit arțăgos și combativ, el luptă cu toți cei ce pretind că dreptatea e de partea lor, însă fără să se lege de vreo facțiune, fără să facă parte din vreun clan, mereu stingher, stăpânit de idei fantastice – un excentric până în măduva oaselor.

Cel ce stă în permanență singur, iradiind atâta siguranță de sine, se va pune în mod fatal rău cu toată lumea. Născut cam în același timp cu Calvin, Servet suferă prima ciocnire cu lumea din jur pe când este încă un copilandru: la cincisprezece ani, se vede silit să se refugieze din Aragon, ca să scape de Inchiziție. Ajunge la Toulouse, unde își continuă studiile. De la universitate, preotul căruia i se spovedea împăratul Carol Quintul îl ia cu dânsul ca secretar în Italia și, mai târziu, la Dieta de la Augsburg[1]. Acolo, tânărul umanist e cuprins, ca toți contemporanii săi, de

1. În 1530, împăratul catolic al Sfântului Imperiu Roman, Carol Quintul, a convocat Dieta imperială la Augsburg, între altele pentru a ajunge la un compromis cu principii protestanți germani.

patima politică a epocii pentru marile dispute bisericești. Spiritul său neliniștit începe să freamăte la polemica între doctrina veche și cea nouă – o polemică ce va marca istoria lumii. Acolo unde polemizează toată lumea, vrea să polemizeze și el; unde toți vor să reformeze Biserica, vrea s-o reformeze și el; cu radicalismul tinereții, junele aprig socoate toate dezicerile de la vechea Biserică cu mult prea sfioase, prea nehotărâte. Până și Luther, Zwingli și Calvin, acești inovatori îndrăzneți, nu i se par îndeajuns de revoluționari în purificarea Evangheliei, de vreme ce ei preiau în doctrina lor dogma Sfintei Treimi. Servet însă, cu intransigența celor douăzeci de ani ai săi, contestă valabilitatea Conciliului de la Niceea[1] și susține că dogma despre cele trei ipostaze veșnice este inconciliabilă cu unitatea ființei divine.

În sine, o asemenea concepție radicală n-ar atrage prea mult atenția într-o epocă în care surescitarea religioasă a ajuns la apogeu. Atunci când toate valorile și toate legile se clatină, fiecare folosește prilejul pentru a se desprinde de tradiție și a gândi independent. Dar, din nenorocire pentru el, Servet preia de la toți teologii porniți pe ceartă nu numai plăcerea de a discuta, ci și însușirea lor cea mai rea, dorința fanatică de a avea întotdeauna dreptate. Căci imediat adolescentul de douăzeci de ani vrea să le arate conducătorilor Reformei că nu au reformat Biserica decât pe jumătate și că numai el, Miguel Servet, deține adevărul și știe care e calea de urmat. Îi vizitează pe marii savanți ai epocii, la Strasbourg pe Martin Bucer și Capito[2], la

---

Aceștia i-au înaintat împăratului „Confesiunea de la Augsburg“, în care sunt expuse ideile de bază ale credinței luterane.

1. Sinodul ecumenic ținut la Niceea în anul 325 d.Cr. a condamnat arianismul, o doctrină antitrinitară ce nega divinitatea lui Cristos și egalitatea acestuia cu Dumnezeu-Tatăl.

2. *Wolfgang Capito* (1478–1541), reformator german. A avut o atitudine mai tolerantă față de disidenții religioși decât alte personalități ale Reformei.

Basel pe Oecolampadius[1], și le solicită să scape Biserica Evanghelică de dogma „eronată“ a Trinității. Ne putem lesne închipui indignarea acestor preoți și profesori venerați când se pomenesc în casă cu un student spaniol imberb care le pretinde cu tot neastâmpărul temperamentului său furtunos, dacă nu isteric, să se lepede de toate concepțiile lor și să se conformeze tezei sale radicale. Ei își fac cruce în fața acestui eretic impetuos, pe care îl consideră un trimis al Satanei. Oecolampadius îl alungă în stradă ca pe un câine, numindu-l „jidan, turc și blasfemator posedat de diavol“, Bucer îl înfierează de la amvon ca slugă a Necuratului, iar Zwingli pune pe toată lumea în gardă împotriva acestui „spaniol nelegiuit, care vrea să dărâme întreaga noastră religie creștină cu doctrina lui falsă și rea“.

Dar, după cum cavalerul de la Mancha nu s-a lăsat descurajat în peregrinarea lui nici prin vorbe de ocară, nici prin bătaie, nici concetățeanul său teolog nu se va lăsa zdruncinat în lupta lui prin argumente sau refuzuri. Dacă nu-l înțeleg conducătorii, dacă înțelepții nu se ridică de la mesele lor de studiu ca să audă ce are de spus, atunci lupta trebuie dusă în public. Își va așterne gândurile pe hârtie, pentru ca întreaga lume creștină să-i citească argumentele și dovezile! La vârsta de douăzeci și doi de ani, Servet își pune la bătaie ultimii bani și dă la tipar tezele sale, la Hagenau. Acum, furtuna se dezlănțuie fățiș împotriva lui. Bucer declară de la amvon că păcătosul merită „să i se smulgă măruntaiele din trup“, iar din acest ceas întreaga lume protestantă vede în Servet unealta Satanei.

Bineînțeles că un bărbat care ia o atitudine atât de provocatoare împotriva lumii întregi, care afirmă că doc-

1. *Johannes Oecolampadius* (1482–1531), reformator și umanist german. A contribuit la impunerea Reformei în Elveția și a susținut, împotriva lui Luther, vederile lui Zwingli în problema dogmei euharistice.

trina catolică și cea protestantă sunt deopotrivă eretice, nu mai are liniște și nu mai primește găzduire în întreaga Europă creștină. De când Miguel Servet a publicat o carte în care se face vinovat de „erezie ariană“, omul care poartă acest nume este vânat și pândit ca o fiară. Nu există decât o singură scăpare pentru el: să dispară fără urmă, să se facă nevăzut și de negăsit, să-și smulgă numele de pe el ca un veșmânt în flăcări. Sub pseudonimul Michel de Villeneuve, proscrisul se înapoiază în Franța și se angajează corector la un tipograf din Lyon. Capacitatea lui de adaptare neobișnuită, explicabilă prin înclinația către diletantism, găsește curând și în acest mediu imbolduri noi și posibilități de polemică. Făcând corectura la *Geografia* lui Ptolemeu, Servet se pomenește peste noapte geograf și scrie o prefață amplă la acea operă. Corectând cărți medicale, spiritul său veșnic în mișcare își face educația în domeniul medicinei; după scurtă vreme, el ia în serios studiile medicale și, pentru a-și lărgi cunoștințele, pleacă la Paris, unde devine preparator la prelegerile de anatomie și lucrează cot la cot cu Vesalius[1]. Dar iarăși, ca mai înainte în domeniul teologiei, acest om nerăbdător, care nici nu și-a terminat studiile și încă n-a dobândit titlul de doctor, vrea să-i dăscălească și să-i întreacă pe toți ceilalți. La Școala de Medicină din Paris, el anunță cu îndrăzneală cursuri despre matematici, meteorologie, astronomie și astrologie, însă combinarea științei aștrilor cu medicina, precum și unele șarlatanii de-ale lui îi indispun pe profesori. Servet-Villanovus intră în conflict cu autoritățile, și în cele din urmă e acuzat în public că practică abuziv astrologia, știință condamnată de legile divine și cetățenești.

1. *Andrea Vesalius* (1514–1564), anatomist de origine flamandă, studia la acea vreme medicina la Paris. În 1543, a publicat tratatul *De humani corporis fabrica*, considerat o piatră de hotar în dezvoltarea biologiei și medicinei moderne.

Simțindu-se amenințat, se face nevăzut. Peste noapte, docentul Villanovus a dispărut din Paris, precum dispăruse odinioară teologul Servet din Germania. Multă vreme nu se mai aude nimic despre el. Iar când reapare, poartă iarăși altă mască. Cine ar putea bănui că noul medic curant al arhiepiscopului Paulmier din Vienne[1], acest catolic evlavios care se duce duminică de duminică la slujbă, ar fi un eretic proscris și un șarlatan certat cu legea? E drept, după sosirea la Vienne, Michel de Villeneuve se ferește să mai răspândească teze eretice. Are o atitudine absolut rezervată și modestă, vizitează și vindecă mulți bolnavi și câștigă parale bune. Fără a avea cea mai mică bănuială, cetățenii de treabă din Vienne își ridică cu respect pălăria când trece pe lângă ei medicul Eminenței Sale Arhiepiscopale, *Monsieur le docteur* Michel de Villeneuve: ce om nobil, cucernic, savant și modest!

De fapt însă, în acest bărbat de o ambiție pătimașă ereticul n-a adormit câtuși de puțin; în adâncul sufletului său, Servet e cuprins de aceeași râvnă de a cerceta, de aceeași neliniște. Când un gând pune stăpânire pe un om, insinuându-se până în ultima fibră a conștiinței și simțirii sale, el produce o neîncetată febră lăuntrică. Un gând viu nu vrea niciodată să rămână ferecat într-o singură ființă muritoare – el cere spațiu, lume, libertate. Astfel, pentru orice gânditor vine clipa în care ideea lui vitală dă să năvălească afară, asemenea unei așchii dintr-un deget infectat de puroi, asemenea pruncului din trupul matern, asemenea fructului pârguit care iese din coajă. Un om cu o fire atât de pătimașă și de orgolioasă ca Servet nu va răbda la nesfârșit să țină într-însul ideea lui vitală; odată și odată, el va ceda tentației de a o împărtăși întregii lumi.

1. Oraș din sud-estul Franței, care astăzi face parte din departamentul Isère.

Zi de zi, Servet trăiește un supliciu – trebuie să audă cum conducătorii evanghelici vestesc dogma (falsă, după el) a botezului copiilor și a Sfintei Treimi, trebuie să vadă cum creștinătatea este abătută de la calea adevărată prin aceste erori „anticreștinești“. Nu e oare de datoria lui să iasă în sfârșit în arenă și să vestească lumii credința cea adevărată? Grozav trebuie să-l fi apăsat pe Servet anii de tăcere impusă. Pe de o parte, într-însul clocotește cuvântul nerostit, pe de alta, trebuie să-și încleșteze buzele dacă nu vrea să se dea în vileag. În această situație chinuitoare, Servet încearcă în cele din urmă – și-i înțelegem dorința – să găsească un tovarăș de idei în depărtare, cu care să poată purta un dialog; neîndrăznind să vorbească cu oamenii din preajma sa despre problemele ce-l preocupă, își exprimă ideile teologice prin cuvântul epistolar.

Din nenorocire, cel căruia îi acordă orbește toată încrederea este tocmai Calvin. Tocmai la acest înnoitor atât de radical și de îndrăzneț al doctrinei evanghelice nădăjduiește Servet să găsească înțelegere pentru o tălmăcire încă și mai radicală, și mai îndrăzneață a Sfintei Scripturi. Poate că acum el nu face decât să reia o discuție mai veche dintre ei, căci cei doi s-au întâlnit odinioară la Paris, în timpul studiilor universitare. Dar abia după ani de zile, când Calvin a ajuns stăpânul Genevei, iar Michel de Villeneuve a devenit medicul curant al arhiepiscopului din Vienne, începe o corespondență între Calvin și Servet, prin mijlocirea unui librar din Lyon. Inițiativa pornește de la Servet. El i se adresează lui Calvin cu o asemenea insistență, încât celui din urmă îi este cu neputință să-l ignore. Spre a-l câștiga pe marele teoretician al Reformei pentru lupta sa împotriva dogmei Trinității, Servet îi trimite scrisoare după scrisoare. Mai întâi, Calvin îi oferă, calm, îndrumări doctrinare. Se simte dator să-i povățuiască pe cei rătăciți și să-i readucă pe cei împrăștiați în sânul Bisericii adevărate. De aceea, caută să-i explice lui

Servet unde greșește. Dar, în cele din urmă, îl înfurie nu doar teza eretică a corespondentului său, ci și maniera arogantă în care acesta o expune. O fire atât de autoritară cum e Calvin se mânie la cea mai mică obiecție în cea mai măruntă chestiune, astfel încât e de la sine înțeles că tonul pe care îi scrie Servet îl scoate din minți: „Te-am avertizat adesea că te afli pe o cale greșită aprobând deosebirile monstruoase dintre cele trei esențe divine." În cele din urmă, Servet îi trimite lui Calvin un exemplar al lucrării *Institutio christianae religionis*, împodobit pe margini cu însemnări ce scot în evidență presupusele greșeli ale autorului, de parcă s-ar adresa unui elev; ne putem lesne închipui în ce dispoziție primește stăpânul Genevei lecția teologului diletant. „Servet se dă la cărțile mele și le mânjește cu adnotații jignitoare, asemenea unui câine care mușcă și roade un pietroi", îi scrie Calvin prietenului său Farel. Dar de ce să-și piardă timpul ducând o dispută inutilă cu acest zăpăcit? Reformatorul dă la o parte scrisorile lui Servet: „Nu acord cuvintelor acestui individ o atenție mai mare decât zbieretului unui măgar («*le hin-han d'un âne*»)."

Însă nefericitul Don Quijote, care nu simte nici acum în ce platoșă de fier izbește cu lancea lui subțire, refuză să dea înapoi. Servet dorește cu orice preț să-l câștige de partea sa tocmai pe acest om care nu vrea să știe de el; ai zice că e într-adevăr posedat de un demon, de un „Sathan", cum scrie Calvin. În loc să se ferească de acest adversar cumplit, Servet îi mai trimite și fragmente din manuscrisul încă nepublicat al operei sale teologice. Doar titlul e de-ajuns ca să-l scoată din sărite pe Calvin, ce să mai vorbim de conținut! Căci Servet își intitulează opera *Christianismi Restitutio*, spre a arăta lumii întregi că e necesar să opui acelei „*Institutio*" a lui Calvin o „*Restitutio*". Ambiția patologică a lui Servet de a-l converti la ideile sale și stăruința lui grotescă îi provoacă lehamite lui Calvin.

Prin urmare, reformatorul îi comunică librarului Frellon, care a mijlocit până acum corespondența, că are lucruri mai bune de făcut decât să-și piardă vremea cu un netot înfumurat. Totodată însă Calvin îi scrie prietenului său Farel aceste cuvinte, care vor căpăta mai târziu o greutate cumplită: „Servet mi-a scris deunăzi și a adăugat scrisorii un volum gros cu elucubrațiile sale, afirmând, cu o aroganță neînchipuită, că voi citi acolo lucruri uimitoare. Se declară gata să vie încoace dacă doresc să-l văd. Dar eu nu vreau să-l încurajez. Căci de ar veni, în măsura în care mai am o oarecare influență în acest oraș, eu n-aș tolera ca Servet să-l părăsească viu."

Nu știm dacă Servet a aflat pe vreo cale despre această amenințare sau dacă însuși Calvin l-a prevenit într-o scrisoare pierdută ulterior, însă într-un târziu el începe să-și dea seama că a ajuns la mâna unui adversar nemilos; îl neliniștește tot mai mult gândul că acel manuscris primejdios pe care i l-a trimis lui Calvin *sub sigillo secreti* va rămâne în posesia unui bărbat care și-a manifestat deschis ostilitatea împotriva lui. „Deoarece ești de părere", îi scrie un Servet speriat lui Calvin, „că sunt un diavol, eu pun punct acestei discuții. Trimite-mi manuscrisul înapoi și rămâi cu bine. Dar, dacă crezi într-adevăr că papa e Anticristul, ar trebui să ai și convingerea că ideea Trinității și botezul copiilor, care fac parte din doctrina papei, sunt o dogmă demonică."

Dar Calvin se ferește să răspundă. Nu are nici o intenție să-i înapoieze lui Servet manuscrisul compromițător. Îl păstrează într-un sertar, cu grijă, ca pe o armă periculoasă, ca să-l poată scoate la iveală când i-o veni vremea. Căci, după vorbele aspre din ultimele scrisori, amândoi știu că se va da o luptă. În acele zile, Servet, cuprins de o presimțire neagră, îi scrie unui teolog: „Sunt acum pe deplin lămurit că mi-e dat să îndur moartea pentru această

cauză. Însă acest gând nu-mi poate slăbi curajul. Ca discipol al lui Cristos, pășesc pe urmele Învățătorului meu."

A te împotrivi unui fanatic de talia lui Calvin, chiar și într-o chestiune care nu prezintă mare însemnătate pentru doctrina sa, poate să-ți pună viața în primejdie. Aceasta au aflat-o toți cei care au avut de-a face cu el – Castellio, Servet și mulți alții. Căci ura lui Calvin e croită după firea lui, e rigidă și metodică, iar nu o vâlvătaie de mânie care țâșnește brusc și se stinge după aceea, precum izbucnirile furibunde ale lui Luther și grobianismele lui Farel. Ura lui e un resentiment dur și tăios ca oțelul; ea nu-și are obârșia în sânge sau în temperament, nu vine de la fiere, ca aceea a lui Luther. Ranchiuna rece și tenace a lui Calvin izvorăște din creier și nu se potolește odată cu trecerea timpului. Calvin nu uită niciodată – *„quand il a la dent contre quelqu'un ce n'est jamais fait"*[1], spune despre el de la Mare[2] –, iar un nume pe care l-a înregistrat cândva în sinea lui cu acest creion dur nu e șters până ce nu este șters și omul respectiv din cartea vieții. Nu contează deci că, ani în șir, Calvin nu mai aude nimic despre Servet: tot nu-l va da uitării. Așteptând în tăcere, el păstrează în sertar scrisorile compromițătoare, în tolba lui săgețile, în sufletul său dur și neînduplecat vechea ură nepotolită.

Într-adevăr, un timp îndelungat, Servet dă impresia că s-a cumințit. A renunțat să-l convingă pe cel ce nu se lasă povățuit; întreaga lui patimă și-o pune acum în opera lui. Cu un devotament impresionant, medicul arhiepiscopului lucrează mai departe, în taină, la acea *Restitutio* care, crede el, va aduce mult mai mult adevăr decât expunerile

---

1. „Când are un dinte împotriva cuiva, nu-i trece niciodată" (fr.).
2. Pastorul genevez Henri de la Mare, care nu îi inspira deloc încredere lui Calvin, a fost transferat la Jussy în 1543 și destituit trei ani mai târziu.

lui Calvin, Luther și Zwingli și va arăta în sfârșit lumii calea spre adevăratul creștinism. Căci Servet n-a fost niciodată acel „dispreţuitor ciclopic al Evangheliei“ despre care vorbea Calvin, în încercarea de a-l stigmatiza, și n-a fost nici îndrăznețul liber-cugetător drept care e slăvit uneori în zilele noastre. Servet a rămas întotdeauna înlăuntrul religiei, iar apelul din prefața cărții sale dovedește că se simțea cu adevărat creștin și credea că e dator să-și dea viața pentru Dumnezeu: „O, Isuse Cristoase, fiul Domnului, care ne-ai fost dat din ceruri, deschide-ți ființa robului Tău, pentru ca noi să putem pătrunde marea Ta revelație. Cauza Ta m-am străduit s-o apăr, urmând o chemare lăuntrică ce de la Tine purcede. O primă încercare am făcut deja; acum mă văd nevoit să mai fac una, căci s-a împlinit cu adevărat sorocul. Tu ne-ai învățat să nu ascundem lumina noastră. Așadar, vai mie, dacă n-aș vesti adevărul!“

Fiind pe deplin conștient de pericolul la care se expune prin publicarea cărții, Servet și-a luat unele măsuri de precauție la tipărire. Ce îndrăzneală nemaipomenită, să dai la tipar, ca medic personal al arhiepiscopului, într-un orășel de palavragii, o operă eretică de șapte sute de pagini! Nu numai autorul, dar și tipograful și toți care ajută la tipărire își riscă viața într-o asemenea aventură. Dar Servet își sacrifică bucuros averea câștigată cu trudă în anii în care a lucrat ca medic, pentru a-i mitui pe lucrătorii șovăitori și a-i convinge să-i tipărească în secret opera, sfidând Inchiziția. Din prudență, presa de tipărit e transportată de la tipografie într-o casă particulară, anume închiriată de Servet în acest scop; acolo lucrează la această carte eretică oameni care s-au obligat prin jurământ să păstreze taina, și bineînțeles că, odată ieșită de sub presă, opera nu menționează locul de tipărire și de apariție. Numai pe ultima pagină, Servet pune să se imprime deasupra

anului apariției inițialele trădătoare M.S.V. (Miguel Servet Villanovus), dând prin aceasta copoilor Inchiziției o dovadă irefutabilă că el este autorul.

Dar nici nu e nevoie ca Servet să se trădeze, căci adversarul său necruțător, a cărui ură, doar în aparență adormită, stă la pândă cu ochi ageri, va avea grijă să-l dea în vileag. Grandioasa organizație de spionaj și de supraveghere pe care Calvin a pus-o pe picioare la Geneva lucrează și în țările vecine, iar în Franța acționează mai precis chiar decât Inchiziția papală de acolo. Nici n-a apărut încă pe piață opera lui Servet, miile de volume mai zac împachetate în teancuri la Lyon sau călătoresc, nedesfăcute, spre târgul de la Frankfurt, nici n-a apucat Servet să dea din mână mai mult de câteva exemplare – astfel încât astăzi nu au mai rămas, cu totul, decât trei –, și Calvin se află deja în posesia unui volum. Imediat, el trece la acțiune, hotărât să-l distrugă pe acest eretic dimpreună cu opera lui.

Această primă încercare de a-l înlătura pe Servet este, prin viclenia ei, poate și mai abjectă decât execuția care a avut loc în cele din urmă în piața din Champel[1]. Căci, după ce a primit acea carte plină de erezii, Calvin ar fi putut alege o cale deschisă și cinstită pentru a-și arunca potrivnicul în brațele autorității ecleziastice. Ar fi fost de-ajuns să urce la amvon și să pună în gardă întreaga lume creștină împotriva cărții cu pricina, iar Inchiziția catolică ar fi descoperit în scurt timp singură autorul, chiar și în umbra unui palat arhiepiscopal. Însă marele reformator scutește oficiul papal de strădania cercetărilor, ticluind un plan cum nu se poate mai perfid. În zadar caută simpatizanții lui Calvin să-l apere și în acest punct,

1. Cartier din Geneva, unde se află astăzi o stelă închinată memoriei lui Servet.

căci nu i se poate găsi nici o scuză; prin aceasta, ei arată că nu îi înțeleg, la nivelul cel mai profund, caracterul: Calvin, un om plin de zel sincer, plin de voință religioasă pură, devine cu totul lipsit de scrupule când e vorba de dogma lui, de „cauza“ lui. Pentru doctrina sa, reformatorul din Geneva e oricând gata (și, în acest punct, polaritatea dintre el și Loyola se preschimbă în identitate) să folosească orice mijloace, numai să fie eficace. De îndată ce Calvin are în mâini cartea lui Servet, unul dintre amicii săi intimi, un emigrant protestant pe nume Guillaume de Trie, scrie din Geneva o scrisoare către vărul său din Franța, Antoine Arneys, care este, în catolicismul lui, la fel de fanatic precum de Trie în protestantismul său. În această scrisoare, de Trie arată mai întâi cât de hotărât înăbușă Geneva protestantă toate uneltirile ereticilor, în timp ce Franța catolică lasă să crească în voie neghina. Dar, deodată, tachinările amicale iau o întorsătură periculoasă: acolo, în Franța, scrie de Trie, se află de pildă acum un eretic care merită cu prisosință să fie ars oriunde s-ar găsi („*qui mérite bien d'être brulé partout où il sera*“).

Tresari fără să vrei. Această frază seamănă izbitor cu ceea ce spunea odinioară Calvin – anume că, dacă Servet va ajunge vreodată la Geneva, el va avea grijă să nu mai iasă viu din oraș. Dar de Trie, unealta lui Calvin, nu se oprește aici. El precizează că bărbatul în chestiune e un spaniol aragonez care se numește Miguel Servet, dar care exercită profesiunea de medic sub numele de Michel de Villeneuve. Mai mult, de Trie adaugă scrisorii pagina de titlu a operei lui Servet, tabla de materii și primele patru pagini. Apoi, deplângând păcătoșenia lumii, își expediază scrisoarea ucigașă.

Această mină genevezā e prea artistic pusă ca să nu producă imediat efectele dorite. Totul se întâmplă exact după intențiile denunțătorului. Cucernicul văr catolic Arneys aleargă năucit cu scrisoarea la autoritățile bisericești din Lyon, iar cardinalul îl cheamă în grabă mare pe

inchizitorul papal, Matthieu Ory. Roata pusă în mișcare de Calvin începe să se rostogolească cu o repeziciune sinistră. La 27 februarie 1553 sosea denunțul de la Geneva, iar pe 16 martie Michel de Villeneuve era deja citat la Vienne.

Dar, spre necazul conspiratorilor din Geneva, mina atât de artistic pusă nu explodează totuși. Se pare că mâna unei persoane binevoitoare a tăiat firul. Probabil că însuși arhiepiscopul din Vienne a fost cel care i-a dat de știre lui Servet, astfel încât acesta să-și poată acoperi urmele. Când își face apariția inchizitorul la Vienne, mașina tipografică a dispărut ca prin magie, lucrătorii se jură că n-au tipărit niciodată o carte de acest fel, iar renumitul medic Villanovus tăgăduiește, indignat, că ar fi una și aceeași persoană cu Miguel Servet. În mod ciudat, Inchiziția se lasă repede convinsă de declarațiile medicului, iar această îngăduință neobișnuită confirmă bănuiala că Servet a fost ocrotit la acea vreme de o persoană influentă. Tribunalul, care altminteri nu ezită să folosească tortura, îl lasă liber pe Villeneuve, inchizitorul se întoarce la Lyon cu mâna goală, iar lui Arneys i se comunică că informațiile oferite de el nu au fost, din păcate, suficiente pentru punerea sub acuzare. Planul genevez de a-l suprima pe Servet cu ajutorul Inchiziției catolice pare să fi dat greș. Și probabil că întreaga chestiune ar fi fost îngropată dacă Arneys nu i-ar fi scris încă o dată vărului său de Trie, cerându-i dovezi mai temeinice.

Până acum, s-ar mai fi putut presupune încă, cu multă îngăduință, că de Trie i-a vorbit vărului său catolic despre autorul pe care nu-l cunoștea personal numai din zel religios și că nici el, nici Calvin n-ar fi bănuit că denunțul lor va fi transmis mai departe autorităților papale. Acum însă, când tăvălugul justiției s-a pus în mișcare și grupul genevez e perfect lămurit că Arneys nu cere dovezi noi dintr-o curiozitate personală, ci din însărcinarea Inchiziției,

Calvin și ai săi știu prea bine în slujba cui se pun. După toate legile firii, un cleric evanghelic ar trebui să se înfioare să facă pe spionul pentru acea autoritate care tocmai ce a perpelit iarăși la foc lent câțiva prieteni de-ai lui Calvin. Pe bună dreptate, Servet îl va întreba mai târziu pe Calvin dacă nu știa că menirea unui slujitor al Evangheliei nu este de a acționa ca un acuzator public și de a urmări un ins din oficiu.

Dar, când e vorba de doctrina lui, Calvin – nu putem s-o repetăm îndeajuns – pierde orice rețineri morale și orice sentiment de omenie. Servet trebuie înlăturat, iar reformatorului îndârjit de ură îi este complet indiferent ce arme și ce mijloace vor fi folosite în acest scop. Într-adevăr, se procedează în felul cel mai rușinos și mai perfid. Noua scrisoare pe care de Trie – fără îndoială, după dictarea lui Calvin – i-o scrie vărului său Arneys este o capodoperă de ipocrizie. De Trie se arată mai întâi mirat că vărul a transmis scrisoarea sa de dinainte Inchiziției. Îi făcuse o comunicare strict particulară – „*privément à vous seul*“. „Intenția mea n-a fost decât să arăt cum stau lucrurile cu zelul credinței la aceia care se numesc stâlpii Bisericii.“ Dar în loc să refuze acum, când știe că se pregătește un rug, să mai ofere vreo dovadă Inchiziției catolice, de Trie declară, ridicând cucernic ochii la cer, că, de vreme ce s-a petrecut această confuzie, la mijloc trebuie să fie „vrerea Domnului, care, întru izbânda binelui, e hotărât să mântuie creștinătatea de asemenea murdărie și ciumă ucigătoare“. Și acum se produce lucrul de necrezut: după această încercare revoltătoare de a-l amesteca pe Dumnezeu într-o chestiune de ură omenească (sau, mai bine zis, neomenească), protestantul evlavios înmânează Inchiziției catolice cele mai grele dovezi cu putință, anume mai multe scrisori scrise de mâna lui Servet și câteva fragmente din manuscrisul operei sale. Acum, Inchiziția are tot ce-i trebuie pentru a se apuca de treabă.

Scrisori scrise de mâna lui Servet? Dar de unde are de Trie, care n-a purtat niciodată o corespondență cu Servet, asemenea scrisori? Acum a trecut vremea tertipurilor: Calvin trebuie să iasă din culisele în care voia să stea ascuns, pentru a nu-și lega numele de această afacere tenebroasă. Căci, bineînțeles, e vorba de scrisorile adresate lui Calvin și de fragmentele din manuscris trimise tot lui, iar Calvin – iată aspectul cel mai important – știe perfect pentru cine le scoate din sertar. Știe la cine urmează să ajungă aceste hârtii: la acei „papistași" pe care zilnic îi numește „ucenici ai Satanei" și care îi schingiuiesc și-i ard de vii pe propriii săi discipoli. Și știe prea bine de ce are nevoie Inchiziția atât de urgent de aceste scrisori: spre a-l aduce pe Servet pe rug.

Așadar, zadarnic încearcă el mai târziu, apăsat de un sentiment de vinovăție, să răstălmăcească faptele, scriind sofistic: „Circulă zvonul că eu aș fi prilejuit arestarea lui Servet de către Inchiziția papală, iar unii spun că n-am procedat cinstit dându-l pe mâna dușmanilor de moarte ai credinței și aruncându-l în gura lupului. Dar, vă întreb, în ce chip aș fi putut oare să mă pun deodată în legătură cu acoliții papei? Doar nu e verosimil că noi am fi în relații cu ei și că am fi complotat împreună cu aceia care au tot atât de mult de-a face cu noi ca Belial[1] cu Cristos." Dar această încercare de a disimula faptele neplăcute e totuși din cale afară de stângace; căci la întrebarea lui Calvin – „în ce chip aș fi putut să mă pun în legătură cu acoliții papei?" – documentele dau un răspuns izbitor de clar: prin mijlocirea amicului său de Trie. De altfel, acesta mărturisește fără să vrea, într-o scrisoare adresată lui Arneys,

---

1. Personificare a răului în Biblie. Calvin face aluzie la Epistola a doua a lui Pavel către Corinteni, 6, 15: „Ce înțelegere poate fi între Cristos și Belial? Sau ce legătură are cel credincios cu cel necredincios?"

complicitatea lui Calvin: „Trebuie să recunosc că mi-am dat multă osteneală până ce am căpătat documentele alăturate de la domnul Calvin – nu fiindcă el ar fi de părere că asemenea blasfemii rușinoase nu trebuie să fie date în vileag, ci fiindcă dânsul socoate că e de datoria lui să-i convertească pe eretici prin povețe, și nu să-i urmărească cu paloșul justiției." În zadar se străduiește neîndemânaticul autor al epistolei să ia adevăratului vinovat orice vină, scriind: „Dar eu am stăruit atâta pe lângă domnul Calvin și i-am explicat în chip atât de convingător că, dacă nu mă ajută, mi se va imputa mie că am dat dovadă de neglijență, încât în cele din urmă Domnia Sa mi-a pus totuși la dispoziție materialul de față." Documentele vorbesc însă aici o limbă cumplită, în contrazicere cu cele afirmate de Arneys: fie că a șovăit sau nu, e cert că Jean Calvin a dat scrisorile lui Servet, care i-au fost adresate în particular, pe mâinile „acoliților papei". Numai datorită colaborării sale conștiente a putut de Trie să alăture scrisorii către Arneys – sau, mai bine zis, către Inchiziția papală – acele dovezi nimicitoare și să-și încheie scrisoarea în acest fel elocvent: „Cred că v-am înarmat cu un material solid și că nu veți mai avea acum nici o dificultate să puneți mâna pe Servet și să-l aduceți în fața judecătorilor."

Se relatează că inchizitorul Ory și cardinalul de Tournon ar fi izbucnit într-un hohot de râs când au primit aceste dovezi definitive împotriva ereticului Servet tocmai prin amabila străduință a dușmanului lor de moarte, a celui mai mare dintre eretici, Calvin. Buna dispoziție a potentaților Bisericii Catolice e de înțeles; stilistica cucernică a lui de Trie acoperă în chip prea puțin dibaci faptul infamant pentru Calvin că, din bunătate și prietenie față de Guillaume de Trie, conducătorul protestantismului face un serviciu benevol marilor săi vrăjmași, ajutându-i să

ardă pe rug un eretic. Asemenea politeţuri și favoruri nu le stăteau în obicei celor două confesiuni, care altminteri se combăteau cu fierul și focul, cu spânzurătoarea și roata pe tot cuprinsul globului pământesc. După această clipă de voioasă destindere, inchizitorii se apucă imediat de treabă. Servet e arestat și anchetat fără menajamente. Scrisorile transmise de omul lui Calvin constituie o dovadă atât de zdrobitoare, încât inculpatul nu mai poate tăgădui identitatea lui Michel de Villeneuve cu Miguel Servet și nici paternitatea cărţii cu pricina. Cauza lui e pierdută. Curând va arde un rug la Vienne.

Dar, pentru a doua oară, Calvin se pripește crezând că dușmanii săi de moarte îl vor scăpa de un alt dușman de moarte. Poate că Servet, foarte simpatizat în regiune prin îndelungata lui practică medicală, a avut complici deosebit de isteţi, sau poate că – ceea ce e mai verosimil – autorităţile bisericești au procedat dinadins mai neglijent, tocmai pentru că reformatorul din Geneva ardea de nerăbdare să-l vadă pe acest om pus la stâlp. Mai bine, își spun inchizitorii, să lași să scape un eretic fără însemnătate decât să-i fii pe plac lui Calvin, un ins de o mie de ori mai periculos, care este organizatorul și propagatorul tuturor ereziilor. Paza lui Servet e de-o neglijenţă bătătoare la ochi. De obicei, ereticii sunt închiși în celule strâmte și ferecaţi de ziduri cu verigi de fier, însă lui Servet i se permite să facă zilnic plimbări în grădină, la aer curat. Iar în ziua de 7 aprilie, după o asemenea plimbare, Servet dispare subit; temnicerul nu mai găsește decât haina lui de casă și scara cu ajutorul căreia a încălecat zidul ce înconjoară grădina închisorii. În locul omului viu, autorităţile ard pe rug, în piaţa din Vienne, doar efigia sa împreună cu cinci baloturi cu exemplare ale operei *Christianismi Restitutio*. Iarăși a dat greș planul perfid al genevezilor de a-l înlătura pe adversarul lor personal folosindu-se de fanatismul

altora, în așa fel încât ei înșiși să rămână basma curată. Cu mâinile pătate de sânge și împroșcat de ura tuturor oamenilor de omenie, Calvin va trebui să ia asupra-și răspunderea faptei dacă îl hăituiește mai departe pe Servet și vrea cu tot dinadinsul să trimită un om la moarte numai și numai din pricina convingerilor acestuia.

Uciderea lui Servet

După evadarea din închisoare, Servet dispare fără urmă, iar timp de câteva luni nu se mai aude nimic de el. Nimeni nu va putea să-și închipuie vreodată chinurile sufletești prin care trebuie să fi trecut prigonitul până în acea zi de august când, călare pe o mârțoagă luată cu chirie, descinde la Geneva, locul cel mai periculos pentru el, și poposește la hanul „La Trandafir".

La fel, nu se va lămuri niciodată de ce anume Servet, „*malis auspiciis appulsus*" – călăuzit de o stea rea, după cum a spus mai târziu însuși Calvin –, a căutat adăpost tocmai la Geneva. A venit el în oraș doar pentru o singură noapte, spre a fugi a doua zi mai departe cu o barcă, peste lac? A sperat oare că își va putea convinge dușmanul de moarte mai degrabă printr-o discuție între patru ochi decât pe calea corespondenței? Sau călătoria lui la Geneva a fost, poate, doar una dintre acele acțiuni fără rost pornite din surescitarea nervilor și din dorința diabolic de dulce și de arzătoare de a te juca cu primejdia – o dorință ce-i cuprinde uneori pe oameni tocmai când sunt mai deznădăjduiți? Nu se știe și nu se va afla niciodată. Toate interogatoriile și procesele-verbale nu clarifică aceste lucruri; adevărata taină în această poveste va rămâne de ce a venit Servet la Geneva, unde nu se putea aștepta decât la răzbunare din partea lui Calvin.

Dar curajul său nesăbuit și provocator îl mână și mai departe pe acest nefericit. Abia sosit la Geneva, Servet hotărăște să meargă la biserică, unde duminica e adunată toată obștea calvinistă; și – culmea nebuniei – dintre toate bisericile alege tocmai catedrala Saint-Pierre, unde predică *Maître* Calvin, singurul om care îl cunoaște precis, deoarece l-a văzut față în față în îndepărtatele zile pariziene. Aici intră în funcțiune un mecanism hipnotic care se sustrage oricărei tălmăciri logice: caută oare șarpele privirea victimei sau e mai degrabă victima aceea care caută privirea de oțel a șarpelui, cumplit de atrăgătoare? Oricum, mai mult ca sigur, un imbold misterios și irepresibil l-a împins pe Servet pe calea destinului său.

Într-un oraș în care fiecare e dator să-i supravegheze pe ceilalți, firește că un străin atrage privirile tuturor curioșilor. Și imediat se întâmplă ceea ce era de așteptat: Calvin recunoaște lupul fioros în mijlocul turmei sale evlavioase și poruncește zbirilor săi să-l aresteze pe Servet la ieșirea din biserică. O oră mai târziu, Servet zace în lanțuri.

Arestarea lui Servet este, bineînțeles, absolut ilegală și constituie o încălcare gravă a legii ospitalității, consfințită în lumea întreagă, precum și a dreptului ginților. Servet e supus străin, e spaniol; a pus pentru prima oară piciorul în Geneva, prin urmare n-ar fi putut comite cândva acolo o crimă care să justifice arestarea lui. Cărțile pe care le-a scris sunt toate tipărite în străinătate, deci el nu poate să fi instigat pe nimeni, nici să fi pervertit vreun cucernic suflet genevez cu vederile lui eretice. De altfel, un „predicator al cuvântului Domnului“, un cleric nu este îndrituit să aresteze pe cineva în cuprinsul orașului Geneva și să-l pună în lanțuri fără o hotărâre judecătorească prealabilă. Oricum am privi deci gestul, agresiunea lui Calvin asupra lui Servet este, din toate punctele de vedere, un act arbitrar și dictatorial care, prin însemnătatea sa istorică, poate fi comparat doar cu agresarea și uciderea

ducelui de Enghien[1] de către Napoleon – căci și acesta din urmă și-a bătut joc pe față de toate legile și convențiile. Iar asemănările nu se opresc aici: și în cazul lui Servet, răpirea ilegală a libertății nu conduce către un proces corect, ci către o crimă premeditată, ce nu poate fi mascată prin nici o minciună cucernică.

Servet a fost arestat și aruncat în temniță fără să se fi formulat o acuzație împotriva lui; deci e necesar să fie plăsmuit măcar ulterior un delict. Ar fi logic ca omul care are pe conștiință această arestare – iar arestarea s-a produs *„me auctore“*, „din inițiativa mea“, recunoaște însuși Calvin – să se prezinte și ca acuzator al lui Servet. Dar, după legea geneveză, cu adevărat pilduitoare, fiecare cetățean care îl acuză pe un altul de o crimă e dator să se lase arestat împreună cu inculpatul și să rămână închis până ce acuzația lui se dovedește a fi întemeiată. Ca să-l acuze în mod legal pe Servet, Calvin ar trebui deci să se pună la dispoziția tribunalului. Însă teocratul de la Geneva se consideră mai presus de o asemenea procedură penibilă. Și apoi, ce s-ar întâmpla dacă tribunalul ar recunoaște nevinovăția lui Servet, iar Calvin însuși ar rămâne închis, ca denunțător? Ar fi o catastrofă pentru prestigiul lui și un triumf răsunător pentru adversarii săi! De aceea, Calvin, diplomat ca întotdeauna, preferă să încredințeze rolul neplăcut de acuzator secretarului său, Nicolas de la Fontaine; și, într-adevăr, cuminte și tăcut, secretarul se lasă închis în temniță în locul lui Calvin, după ce a remis autorității un act de acuzare împotriva lui Servet. Actul,

1. *Louis-Antoine-Henri de Bourbon-Condé, duce de Enghien* (1772–1804) emigrase din Franța la începutul Revoluției Franceze. În 1804, a fost acuzat pe nedrept că ar fi participat la o conspirație îndreptată împotriva lui Napoleon. La ordinul acestuia, ducele a fost răpit din sudul Germaniei, adus în Franța și executat în urma unui proces sumar.

care cuprinde douăzeci și trei de puncte, este desigur opera lui Calvin – o comedie deschide această tragedie cumplită. Totuși, după ce legile au fost încălcate în mod brutal, acum autoritățile încearcă să restabilească cel puțin aparența legalității. Pentru prima oară, Servet e supus unui interogatoriu. I se prezintă, într-o serie de paragrafe, diferitele acuzații care i se aduc. La toate aceste imputări Servet răspunde cu înțelepciune și calm. Temnița încă nu i-a zdrobit energia, nervii lui sunt intacți. Punct cu punct, el respinge acuzațiile. De pildă, la învinuirea că, în scrierile sale, l-ar fi atacat personal pe domnul Calvin Servet răspunde că aceasta este o inversare a faptelor; mai întâi Calvin l-a atacat pe el, și abia apoi a afirmat și el că nici Calvin nu e chiar infailibil în unele privințe. Iar dacă domnul Calvin îl acuză că el, Servet, ține morțiș la unele teze, ar putea să-i impute și el lui Calvin aceeași cerbicie. Între Calvin și el e vorba doar de divergențe de ordin teologic, care nu pot fi judecate de un tribunal laic, și dacă stăpânul Genevei a înțeles să-l aresteze pentru așa ceva, totul trebuie considerat un act de răzbunare personală. Nimeni altul decât fruntașul protestantismului l-a denunțat pe vremuri Inchiziției catolice, și, fără îndoială, nu acestui predicator al cuvântului Domnului trebuie să-i mulțumească el, Servet, pentru faptul că n-a fost încă ars pe rug.

Argumentația lui Servet e atât de convingătoare și de temeinică din punct de vedere juridic, încât consilierii încep să încline de partea sa, și probabil că, în mod normal, ei ar fi dispus doar surghiunirea lui Servet din oraș. Dar Calvin trebuie să fi băgat de seamă, după unele semne, că situația s-a schimbat în favoarea lui Servet și că victima ar putea totuși să-i scape până la urmă. Căci pe 17 august el se ivește deodată în fața Consiliului, hotărât să pună capăt acestei comedii. Dă cărțile pe față. Nu mai neagă că el e de fapt acuzatorul lui Servet și solicită Consiliului

să poată participa de acum încolo la interogatorii, pretextând că, în felul acesta, „inculpatul poate fi lămurit mai bine asupra erorilor sale“; bineînţeles că, în realitate, ceea ce urmăreşte Calvin e să pună în cumpănă întreaga sa personalitate pentru a fi sigur că victima n-o să-i scape printre degete.

Din clipa în care Calvin s-a interpus cu de la sine putere între inculpat şi judecătorii săi, situaţia lui Servet se complică. Calvin, un logician experimentat şi un bun jurist, este mult mai priceput într-o asemenea luptă decât secretarul mărunt de la Fontaine; cu cât acuzatorul îşi arată mai mult tăria, cu atât scade siguranţa de sine a inculpatului. Spaniolul, iritabil de felul său, îşi iese din fire când îl zăreşte alături de judecători pe acuzatorul său – duşmanul său de moarte. Rece, sever, sub masca obiectivităţii desăvârşite, Calvin îi pune întrebările; dar Servet simte până în măduva oaselor ferocitatea de tartor a stăpânului Genevei, dorinţa lui de a-l prinde în capcană şi de a-l gâtui. O poftă arţăgoasă de luptă, o furie amară pun stăpânire pe inculpatul dezarmat. În loc să rămână calm, imperturbabil, pe platforma sigură a argumentaţiei sale juridice, el se lasă ademenit de întrebările perfide ale lui Calvin pe tărâmul alunecos al disputelor teologice, periclitându-şi situaţia prin ardoarea cu care îşi susţine punctul de vedere. Căci o aserţiune ca, de pildă, aceea că diavolul e şi el o parte din substanţa divină e suficientă pentru a-i înfiora pe cucernicii consilieri. Dar, odată stârnit în ambiţia lui filozofică, Servet nu se mai poate struni şi vorbeşte despre cele mai subtile şi mai delicate chestiuni de credinţă, ca şi cum consilierii ce au să-l judece ar fi nişte teologi luminaţi, în faţa cărora poţi rosti, fără nici o grijă, tot adevărul. Tocmai această elocinţă pătimaşă şi această sete neostoită de discuţie îl fac pe Servet suspect în ochii judecătorilor: ei înclină tot mai mult de partea lui Calvin, începând să creadă că acest străin, care perorează cu ochii

ieșiți din orbite și cu pumnii încleștați împotriva doctrinelor Bisericii lor, trebuie să fie un instigator ce pune în primejdie pacea religioasă și, cel mai probabil, un eretic incurabil; în orice caz, își spun ei, acest Servet trebuie supus unei anchete amănunțite. Se hotărăște menținerea inculpatului în stare de arest, precum și punerea în libertate a lui Nicolas de la Fontaine. Calvin și-a impus voința și îi scrie, satisfăcut, unui prieten: „Sper că va fi condamnat la moarte."

Dar oare de ce ține Calvin atât de mult ca Servet să fie condamnat la moarte? De ce nu-i ajunge triumful mai modest de a-l vedea surghiunit ori făcut de râs și pedepsit într-un mod umilitor? La prima vedere, ai impresia că aici se descarcă o ură absolut personală. De fapt însă, Calvin nu-l urăște pe Servet mai mult decât pe Castellio sau pe oricare altul care se ridică împotriva autorității sale; ura necondiționată față de oricine îndrăznește să propovăduiască altceva decât propovăduiește el însuși este, la Calvin, un sentiment instinctiv. Dacă el alege acum să procedeze cu toată asprimea contra lui Servet, motivele nu sunt de ordin particular, ci de ordin politic: instigatorul împotriva autorității lui, Miguel Servet, trebuie să plătească și pentru păcatele unui alt adversar al învățăturii sale, călugărul dominican Hieronymus Bolsec, pe care a vrut de asemenea să-l tragă la răspundere pentru erezie, dar care, din păcate, i-a scăpat. Acest Hieronymus Bolsec – care se bucura la Geneva de stima tuturor, frecventând, în calitatea sa de medic, familiile cele mai nobile – combătuse în public punctul cel mai slab al doctrinei calviniste, anume crezul ei rigid în predestinare. Aducând argumente asemănătoare celor folosite de Erasmus în aceeași chestiune împotriva lui Luther, Bolsec a susținut că e absurdă ideea potrivit căreia Dumnezeu, ca principiu al Binelui, i-ar predestina și îmboldi pe oameni cu bună știință să

săvârșească faptele cele mai mârșave. Se știe cât de puțin amabil a primit Luther argumentele lui Erasmus, ce potop de sudălmi a descărcat maestrul grobianismului asupra bătrânului și înțeleptului umanist. Și totuși, oricât de coleric, de mojic și de brutal i-a răspuns Luther lui Erasmus, replica sa a venit sub forma unei discuții intelectuale; lui Luther nici nu i-a dat prin gând să-l acuze pe Erasmus de erezie în fața unui tribunal lumesc deoarece umanistul îl contrazisese în problema predestinării. Calvin însă, care se crede infailibil, consideră că oricine îl contrazice se face vinovat de erezie; o obiecție adusă învățăturii sale religioase este, pentru el, identică cu o crimă de stat. Astfel, în loc să-i răspundă lui Hieronymus Bolsec ca teolog, el a poruncit ca acesta să fie aruncat în temniță.

Dar exemplul pe care a vrut el să-l dea cu acest călugăr, spre a înspăimânta lumea, avea să dea greș într-un mod jalnic. Mulți oameni din Geneva îl cunoșteau îndeaproape pe medicul instruit și ar fi putut să jure că era un om evlavios. Ca și în cazul Castellio, s-a ivit bănuiala că *Maître* Calvin voia doar să scape de un spirit independent, care nu-i era complet aservit, pentru a rămâne el singura autoritate la Geneva. Cântecul de jale compus în temniță de Bolsec, în care își arăta nevinovăția, a circulat din mână în mână, în mai multe copii. Oricât a stăruit Calvin pe lângă consilieri, ei tot s-au sfiit să rostească sentința cerută contra ereticului. Ca să nu fie nevoiți să ia o hotărâre neplăcută lui Calvin, consilierii și-au declarat incompetența în chestiuni religioase. Au spus că nu puteau să dea un verdict deoarece această problemă teologică depășea competența lor juridică și că mai întâi aveau nevoie să audă părerea celorlalte biserici elvețiene. Aceasta a fost salvarea lui Bolsec, căci bisericile reformate din Zürich, Berna și Basel au refuzat în unanimitate să vadă în afirmațiile lui Bolsec expresia unui crez blasfemic. Consiliul a dat un verdict de achitare; Calvin a trebuit să-l lase în pace pe Bolsec și

să se mulțumească cu faptul că acesta a părăsit orașul, la cererea Consiliului.

Prin această înfrângere, autoritatea teologică a lui Calvin fusese știrbită, iar o asemenea umilință nu putea fi ștearsă decât printr-un nou proces de erezie. Așadar, Servet e țapul ispășitor, el trebuie să plătească pentru impertinența lui Bolsec, iar de data aceasta situația îi este mult mai favorabilă lui Calvin. Căci Servet e un străin, e spaniol; n-are, ca Bolsec, prieteni, admiratori și susținători la Geneva. Apoi, tot clerul reformat îl urăște de ani de zile, atât din pricina atacurilor sale nerușinate împotriva Trinității, cât și din cauza atitudinii sale provocătoare. Cu un asemenea ins lipsit de susținere e mult mai lesne să dai o pildă, spre a-i băga în sperieți pe cei care îndrăznesc să cârtească. Deci, din primul ceas, acest proces a fost o afacere politică, o probă de rezistență și de putere, un paravan pentru dorința lui Calvin de a-și impune definitiv dictatura spirituală. Dacă n-ar fi vrut decât să se dezbare de un adversar personal cu care avea o sfadă teologică, cât de ușor i-ar fi fost lui Calvin să o facă! Căci abia a început ancheta genevează și deja se prezintă la Geneva un reprezentant al justiției franceze, cerând extrădarea fugarului osândit în Franța; la Vienne, pe Servet îl așteaptă rugul. Ce ocazie nemaipomenită pentru Calvin de a face pe generosul și de a scăpa în același timp de adversarul său nesuferit! Consiliul nu ar trebui decât să aprobe extrădarea și Geneva ar putea pune punct penibilei afaceri Servet. Dar Calvin împiedică extrădarea. Pentru el, Servet nu este un om viu, nu e un subiect, ci înainte de toate un obiect cu ajutorul căruia vrea să demonstreze lumii intangibilitatea doctrinei sale. Trimisul autorităților franceze pleacă cu mâna goală; dictatorul protestantismului vrea ca acest proces să se desfășoare și să se încheie în propriul său domeniu de influență, spre a da putere de lege ideii că aceia care îndrăznesc să-l contrazică își riscă viața.

Atât prietenii, cât și dușmanii lui Calvin își dau seama curând ce anume urmărește de fapt dictatorul prin procesul lui Servet. După cum era de așteptat, adversarii reformatorului fac tot ce le stă în putință pentru a-i strica acestuia socoteala. Bineînțeles că toți acești politicieni nu se sinchisesc câtuși de puțin de omul Servet; pentru ei, acest nenorocit nu e decât o minge, un cobai, o mică pârghie spre a ridica din țâțâni puterea dictatorului, și în sinea lor le e indiferent dacă, în această încercare, unealta se va sfărâma în mâna lor. De fapt, acești amici periculoși îi fac mai mult rău decât bine lui Servet. Ei ațâță siguranța de sine cam zdruncinată a istericului prin zvonuri false și îi trimit în taină veste la închisoare să se opună cât mai dârz lui Calvin. Singurul lor interes în această chestiune este ca procesul să decurgă cât mai senzațional și cât mai palpitant: cu cât mai energic se apără Servet, cu cât îl atacă mai turbat pe dictator, cu atât mai bine.

Din nefericire însă, nu mai e nevoie de multe strădanii pentru a-l face pe acest nechibzuit și mai nechibzuit. Îndelungata și cumplita zăcere în temniță l-a adus pe exaltatul Servet într-o stare de furie oarbă; căci el e tratat la închisoare cu o cruzime conștientă și rafinată – iar Calvin trebuie s-o știe. De săptămâni, inculpatul bolnav, nervos și isteric, care se simte complet nevinovat, e ținut ca un ucigaș într-un beci umed, rece ca gheața, legat de mâini și de picioare. Hainele îi atârnă putrede pe trupul înfrigurat, și totuși nu i se dă o cămașă curată. Nu se respectă nici cele mai elementare norme de curățenie, nimeni nu are voie să-i facă nici cel mai mic serviciu. În mizeria lui nemărginită, Servet se adresează Consiliului printr-o scrisoare emoționantă, cerând puțină omenie: „Puricii mă mănâncă de viu, ghetele îmi sunt rupte, nu mai am haine, rufărie.“

Însă o mână secretă – parcă cunoaștem această mână dură, care zdrobește fără milă, asemenea unei menghine, orice rezistență – împiedică ameliorarea situației sale,

deși Consiliul, în urma plângerii lui Servet, ordonă îndreptarea neajunsurilor. Îndrăznețul cugetător și savant e lăsat să zacă mai departe în groapa lui umedă, asemenea unui câine râios pe un maldăr de gunoaie. Strigătele lui de ajutor devin și mai disperate în a doua scrisoare, trimisă după câteva săptămâni, când prizonierul se sufocă literalmente în propriile excremente: „Vă rog, în numele dragostei lui Cristos, să nu-mi refuzați ceea ce i-ați acorda și unui turc ori unui criminal. Din toate câte ați ordonat nu s-a făcut nimic. Doresc doar să fiu ținut în stare de curățenie, însă mă aflu într-o situație mai deplorabilă ca oricând. Este o mare cruzime că nu mi se dă nici o posibilitate să remediez mizeria mea trupească."

Dar nu se face absolut nimic. E oare de mirare că omul izbucnește în adevărate accese de turbare când, scos din hruba lui cu lanțuri la picioare și acoperit de zdrențe puturoase, îl zărește la masa judecătorească pe acel bărbat în roba-i neagră, periată grijuliu, rece și distant, bine pregătit și cu spiritul odihnit, și își amintește că voia să aibă o discuție de la intelectual la intelectual, de la savant la savant cu acest ins, care acum îl maltratează ca pe un ucigaș? Nu este oare inevitabil că, torturat și ațâțat de întrebări și insinuări din cele mai perfide și ticăloase, chiar și despre viața lui sexuală, Servet lasă la o parte orice măsură și reținere, atacându-l la rândul lui pe fariseicul Calvin cu imputări cumplite? Scuturat de frigurile nopților de veghe, el aruncă un șuvoi de cuvinte furioase asupra omului care i-a pricinuit toate aceste suferințe: „Tăgăduiești că ești un ucigaș? O voi dovedi prin faptele tale. În ce mă privește, sunt sigur de cauza mea cea dreaptă și nu mă tem de moarte. Tu însă răcnești ca un orb în pustiu, căci demonul răzbunării îți arde măruntaiele. Ai mințit, ai mințit, ignorantule, defăimătorule! Spumegă în tine mânia când prigonești oamenii, n-ai pace până ce nu îi bagi în mormânt! Aș vrea ca toată magia ta să mai zacă

în pântecul mamei tale și să-mi fie dat prilejul să dezvălui toate minciunile tale!“ În beţia mâniei sale, nefericitul Servet uită complet de propria-i neputinţă. Zăngănind din lanţuri, făcând spume la gură, acest om turbat le cere consilierilor care îl judecă să dea o sentinţă nu împotriva lui, ci împotriva adevăratului criminal, împotriva dictatorului Genevei: „De aceea, ca un magician ce e, trebuie nu numai să fie găsit vinovat și să fie osândit, dar și să fie izgonit din acest oraș; iar averea lui se cuvine să-mi fie adjudecată mie, ca o compensaţie pentru averea pe care am pierdut-o din cauza lui.“

Consilierii, oameni de ispravă, sunt, bineînțeles, cuprinși de groază auzind asemenea cuvinte, văzând asemenea priveliște: acest bărbat scheletic, stors de puteri, cu barba încâlcită, care scuipă într-un grai străin cele mai îngrozitoare acuzaţii împotriva conducătorului lor creștin, trebuie să le apară ca un posedat, ca o unealtă a Satanei. Atmosfera îi devine tot mai defavorabilă de la un interogatoriu la altul. Procesul e ca și încheiat, osândirea lui Servet pare inevitabilă. Însă dușmanii secreţi ai lui Calvin fac tot ce le stă în putinţă pentru a prelungi deliberările și a tărăgăna procesul, deoarece nu vor să-i dea reformatorului satisfacţia ca adversarul său să fie condamnat pe cale legală. Ei solicită, la fel ca în cazul lui Bolsec, opinia celorlalte sinoade reformate din Elveţia, însufleţiţi de speranţa că, și de astă dată, vor putea salva în ultima clipă victima dogmatismului lui Calvin.

Dar Calvin știe prea bine că o nouă înfrângere i-ar zdruncina autoritatea din temelii. Nu se va lăsa luat prin surprindere a doua oară. Își ia măsuri din timp. Pe când nefericita lui victimă putrezește dezarmată în temniță, el trimite scrisoare după scrisoare episcopilor bisericilor din Zürich, Basel, Berna și Schaffhausen, pentru a-i câștiga de partea sa. Trimite soli în toate direcţiile, își pune toţi

prietenii în mișcare, spre a-i convinge pe conducătorii celorlalte biserici să nu-l scape pe un asemenea blasfemator criminal de sentința cea dreaptă. Acțiunea sa de influențare a autorităților bisericești e favorizată prin aceea că teologul Servet este cunoscut ca un element perturbator („obraznicul hispaniol“ era urât în cercurile reformate încă din zilele lui Zwingli și Bucer). Astfel, sinoadele elvețiene declară unanim că ideile lui Servet sunt eretice și blasfemice și, chiar dacă nici una dintre cele patru biserici nu cere și nici măcar nu aprobă pe față pedeapsa cu moartea, ele sunt totuși dispuse să accepte orice măsură, oricât de aspră. De la Zürich se scrie: „Lăsăm la înțeleapta Voastră apreciere la ce pedeapsă se cuvine să fie osândit acest individ.“ Berna se roagă lui Dumnezeu să le dea genevezilor „înțelepciune și putere, așa încât să slujiți biserica Voastră, precum și celelalte biserici, și să ne eliberați pe toți de această ciumă“. Dar acest îndemn la o înlăturare brutală a lui Servet e atenuat prin următoarele cuvinte: „dar în așa fel încât să nu faceți ceva ce ar putea să pară necuviincios pentru un consiliu creștin“. Nici una dintre biserici nu-l încurajează fățiș pe Calvin să aplice pedeapsa cu moartea. Însă, simte Calvin, cum bisericile au aprobat procesul contra lui Servet, vor aproba și urmările, căci prin cuvintele lor cu două înțelesuri îi lasă mână liberă pentru orice decizie. Și, lăsată liberă, această mână lovește întotdeauna cu duritate și hotărâre. Aflând care au fost răspunsurile bisericilor elvețiene, susținătorii ascunși ai lui Servet mai fac o ultimă încercare de a amâna verdictul. Perrin[1] și ceilalți republicani propun să fie consultată și instanța supremă a obștii, Consiliul celor Două Sute. Dar

---

1. *Ami Perrin* (n. cca 1500 – d. 1561), membru al unei importante familii geneveze, se afla în fruntea „Libertinilor“ – o mișcare politică ce se opunea teocrației calviniste. În 1555, în urma unei revolte eșuate a Libertinilor, Perrin a fost nevoit să fugă din oraș.

e prea târziu, iar adversarii lui Calvin încep deja să se teamă că opoziția lor i-ar putea pune pe ei înșiși în pericol. La 26 octombrie, Servet e condamnat în unanimitate la ardere pe rug, iar cumplita sentință urmează să fie executată chiar a doua zi în piața din Champel.

De săptămâni întregi, Servet s-a izolat, în hruba lui, de lumea reală, nutrind cele mai exaltate speranțe. Înzestrat de fire cu o fantezie surescitată, zăpăcit de șoaptele așa-zișilor prieteni, el se îmbată cu iluzia că i-ar fi convins de mult pe judecători de adevărul tezelor sale și că, peste câteva zile, uzurpatorul Calvin va fi izgonit, acoperit de hulă și rușine. Cu atât mai cumplită e trezirea când secretarii Consiliului intră în celula lui cu mine impenetrabile și desfac tacticos un sul de pergament, spre a-i da citire. Sentința îl lovește pe Servet asemenea unui trăsnet. Țeapăn, de parcă nici n-ar pricepe o asemenea monstruozitate, ascultă cuvintele care îi dau de veste că a fost găsit vinovat de blasfemie și urmează să fie ars de viu chiar a doua zi. Timp de câteva minute rămâne năucit. Apoi însă are o criză de nervi. Începe să geamă, să suspine, să se jelească, și din gâtlej îi izbucnește strident, în limba maternă, un țipăt deznădăjduit: *„Misericordias!“* S-ar zice că această veste cumplită i-a retezat până la rădăcină trufia patologică; acum e un om dărâmat, zdrobit, care privește tâmp, cu ochii în gol. Iar preoții cred că a sosit clipa în care, după triumful lumesc, vor obține și izbânda religioasă asupra lui Servet și că, în disperarea sa, își va mărturisi de bunăvoie eroarea.

Dar, în mod miraculos, de îndată ce-l atingi pe acest om strivit și aproape stins în punctul cel mai intim al credinței sale, de îndată ce-i ceri să-și renege tezele, izbucnește iarăși vie și scânteietoare flacăra mândriei sale dintotdeauna. Servet știe că vrăjmașii pot să-l judece, să-l osândească, să-l schingiuiască, să-l ardă, să-i sfâșie trupul

bucățică cu bucățică, însă nu pot să-l facă să cedeze o iotă din crezul său. Tocmai aceste ultime zile sunt cele care îl înalță pe cavalerul rătăcitor al științei la rangul de martir și erou al convingerii. Servet rămâne impasibil la insistențele lui Farel, care a venit anume de la Lausanne pentru a sărbători triumful lui Calvin împreună cu acesta. Osânditul declară că un verdict pământesc nu poate niciodată dovedi dacă un om are sau nu are dreptate în chestiuni divine. A ucide nu înseamnă a convinge. Nu i s-a dovedit nimic, s-a obținut doar condamnarea lui la moarte – și atât.

Farel nu-i în stare să obțină de la acest om care se află în pragul morții un singur cuvânt de renegare, oricât l-ar amenința și orice i-ar făgădui. Dar, chiar dacă își menține dârz convingerile, Servet vrea să arate că nu este un eretic, ci un creștin cu frica lui Dumnezeu, care știe că-i dator să se împace și cu cel mai crunt dușman: astfel, el se declară gata să primească în temniță, înainte de a fi executat, vizita lui Calvin.

Despre această vizită nu știm foarte multe, întrucât nu există decât o relatare a lui Calvin. Dar chiar și din această relatare transpare cumplita împietrire și rigiditate sufletească a stăpânului Genevei. Calvin coboară în hruba victimei sale, dar nu spre a aduce un cuvânt de mângâiere celui sortit pieirii, nu spre a vorbi frățește sau creștinește cu un om care mâine urmează să moară în chinuri cumplite. Rece și distant, Calvin intră în celulă și îl întreabă pe Servet de ce l-a chemat și ce anume are să-i spună. Probabil că dictatorul se așteaptă ca Servet să-i cadă în genunchi, implorându-l să anuleze sentința sau măcar s-o atenueze. Dar osânditul răspunde simplu – și aceste cuvinte ar trebui să-l zguduie pe orice om de omenie – că l-a chemat pe Calvin la el numai ca să-i ceară iertare. Victima îi întinde mâna călăului, propunându-i să se împace creștinește. Dar ochiul împietrit al lui Calvin nu mai poate vedea într-un adversar politic și religios un creștin,

un om. În darea lui de seamă el scrie glacial: „Am obiectat că niciodată, după cum și era de fapt, n-am nutrit vreo ură personală împotriva lui." Neînțelegând sau nevoind să înțeleagă gestul creștinesc al lui Servet, el refuză să se împace cu un seamăn care mai are câteva ore de trăit; Calvin îi spune spaniolului să lase deoparte chestiunile personale și să-și mărturisească doar greșeala față de Dumnezeu, a cărui natură trinitară a tăgăduit-o. Conștient sau inconștient, ideologul refuză să vadă un seamăn, un confrate în omul care urmează să fie aruncat a doua zi în flăcări ca un lemn netrebnic. Dogmaticianul rigid vede în Servet doar pe tăgăduitorul concepției sale personale despre Dumnezeu și, deci, al lui Dumnezeu în genere. Pe Calvin nu-l mai interesează decât un singur lucru – anume, să-i stoarcă lui Servet mărturisirea că dânsul a greșit, iar călăul său a avut dreptate. Dar Servet se opune, simțind că nemilosul zelot vrea să-i smulgă singurul lucru care mai palpită viu, pentru vecie, în trupu-i pierdut – crezul lui, convingerea lui. Cum spaniolul îl refuză hotărât, lui Calvin i se pare că orice cuvânt în plus e de prisos. Un om care nu i se supune cu totul în chestiuni religioase nu mai este pentru el un frate întru Cristos, ci o slugă a Satanei, un păcătos pentru care nu merită să-ți irosești cuvintele prietenoase. La ce bun să arăți un strop de omenie unui eretic? Calvin pleacă, își părăsește victima fără a-i adresa un cuvânt de compasiune, fără a-i arunca o privire binevoitoare. În urma lui zăngănește zăvorul de fier, iar fanaticul acuzator își încheie relatarea cu aceste cuvinte cumplit de nesimțitoare, care îl acuză, pe vecie, chiar pe cel care le-a așternut pe hârtie: „Neputând obține ceva de la el prin stăruințele mele, n-am vrut să fiu mai înțelept decât o îngăduie călăuzitorul meu. Am urmat regula Sfântului Pavel și m-am depărtat de ereticul care și-a rostit singur sentința."

Moartea pe rug prin prăjire lentă, la foc mic, e cea mai cumplită dintre toate metodele de execuție. Chiar și în Evul Mediu, cunoscut prin cruzimea-i fără margini, nu s-a făcut uz decât arareori de acest procedeu în toată lentoarea lui. De obicei, condamnații erau sugrumați sau amorțiți într-un fel sau altul înainte de a fi arși. Dar iată că pentru prima victimă a protestantismului este aleasă tocmai această moarte groaznică. E lesne de înțeles că ulterior, după strigătul de indignare care răzbate de pretutindeni, Calvin va face totul pentru a declina orice responsabilitate pentru metoda de execuție aleasă. El și tot Consistoriul s-ar fi străduit, declară dânsul după ce trupul lui Servet s-a prefăcut de mult în cenușă, să schimbe moartea cumplită prin arderea la foc mic în aceea mai blândă a uciderii cu paloșul, însă „strădania lor a fost zadarnică“ („*genus mortis conati sumus mutare, sed frustra*“). Dar nu se găsește nici un cuvânt despre asemenea strădanii în procesele-verbale ale Consiliului. De altfel, nici unui om nepărtinitor nu-i va veni să creadă că *Maître* Calvin – cel care a pus la cale acest proces și care a stors Consiliului sentința de moarte contra lui Servet – și-ar fi putut pierde deodată în așa măsură puterea de a influența autoritățile din Geneva, încât n-ar fi avut posibilitatea de a comuta această moarte cumplită într-una mai puțin chinuitoare. Ce-i drept, buchea documentelor ne spune că reformatorul luase în considerare o moarte mai ușoară pentru Servet, însă numai – și aici vedem inexactitatea dialectică a aserțiunii sale – în eventualitatea că Servet și-ar fi „cumpărat“ acest gest de clemență printr-un *sacrificio d'intelleto*, printr-o renegare de ultimă oră. În aceste condiții, Calvin ar fi fost pentru prima oară în viață blând cu un adversar, însă nu din omenie, ci dintr-un simplu calcul politic. Ce triumf ar fi fost pentru doctrina geneveză dacă i s-ar fi putut smulge lui Servet, la un pas de stâlpul pârjolului, mărturisirea că a greșit, iar Calvin are dreptate!

Ce biruință ar fi fost dacă ereticul înfricoșat ar fi vestit în ultima clipă, în fața poporului întreg, că nu moare ca martir pentru propria-i doctrină, ci că doctrina lui Calvin e cea justă, singura adevărată pe Pământ!

Dar Servet știe prea bine ce preț trebuie să plătească. Orgoliul se lovește aici de orgoliu, fanatismul de fanatism. Mai bine să moară în chinuri nespuse pentru propria convingere decât să-și micșoreze suferința recunoscând dogmele lui Jehan Calvin! Mai bine să sufere neînchipuit o jumătate de oră, cucerind însă faima martirajului spiritual și expunându-l pentru totdeauna pe Calvin oprobriului oamenilor de omenie! Servet refuză târgul și se pregătește să plătească prețul cumplit al încăpățânării sale.

Restul e grozăvie. La 27 octombrie, la ora unsprezece dimineața, deținutul e scos din temniță în zdrențele lui mucegăite. Pentru prima oară de multă vreme – și pentru ultima oară în veci de veci –, ochii dezvățați de lumina zilei văd iarăși cerul, soarele. În zăngănit de lanțuri, osânditul pășește nesigur, clătinându-se pe picioare. E murdar și descărnat, are barba soioasă, încâlcită. În lumina clară de toamnă, culoarea pământie a obrazului e și mai impresionantă. În fața treptelor primăriei, zbirii îl trântesc brutal în genunchi pe condamnatul care abia se ține pe picioare – n-a mai umblat de săptămâni întregi. E dator să asculte în genunchi, cu capul plecat, sentința pe care sindicul o rostește în fața gloatei și care se încheie astfel: „Te osândim, Miguel Servet, să fii dus în cătușe la Champel și ars de viu, laolaltă cu manuscrisul operei tale și cu cartea tipărită, până ce trupul tău va fi prefăcut în scrum; astfel să-ți închei tu zilele, spre a da o pildă înfiorătoare tuturor celor care ar voi să comită și ei o asemenea crimă."

Condamnatul a ascultat sentința, scuturat de friguri și de groază. Târându-se în genunchi, se apropie de consilieri și imploră să fie executat cu paloșul, pentru ca „suferința nemăsurată să nu-l aducă la deznădejde". Dacă a

păcătuit, a făcut-o fără să-și dea seama; întotdeauna a fost mânat doar de gândul de a spori gloria Atotputernicului. În acest moment, Farel se interpune între judecători și cel îngenuncheat. Cu glas răsunător, îl întreabă pe Servet dacă e dispus să-și renege tezele îndreptate contra Trinității, pentru a obține favoarea unei execuții mai blânde. Dar – și tocmai ultimul ceas înalță moralicește figura acestui om care altminteri nu a dovedit calități excepționale – Servet refuză iarăși târgul oferit, hotărât să-și îndeplinească cuvântul rostit pe vremuri, când spunea că e gata să îndure orice pentru propriile convingeri.

Astfel, nu mai rămâne decât drumul tragic. Convoiul se pune în mișcare. În fruntea lui pășesc șeful poliției și aghiotantul său, ambii purtând semnele distinctive ale rangului lor, militărește înconjurați de arcași; în urmă vine mulțimea veșnic curioasă. În vreme ce convoiul traversează orașul, trecând pe lângă nenumărați oameni care privesc tăcuți și sfioși, Farel se ține scai de osândit și îi vorbește întruna, pentru a-l convinge să recunoască în ultima clipă că a greșit și să-și renege concepțiile eronate. Când Servet îi răspunde, cu adevărată pioșenie, că îndură moartea în chip nedrept, dar că se roagă lui Dumnezeu să fie blând cu acuzatorii săi, Farel se răstește la el, cuprins de furie dogmatică: „Cum, după ce ai săvârșit păcatul cel mai greu, mai cauți să te disculpi? Dacă continui în felul acesta, te las în seama pedepsei Domnului și nu te mai însoțesc, deși eram decis să-ți stau alături până la ultima suflare."

Dar Servet nu mai răspunde. Îi este scârbă de acești călăi și de șicanele lor. Neîncetat, ca și cum ar vrea să se amețească, presupusul eretic și ateu murmură: „O, Doamne, mântuiește sufletul meu! O, Isuse, fiu al Dumnezeului veșnic, fie-ți milă de mine!" Iar din când în când îi roagă cu glas tare pe cei dimprejur să se închine împreună cu el și să se roage pentru el. Ajuns în piața execuției, unde se înalță stâlpul rugului, el mai îngenunchează o dată, spre a se

reculege și a șopti o ultimă rugăciune. Însă Farel, temându-se că acest gest curat al așa-zisului eretic ar putea impresiona poporul, strigă de lângă cel îngenuncheat: „Acum puteți vedea ce putere are Satana când ține un om în ghearele lui! Acest bărbat este foarte învățat și poate a crezut că-i bine ceea ce face. Dar acum e sub puterea Necuratului, și fiecare dintre voi poate păți la fel."

Între timp au început cumplitele preparative. Lemnele sunt așezate de jur împrejurul stâlpului, se aude zornăitul lanțului de fier cu care Servet urmează să fie legat de stâlp. Câteva clipe mai târziu, călăul a și legat mâinile victimei. Servet doar mai suspină înăbușit: „O, Doamne, Dumnezeul meu!" Și iată că Farel vine pentru ultima oară lângă Servet și-i strigă cu glas tare cuvintele haine: „N-ai altceva de spus?" Căci acest fanatic tot mai speră că, la vederea stâlpului de tortură, Servet va recunoaște singura învățătură adevărată, cea calvinistă. Dar Servet răspunde: „Ce altceva aș putea oare face decât să vorbesc cu Dumnezeu?"

Decepționat, Farel își lasă victima. Acum rămâne doar ca celălalt călău, cel trupesc, să-și desăvârșească înfiorătoarea operă. Servet e legat de stâlp cu lanțul de fier, apoi i se trece o funie de patru-cinci ori în jurul trupului scheletic. Între trupul viu și frânghia ce taie nemilos în carne, zbirii mai vâră cartea și acel manuscris pe care autorul l-a trimis pe vremuri, *sub sigillo secreti*, lui Calvin, cerându-i părerea frățească; în cele din urmă, i se mai așază în batjocură o cunună pe cap – o coroană de frunze îmbibată cu pucioasă. Cu această ultimă pregătire, cea mai mârșavă dintre toate, munca gâdelui a luat sfârșit. Tot ce mai rămâne de făcut e să se aprindă rugul.

Când flăcările țâșnesc din toate părțile, victima izbucnește într-un răcnet atât de sălbatic, încât, pentru o clipă, oamenii își întorc privirile în altă parte. Fumul și focul învăluie trupul înnebunit de durere, dar tot mai strident

răsună țipetele disperate ale nenorocitului din vâlvătaia care mistuie încet-încet carnea vie, iar în cele din urmă se aude ultimul strigăt, venit din străfundul sufletului chinuit: „Isuse, fiu al veșnicului Dumnezeu, îndură-te de mine!“ O jumătate de oră ține oroarea acestei agonii indescriptibile. Apoi flăcările scad, fumul se împrăștie, și de stâlpul înnegrit atârnă o masă neagră, fumegândă, carbonizată, un fel de cheag oribil, care nu mai aduce cu nimic omenesc. Ce fusese odată o creatură a Domnului care cugeta și tindea pătimaș către cele veșnice, o părticică din sufletul divin, a devenit acum murdărie abjectă, o masă atât de scârboasă și de împuțită, încât această priveliște i-ar fi putut demonstra lui Calvin, pentru o clipă, neomenia trufiei sale de a se erija în judecătorul și ucigătorul unui seamăn, al unui frate.

Dar unde se află Calvin în acest ceas cumplit? Voind să pară străin de toate acestea sau, poate, să-și cruțe nervii, el a rămas acasă; șade în camera lui de lucru, cu geamurile bine închise, lăsând această grozăvie în seama călăului și a confratelui său mai brutal, Farel. Când fusese vorba de a-i da de urmă lui Servet, de a-l acuza, de a-l ațâța și de a-l aduce pe rug, Calvin s-a aflat în miezul lucrurilor și nu s-a dat înapoi de la nimic; dar în ceasul execuției sunt de față doar slugile plătite, nu și adevăratul vinovat, cel care a pus la cale și a ordonat această „ucidere pioasă“. Iar în duminica următoare el urcă solemn la amvon, în roba lui neagră, spre a slăvi, în fața obștii tăcute, drept măreață și dreaptă o faptă pe care n-a cutezat s-o vadă cu ochii săi.

Manifestul pentru toleranță

„A căuta adevărul și a-l rosti așa cum îl gândești nu poate fi niciodată o crimă. Nimeni nu trebuie silit să aibă o anumită convingere. Convingerile sunt libere."

Sebastian Castellio, 1551

Arderea pe rug a lui Servet e resimțită de toți contemporanii ca o răscruce morală a Reformei. În sine, executarea unui om nu era ceva ieșit din comun în acea epocă de violență; de la coastele Spaniei și până la Marea Nordului și la Insulele Britanice, nenumărați eretici erau uciși spre slava lui Cristos. În numele diferitelor biserici, care se considerau, fiecare, singura adevărată, oamenii erau târâți cu miile spre locurile de execuție pentru a fi arși, decapitați, asfixiați sau înecați. „De-ar fi fost doar porci – nu zic cai – cei care au pierit", scrie Castellio în cartea sa *De haereticis*, „fiecare principe ar fi socotit că a suferit o mare pierdere." Însă cei uciși nu sunt decât oameni, așa încât nimănui nu-i trece prin cap să numere victimele. „Nu știu", suspină deznădăjduit Castellio – care, ce-i drept, nu putea să prevadă războaiele veacului nostru –, „dacă s-a mai vărsat în vreo epocă atâta sânge ca în vremurile noastre."

Dar conștiința aparent adormită a lumii este trezită în orice epocă de o nelegiuire care, la prima vedere, pare a fi doar una dintre multe altele la fel. Flacăra martiriului lui Servet scânteiază mai tare decât toate celelalte ruguri ale timpului său, și chiar și peste două secole Gibbon[1] măr-

1. *Edward Gibbon* (1737–1794), istoric englez, cunoscut mai ales prin monumentala sa lucrare *Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman.*

turisește că această jertfă solitară l-a zguduit mai adânc decât miile de arderi pe rug săvârșite de Inchiziție. Căci, pentru a folosi expresia lui Voltaire, execuția lui Servet este prima „crimă religioasă“ în cadrul Reformei și prima tăgăduire vădită a ideii sale de bază.

Noțiunea de „eretic“ este în sine un nonsens în cadrul învățăturii evanghelice, căci aceasta acordă fiecăruia dreptul nestânjenit de a tălmăci cuvântul biblic. De altfel, la început Luther, Zwingli și Melanchton își arată deschis disprețul față de orice reprimare violentă a celor care deviază de la ideile doctrinei evanghelice. Luther spune răspicat: „Nu-mi plac condamnările la moarte, nici măcar cele meritate; ceea ce mă sperie aici este exemplul care se dă. De aceea, nu am cum să fiu de acord cu executarea falșilor doctori.“ Mai departe, el se exprimă concis: „Nu se cade ca ereticii să fie asupriți sau reprimați prin violență. Ei trebuie combătuți numai prin cuvântul Domnului. Căci erezia este o chestiune spirituală, care nu poate fi spălată cu vreun foc pământesc sau cu vreo apă pământească.“ Iar Zwingli își arată la fel de limpede aversiunea împotriva apelului la autorități și împotriva oricărei violențe.

Dar curând noua învățătură, care devenise între timp ea însăși „Biserică“, trebuie să recunoască ceea ce vechea Biserică știa de mult, și anume că autoritatea nu se poate menține vreme îndelungată fără violență. De aceea, Luther, voind să amâne inevitabilul, propune mai întâi un compromis: anume, el zice că trebuie să se facă deosebirea între *haeretici* și *seditiosi*[1] – între „remonstranți“[2], a căror părere diferă de aceea a Bisericii Evanghelice numai în chestiuni de ordin spiritual-religios, și *seditiosi*, adevărații

1. Turbulenți, răzvrătiți (lat.).
2. Protestanți olandezi care aderă la învățătura lui Jacobus Arminius (1560–1609), respingând doctrina calvinistă a predestinării. Sunt numiți și arminieni.

„rebeli și instigatori“, care, odată cu ordinea religioasă, vor să modifice și ordinea socială. Numai împotriva acestora din urmă – adică a anabaptiștilor-comuniști – aprobă Luther să se ia măsuri restrictive. Și totuși, nici unul dintre conducătorii Bisericii Evanghelice nu se poate decide să facă pasul hotărâtor, adică să-i dea pe mâna călăului pe cei care gândesc altfel și pe liber-cugetători. Încă mai trăiește într-înșii amintirea vremii când au luptat și ei ca revoluţionari religioși împotriva papei și a împăratului, susţinând dreptul fiecărui om de a avea convingeri proprii. De aceea, introducerea unei noi inchiziţii, de astă dată protestantă, li se pare de neconceput.

Acest pas de o importanță istorică crucială îl face acum Calvin prin arderea lui Servet. El frânge brusc dreptul cucerit prin luptă de către Reformă, dreptul „libertăţii oricărui creștin“; dintr-un salt, el ajunge din urmă Biserica Catolică, care, totuși, a șovăit mai bine de o mie de ani până ce a ars de viu un om deoarece interpretase în felul său anumite aspecte ale credinței creștine. Calvin însă dezonorează Reforma chiar în al doilea deceniu al domniei sale prin acest act jalnic de despotism. În zadar se va încerca mai târziu disculparea lui Calvin. Peste câteva secole, orașul liber Geneva va ridica o piatră comemorativă în cinstea lui Servet, pe care se poate citi că acesta a fost „o victimă a epocii sale“. Însă nu orbirea ori mania religioasă a timpului său l-au împins pe Servet pe rug – doar în aceleași vremuri trăiesc un Montaigne sau un Castellio –, ci numai despotismul personal al lui Calvin. Nu există nici o scuză pentru acest gest de Torquemada[1]. Necredința sau superstiția pot fi apanajul unei epoci, dar pentru orice nelegiuire este responsabil omul care a săvârșit-o.

1. *Tomás de Torquemada* (1420–1498), primul inchizitor general al Spaniei, cunoscut pentru cruzimea sa.

Cumplita execuție a lui Servet stârnește vâlvă din primul ceas, și chiar de Bèze, apologetul servil al lui Calvin, se vede nevoit să relateze: „Cenușa nenorocitului încă nici nu se răcise, și deja au început discuții aprinse legate de faptul dacă ereticii trebuie pedepsiți sau nu. Unii spuneau că e necesar să se ia măsuri împotriva ereticilor, dar că aceștia nu ar trebui condamnați la moarte. Alții cereau ca pedepsirea lor să fie lăsată pe seama judecății divine." Chiar și acest admirator necondiționat al tuturor faptelor lui Calvin are, deodată, o nuanță ciudat de șovăitoare în glas, iar ceilalți prieteni ai lui Calvin sunt și mai circumspecți. E drept că Melanchton, căruia Servet îi adresase pe vremuri cele mai grave injurii, nu ezită să-i scrie aceste rânduri „iubitului său frate" Calvin: „Biserica îți aduce mulțumiri, acum și în viitor. Autoritățile voastre au procedat just osândindu-l la moarte pe acest pângăritor al Domnului." Iar un filolog foarte zelos pe nume Musculus[1] – veșnica *trahison des clercs*[2] – compune chiar cu acest prilej un evlavios cântec de slavă. Dar altminteri nu prea se aud glasuri aprobatoare. Zürich, Schaffhausen și celelalte sinoade elvețiene nu se exprimă nici pe departe atât de entuziast pe cât sperase Calvin.

În același timp însă se ridică glasuri care condamnă fățiș execuția lui Servet. Marele profesor de drept al epocii, Baudouin[3], declară public următoarele: „După părerea

1. *Wolfgang Musculus* (1497–1563), pastor și teolog reformat, născut în Lorena. În afară de traduceri și comentarii biblice, a produs un tratat teologic influent în epocă.

2. Trădare a cărturarilor (fr.); aluzie la eseul cu același nume, scris de Julien Benda și publicat în 1927 (ed. rom.: Julien Benda, *Trădarea cărturarilor*, trad. de Gabriela Creția, pref. de Andrei Pippidi, ed. a II-a, Humanitas, București, 2008).

3. *François Baudouin* (1520–1573), jurist, teolog și umanist francez. A oscilat între catolicism și protestantism; unele surse

mea, Calvin nu avea dreptul să înceapă o urmărire penală din pricina unui diferend religios." Dar nu numai umaniștii, însufleți de idei liberale, sunt îngroziți și revoltați. Opoziția față de Calvin sporește și în rândurile clerului protestant. La o oră distanță de porțile Genevei, preoții din Țara Vaud înfierează de la amvon acțiunea lui Calvin împotriva lui Servet, calificând-o drept antireligioasă și ilegală. Chiar și în propriul său oraș, Calvin se vede nevoit să recurgă la forță pentru a înăbuși criticile. O femeie care spune în public că Servet ar trebui inclus în rândul martirilor creștini e aruncată în temniță; la fel pățește un tipograf care afirmă că judecătorii Consiliului l-au osândit pe Servet pentru a-i face pe plac unui singur om.

Câțiva savanți străini de vază părăsesc demonstrativ orașul, nemaisimțindu-se în siguranță într-un loc în care libertatea de gândire e amenințată de un regim despotic. Iar în curând Calvin își va da seama că, de când a murit ca un martir, Servet îl incomodează mult mai tare decât pe vremea când trăia și scria cărți.

Calvin își pierde repede cumpătul când se vede contrazis. Degeaba se ferește lumea la Geneva să spună lucrurilor pe nume; Calvin simte, prin pereți și prin ferestre, agitația prost disimulată. Dar fapta a fost săvârșită și nu poate fi ștearsă cu buretele. Deoarece stăpânul Genevei nu mai are cum să scape de consecințele acțiunilor sale, nu-i rămâne decât să dea piept cu realitatea. Pe nesimțite, el, care fusese atât de combativ în această chestiune, a fost împins în defensivă. Toți prietenii îi spun că e timpul să justifice în sfârșit arderea pe rug a lui Servet; în cele din urmă, Calvin se decide – de fapt, în contra convingerii sale intime – să „lămurească" lumea cu privire la cazul Servet,

---

afirmă chiar că și-ar fi schimbat de șapte ori confesiunea pe parcursul vieții.

după ce avusese grijă să-i închidă definitiv gura spaniolului. Se apucă să scrie o apologie a faptei sale.

Dar Calvin nu prea se simte cu conștiința curată; iar cu o conștiință împovărată scrii prost. De aceea, *Apărarea dreptei credințe despre Sfânta Treime împotriva abominabilelor erori ale spaniolului Miguel Servet*[1] – un text pe care reformatorul îl compune „cu mâinile încă pătate de sângele lui Servet“, după cum spune Castellio – este una dintre cele mai slabe opere ale sale. Calvin însuși mărturisește că a scris-o „*tumultuarie*“, adică în grabă și într-o stare de nervozitate. Iar faptul că el se simte foarte nesigur pe sine în acest demers se vădește prin aceea că i-a pus pe toți clericii genevezi să-i semneze teza, spre a nu purta singur răspunderea. Pe de-o parte, Calvin, pus în gardă de nemulțumirea generală, vrea să arunce o parte din responsabilitate în spinarea „autorităților“, pe de alta, el dorește să arate că Consiliul a procedat just nimicind un asemenea „*monstrum*“. Spre a se recomanda mai întâi ca un om plin de duhul blândeții, ca un spirit care detestă orice violență, abilul dialectician umple o bună parte din carte cu jelanii despre cruzimea Inchiziției catolice, care îi condamnă și îi execută pe credincioși fără a le da posibilitatea să se apere („Și tu?“ îi va răspunde mai târziu Castellio; „pe cine ai pus tu să-l apere pe Servet?“). Apoi însă Calvin îl surprinde pe cititor prin afirmația că, în taină, s-ar fi străduit mereu să-l aducă pe Servet pe calea cea bună („*Je n'ai pas cessé de faire mon possible, en secret, pour le ramener à des sentiments plus saints*“); de fapt, spune autorul, Consiliul a fost cel care a hotărât pedeapsa cu moartea, și anume în forma ei cea mai cruntă – în pofida înclinației lui Calvin de a-i arăta clemență lui Servet.

---

1. Scrierea *Defensio orthodoxae fidei de sacra Trinitate, contra prodigiosos errores Michaelis Serveti Hispani* a apărut în februarie 1554, laolaltă cu o versiune în limba franceză.

Dar Castellio va restabili adevărul și în această privință: „Primele tale îndemnuri au constat în insulte, după care l-ai povățuit aruncându-l în temniță, de unde Servet n-a mai ieșit decât pentru a fi dus la rug și ars de viu.“

Dar în timp ce, cu o mână, Calvin dă la o parte răspunderea sa pentru condamnarea lui Servet, cu cealaltă el compune o apologie a „autorităților“, justificând acea condamnare. Și, de îndată ce e vorba de justificarea oprimării, Calvin devine elocvent. Nu este admisibil, argumentează el, să lași fiecăruia libertatea de a spune ce gândește („*la liberté à chacun de dire ce qu'il voudrait*“), căci așa ceva le-ar da apă la moară epicurienilor, ateilor și tuturor celor care disprețuiesc principiul divin. Numai adevărata doctrină, aceea a lui Calvin, poate fi propovăduită. Însă o astfel de cenzură – despoții cugetului repetă întotdeauna aceleași argumente ilogice – nu ar însemna câtuși de puțin o îngrădire a libertății. „*Ce n'est pas tyranniser l'Eglise que d'empêcher les écrivains mal intentionnés de répandre publiquement ce qui leur passe par la tête.*“[1] După Calvin și ceilalți asemeni lui, dacă îi reduci la tăcere pe cei care sunt de altă părere, n-ai exercitat nici o constrângere; doar ai săvârșit o faptă dreaptă, slujind o idee superioară, spre „slava Domnului“.

De fapt însă, nu oprimarea ereticilor este ceea ce are Calvin de apărat – această practică a fost deja de mult timp preluată și acceptată în cadrul protestantismului. Problema esențială este dacă e legitim să ucizi sau să pui să fie ucis un om care are concepții diferite. Deoarece în cazul lui Servet Calvin a răspuns deja afirmativ la această întrebare prin faptele sale, el e nevoit acum să se justifice. Bineînțeles că își caută acoperirea în Biblie, spre a de-

1. „A-i împiedica pe aceia care scriu cu rea-credință să facă public orice le trece prin cap nu înseamnă a-i tiraniza pe cei ce fac parte din Biserică“ (fr.).

monstra că l-a înlăturat pe Servet din voința Celui de Sus, dând ascultare unei „porunci divine“. Cercetează apoi învățătura mozaică (Evangheliile vorbesc prea mult despre iubirea de dușmani!) pentru a găsi exemple de eretici executați, dar nu poate cita nici un caz cu adevărat convingător, fiindcă Biblia nici nu cunoștea încă noțiunea de eretic, ci numai pe aceea de „blasfemator“, de tăgăduitor al Domnului. Servet însă, care și din mijlocul flăcărilor mai strigase numele Domnului, nu fusese nicidecum ateu. Și totuși, Calvin, care se sprijină întotdeauna pe Biblie atunci când e în avantajul lui, declară că înlăturarea celor care gândesc altfel este o datorie „sfântă“ a autorităților: „Chiar și un om de rând se face vinovat dacă nu pune mâna pe paloș de-ndată ce casa lui e pângărită de idolatrie și unul din familia lui se răzvrătește împotriva lui Dumnezeu; cu atât mai mârșav însă este din partea unui principe să închidă ochii atunci când e jignită religia.“ Paloșul le e dat oamenilor ca să-l folosească „întru slăvirea Domnului“; orice faptă săvârșită cu zel sfânt („*saint zèle*“) e îndreptățită. După Calvin, apărarea ortodoxiei, a adevăratei credințe, desface toate legăturile de sânge, toate poruncile omeniei. Chiar și rudele cele mai apropiate trebuie nimicite dacă Satana le împinge la „tăgada“ adevăratei religii. Nu poți să nu tresari când parcurgi această frază: „*On ne lui fait point l'honneur qu'on lui doit, si on ne préfère son service à tout regard humain, pour n'épargner ni parentage, ni sang, ni vie qui soit et qu'on mette en oubli toute humanité quand il est question de combattre pour sa gloire.*“[1]

---

1. „Nu îi acorzi [Domnului] cinstea ce i se cuvine dacă nu pui slujirea Lui mai presus de orice legături omenești, fără a cruța nici neamuri, nici rude de sânge, nici viața altcuiva, și dacă nu dai uitării întreaga omenire atunci când e vorba să lupți pentru slava Lui“ (fr.).

Aceste cuvinte cumplite arată cât de mult poate fi orbit de fanatism un om care altminteri judecă limpede. Căci aici se spune, fără înconjur, că „evlavios“ în sensul lui Calvin e doar acela care, de dragul doctrinei calviniste, înăbușă în sine „*tout regard humain*“, adică orice pornire de omenie, acela care își dă soția și prietenii, frații și neamurile pe mâna Inchiziției de îndată ce opinia lor religioasă se abate câtuși de puțin de la învățăturile Consistoriului. Și pentru ca nimeni să nu combată o asemenea teză neomenoasă, Calvin uzează de argumentul suprem: Teroarea. El declară că oricine apără sau scuză un eretic se face la rândul lui vinovat de erezie și e pasibil de pedeapsă. În acest fel, Calvin crede că va încheia o dată pentru totdeauna discuția penibilă stârnită de uciderea lui Servet.

Dar, oricât de strident și de furios și-ar răcni Calvin amenințările în public, vaierul acuzator al celui jertfit nu poate fi înăbușit. Broșura apologetică în care reformatorul îndeamnă la prigonirea ereticilor produce o impresie foarte proastă. Cei mai sinceri protestanți sunt cuprinși de oroare văzând că, acum, se cere *ex cathedra* instituirea unei inchiziții în cadrul Bisericii Reformate. Se fac auzite voci care afirmă că un predicator al cuvântului Domnului, un slujitor al lui Cristos nu e chemat să susțină o asemenea teză sângeroasă și că autoritățile laice sunt cele care trebuie să vorbească despre asemenea lucruri. O replică hotărâtă vine din partea notarului public din Berna, Zerchintes, care va fi mai târziu cel mai loial prieten al lui Castellio și un protector al acestuia: „Mărturisesc deschis“, îi scrie el lui Calvin, „că și eu mă număr printre aceia care vor să elimine, pe cât posibil, pedeapsa cu moartea pentru adversarii mișcării religioase reformiste și chiar pentru cei ce greșesc din propriul imbold. Ceea ce mă face să gândesc astfel sunt nu numai pasajele din Sfânta Scriptură care dezaprobă folosirea violenței, ci și felul în care se procedează în acest oraș cu anabaptiștii. Am văzut cu ochii mei

cum o femeie de optzeci de ani a fost dusă la eșafod împreună cu fiica ei, mamă a șase copii, doar pentru faptul de a fi tăgăduit botezul copiilor. De vreme ce se petrec asemenea lucruri, mă tem că autoritățile nu se vor menține în limitele strâmte în care ai vrea tu să le închizi și că vor pedepsi atât crimele grave, cât și micile erori. Eu unul aș prefera ca autoritățile să se facă vinovate de prea multă blândețe și toleranță decât să pună numaidecât mâna pe paloș [...]. În ce mă privește, aș prefera să-mi pierd viața decât să fiu pătat de sângele unui om despre care nu știu cu deplină certitudine că și-a meritat osânda."

Iată cum grăiește un mic slujbaș necunoscut într-o epocă a fanatismului; mulți alții judecă la fel ca dânsul, fără a îndrăzni să-și rostească gândurile în fața lumii. Vrednicul Zerchintes – aidoma maestrului său Erasmus din Rotterdam – se ferește de disputele epocii; rușinat, el recunoaște față de Calvin că se mulțumește să-i comunice părerea sa în scris, preferând să tacă în public: „Nu voi coborî în arenă câtă vreme conștiința mea nu mă va sili la aceasta. Atât timp cât mi-o îngăduie conștiința, prefer să rămân mut decât să provoc discuții și să jignesc pe cineva." Întotdeauna oamenii de omenie se resemnează prea curând, înlesnindu-le prin aceasta jocul celor care folosesc violența pentru a-și atinge scopurile. Cu toții procedează la fel ca acest admirabil, dar necombativ Zerchintes: umaniștii, clericii, savanții tac și tac, unii pentru că sunt sătuli de gâlceavă, alții fiindcă se tem că vor fi ei înșiși bănuiți de erezie dacă nu laudă cu fățărnicie execuția lui Servet. S-ar părea că nimeni nu se va împotrivi îndemnului monstruos al lui Calvin de a-i prigoni pe toți cei care gândesc altfel decât el. Dar deodată se ridică un glas hotărât să condamne în public, în numele omeniei călcate în picioare, crima comisă împotriva lui Miguel Servet: e un glas pe care Calvin îl cunoaște și îl urăște, glasul limpede al lui Castellio, care nu s-a lăsat niciodată intimidat

de amenințările dictatorului genevez și care nu șovăie să-și pună viața în joc spre a salva viețile altora.

Într-un război de idei, cei mai buni luptători nu sunt aceia care scot spada cu ușurință și patimă, ci aceia care, iubind pacea, stau pe gânduri multă vreme înainte să pășească în arenă. Ei pornesc la luptă, cu inima grea, abia după ce și-au dat seama că nu există nici o cale de a cădea la înțelegere și că bătălia nu poate fi evitată. Însă tocmai aceia care se decid cel mai greu să intre în luptă sunt apoi cei mai dârzi și cei mai hotărâți combatanți. Așa și Castellio. Ca un umanist autentic, el nu e de la natură un luptător. Firii sale blânde și cu adevărat religioase i se potrivește mult mai bine tot ce e conciliantă, înțelegere, împăciuire. Ca și Erasmus, el cunoaște complexitatea și ambiguitatea oricărui adevăr pământesc și divin; nu întâmplător, una dintre cele mai importante opere ale sale poartă titlul *De arte dubitandi – Despre arta de a te îndoi*. Dar această permanentă îndoială de sine nu face din Castellio un sceptic rece. Prudența îl învață doar să fie tolerant față de toate opiniile; el preferă să tacă decât să se amestece pripit într-o ceartă străină. De când și-a abandonat slujba și demnitățile spre a-și păstra libertatea cugetului, Castellio s-a hotărât să stea departe de politică, considerând că poate să slujească mai bine Evanghelia dacă își duce la capăt marea sa operă intelectuală – traducerea Bibliei în două limbi. Basel, această ultimă insulă de pace religioasă, i-a devenit cămin. Universitatea de aici mai păzește încă moștenirea lui Erasmus. De aceea, toți cei prigoniți de dictaturile bisericești s-au retras în acest ultim refugiu al unui umanism care, odinioară, se întindea peste întreaga Europă. Aici trăiește Karlstadt, izgonit de Luther din Germania, și Bernardino Ochino, alungat de Inchiziția romană din Italia; aici trăiește Castellio, care a părăsit Geneva din cauza lui Calvin, aici

s-au aciuat Lelio Sozzini[1] și Curione[2], precum și, ascuns sub un nume străin, anabaptistul proscris în Țările de Jos, David Joris. Destinul comun de a fi victime ale prigoanei i-a apropiat pe acești emigranți, deși ei nu au nicidecum aceleași convingeri în toate chestiunile teologice. Dar oamenii de omenie n-au nevoie să fie de acord în orice privință ca să poarte un dialog amical. Toți acești adversari ai oprimării spirituale duc la Basel o viață de cărturari, tăcută și retrasă. Ei nu inundă lumea cu tratate și broșuri, nici nu se organizează în fronturi sau în secte. Ceea ce îi înfrățește în tăcere pe acești „remonstranți“ (așa vor fi numiți mai târziu acești răzvrătiți împotriva oricărei terori dogmatice) este întristarea comună în fața înregimentării și domesticirii spiritului.

Pentru acești cugetători independenți, arderea lui Servet și pamfletul agresiv al lui Calvin constituie o declarație de război. Această provocare grosolană îi umple de furie și de spaimă. Cu toții își dau seama că a sosit clipa hotărâtoare; dacă o asemenea faptă samavolnică rămâne fără replică, atunci s-a terminat cu libertatea spiritului în Europa, atunci violența a fost ridicată la rang de lege. Oare se va înapoia lumea într-adevăr în beznă, „după ce se făcuse cândva lumină“, după ce Reforma revendicase și dobândise libertatea conștiinței? Oare vor ajunge să sfârșească toți creștinii care gândesc altfel în ștreang sau pe butucul călăului, precum o cere Calvin? Nu trebuie să se declare acum, în acest moment de cumpănă,

---

1. *Lelio Sozzini* (1525–1562), umanist și teolog italian. Întrucât a negat dogma Trinității, a intrat în atenția Inchiziției și a fost nevoit să părăsească Italia. A întreprins călătorii în multe țări europene, murind la Zürich.

2. *Celio Secondo Curione* (1503–1569), umanist și teolog italian. După ce a îmbrățișat ideile Reformei, s-a refugiat în Elveția, stabilindu-se în cele din urmă la Basel, unde a fost numit profesor la catedra de retorică a Universității.

că oamenii cu vederi diferite în chestiuni spirituale nu pot fi vânaţi ca fiarele sălbatice şi schingiuiţi ca tâlharii şi ucigaşii, nu trebuie să se acţioneze înainte să se aprindă de la rugul din Champel mii de alte ruguri? Trebuie spus acum lumii, lămurit şi fără-nconjur, că orice fel de intoleranţă e necreştinească şi, dacă ajunge la teroare, neomenoasă. Lămurit şi fără-nconjur trebuie să se ia cuvântul în apărarea celor prigoniţi şi împotriva prigonitorilor.

Însă cum ai mai putea să vorbeşti lămurit şi fără-nconjur în acest ceas? Sunt epoci în care până şi cele mai simple şi mai clare adevăruri sunt nevoite să se deghizeze pentru a ajunge la oameni, în care cele mai omenoase gânduri sunt silite să se furişeze, învăluite hoţeşte, prin uşi dosnice, deoarece poarta principală e supravegheată de zbirii şi vameşii potentaţilor. Se întâmplă iar şi iar în istorie ca toate tendinţele împăciuitoare, toate idealurile pacifiste şi conciliante să fie înăbuşite sub pretextul că primejduiesc vreo autoritate (mereu alta) de stat sau divină, că slăbesc în chip „defetist“ zelul religios sau patriotic, în vreme ce aceia care aţâţă un popor sau un crez contra celuilalt sunt lăsaţi să se manifeste nestingherit. Astfel, sub teroarea lui Calvin, Castellio şi ai săi nu pot îndrăzni să-şi exprime opiniile deschis şi lămurit; un manifest pentru toleranţă, un apel la omenie, scris aşa cum îl gândesc ei, ar fi confiscat din prima zi de către dictatura clericală. Violenţa nu poate fi combătută decât prin viclenie. Prin urmare, pe pagina de titlu e trecut ca editor „Martinus Bellius“ – un nume inventat; şi locul tipăririi este fictiv – Magdeburg în loc de Basel. Însuşi titlul cărţii camuflează faptul că e vorba de un apel la salvarea celor prigoniţi fără vină, prezentând volumul drept o operă ştiinţifică, teologică: *De haereticis an sint persequendi et omnino quomodo sit cum eis agendum multorum tum veterum tum recentiorum sententiae* – în traducere: *Despre eretici, dacă trebuie persecutaţi şi cum să se procedeze cu*

ei, demonstrat după spusele multor autori vechi și noi. Și, într-adevăr, răsfoind cartea, crezi mai întâi că ai în mâini o scriere pioasă și inofensivă, căci în interior preceptele celor mai vestiți dintre părinții Bisericii – Sfântul Augustin, Ioan Chrysostom și Ieronim – sunt înșirate frățește alături de considerațiile unor mari autorități protestante, precum Luther sau Sebastian Frank, și de reflecțiile unor umaniști imparțiali, precum Erasmus. La prima vedere, pare doar o antologie scolastică, o culegere juridico-teologică de citate din diferiții filozofi acceptați, întocmită spre a da cititorului posibilitatea să judece imparțial această chestiune dificilă. Dar, de-ndată ce examinezi textele mai pe îndelete, observi că nu au fost selectate decât opiniile acelora care declară inadmisibilă pedepsirea cu moartea a ereticilor.

Iar cea mai rafinată viclenie, singura răutate a acestei cărți nespus de serioase, constă în faptul că printre adversarii argumentelor lui Calvin citați aici se găsește unul a cărui teză trebuie să-l necăjească pe acesta în mod deosebit: nu e nimeni altul decât Calvin. Propria lui declarație din vremurile când era prigonit el însuși se află într-o contradicție flagrantă cu îndemnul lui de acum de a-i trece pe eretici prin foc și sabie; Calvin se vede calificat prin propriile-i cuvinte drept „necreștin“, căci iată ce se afirmă sub semnătura sa: „E necreștinesc să-i prigonești cu arma pe cei proscriși de Biserică și să le refuzi drepturile omeniei.“

Dar întotdeauna cuvintele care dau glas ideilor stau mărturie pentru valoarea unei cărți, și nu opiniile ascunse, tăinuite. Aceste cuvinte sunt rostite de Castellio în dedicația sa introductivă către ducele de Württemberg, și numai aceste cuvinte de introducere și, totodată, de încheiere înalță antologia lui Castellio deasupra epocii. Deși nu e vorba decât de vreo duzină de pagini, rândurile acestea sunt primele în care libertatea de gândire își cere drepturile sfinte în Europa. Scrise în acel ceas numai în

apărarea ereticilor, ele constituie totodată un apel de solidarizare cu toți cei care vor fi prigoniți mai târziu de alte dictaturi din pricina independenței lor politice sau morale. S-a deschis aici, pentru toate timpurile, lupta împotriva dușmanului ereditar al oricărei libertăți spirituale, împotriva fanatismului mărginit care vrea să suprime orice părere în afară de cea proprie, opunându-i-se singura idee care poate pune capăt vrăjmășiilor pe Pământ: ideea de toleranță.

Castellio își dezvoltă teza limpede, convingător, cu o logică lipsită de patimă. Problema este următoarea: se cuvine ca ereticii să fie prigoniți și pedepsiți cu moartea pentru delictul lor pur spiritual? Înainte de a da un răspuns la această problemă, Castellio ridică o altă întrebare: ce este, în definitiv, un eretic? Pe cine poți numi astfel fără a fi nedrept? Dârz și hotărât, Castellio își expune argumentele: „Nu cred că toți cei cărora li se zice eretici sunt cu adevărat eretici [...]. Acest epitet este astăzi atât de jignitor, atât de îngrozitor, atât de plin de dispreț, încât cei care vor să se descotorosească de un dușman personal au la îndemână o cale foarte comodă, și anume să-l acuze de erezie. Când oamenii aud acest epitet cumplit, îi cuprinde pe dată o asemenea panică, încât își astupă urechile și-l vor urmări și prigoni nu numai pe el, «ereticul», dar și pe toți cei care îndrăznesc să-i ia apărarea."

Castellio însă vrea să judece cu capul limpede, așa că refuză să se lase molipsit de isteria celor porniți să-și prigonească semenii. El știe că fiecare epocă își alege un alt grup de nefericiți pentru a-și descărca asupra lor ura colectivă. Întotdeauna grupurile mari și puternice își aleg un grup mai mic spre a-și descărca asupra lui energiile distructive latente, legându-se uneori de religia celor mai puțin numeroși, iar alteori de culoarea pielii lor, de rasa sau obârșia lor, de idealul lor social ori de concepția lor de

viață. Se schimbă lozincile și motivele, dar metoda de calomniere, de condamnare, de nimicire rămâne aceeași. Un intelectual însă nu trebuie să se lase orbit de asemenea porniri vindicative sau să se lase contaminat de furia instinctelor de masă. El trebuie să caute de fiecare dată dreptatea, calm și nepărtinitor. De aceea, Castellio refuză să-și dea cu părerea despre problema ereticilor înainte de a pătrunde pe deplin tâlcul acestui cuvânt plin de ură.

Așadar, ce este un eretic? Castellio revine mereu la această întrebare, și-o pune sieși și o pune cititorului. Și, deoarece Calvin și ceilalți inchizitori se referă la Biblie drept singura carte în măsură să furnizeze legi, o cercetează și el, filă cu filă. Dar, ce să vezi? În Biblie nu se află cuvântul sau conceptul de eretic. El a apărut abia după ce a luat ființă o dogmatică, o ortodoxie, un sistem teologic unitar. Pentru a te putea răzvrăti contra Bisericii, trebuia să existe mai întâi instituția Bisericii. Sfânta Scriptură vorbește despre atei și despre faptul că aceștia trebuie pedepsiți. Dar un eretic – cazul Servet a arătat-o cu prisosință – nu trebuie să fie neapărat ateu; dimpotrivă, așa-zișii eretici (mai cu seamă anabaptiștii) susțin că ei sunt adevărații creștini și că îl venerează pe Mântuitor, urmându-i pilda scumpă. Deoarece un turc, un evreu, un păgân nu e niciodată numit eretic, erezia trebuie să fie un delict ce poate fi comis exclusiv în cuprinsul creștinismului. Astfel, cuvântul capătă un nou înțeles: eretici sunt cei care, deși aparțin creștinismului, nu mărturisesc „adevărata“ credință creștină, ci deviază în anumite puncte de la învățătura „corectă“.

S-ar părea, deci, că aceasta e definiția definitivă. Dar – fatală întrebare! – care anume este adevărata credință creștină? Dintre toate interpretările, care este interpretarea „corectă“ a cuvântului Domnului? Exegeza catolică, cea luterană, cea zwingliană, anabaptistă, husită, calvinistă? Există într-adevăr o siguranță absolută în chestiuni

religioase, poate fi tălmăcit întotdeauna cuvântul Scripturii? Spre deosebire de Calvin, care vrea întotdeauna să aibă dreptate, Castellio are curajul să răspundă modest: nu. El vede în Sfânta Scriptură lucruri de înțeles pe lângă altele de neînțeles. „Adevărurile religiei", scrie acest spirit cu adevărat religios, „sunt, prin natura lor, misterioase și constituie și astăzi, după mai bine de o mie de ani, obiectul unor certuri nesfârșite. Iar sângele va înceta să curgă abia atunci când dragostea va lumina spiritele și va avea cuvântul din urmă." Oricine tălmăcește cuvântul Domnului poate greși, de aceea prima îndatorire a unui creștin este să arate toleranță. „Dacă toate lucrurile ar fi atât de limpezi și de vădite precum e limpede că există un Dumnezeu, creștinii ar putea cădea lesne de acord asupra tuturor chestiunilor religioase, după cum toate națiunile sunt de acord asupra faptului că există un Dumnezeu. Dar, întrucât totul e nebulos și confuz, creștinii n-ar trebui să se osândească unul pe celălalt, iar dacă suntem mai înțelepți decât păgânii, s-ar cuveni să ne arătăm, de asemenea, mai buni și mai miloși decât ei."

Castellio a mai făcut un pas înainte în cercetarea lui: ereticul este acela care, deși recunoaște învățăturile de bază ale credinței creștine, nu le recunoaște în forma cerută de autoritățile din țara lui. Erezia nu este așadar o noțiune absolută, ci una relativă – și aici ajungem în miezul chestiunii. Un calvinist apare, desigur, ca un eretic în ochii catolicului, tot așa cum un anabaptist este un eretic în ochii calvinistului. Același om care în Franța e socotit drept-credincios este un eretic la Geneva, și viceversa. Cel care e ars într-o țară ca schismatic este un martir în țara vecină; „pe când într-un oraș sau într-o regiune lumea te consideră un creștin adevărat, într-un târg din apropiere vei trece drept eretic, așa încât un om care dorește astăzi să trăiască în tihnă ar trebui să aibă atâtea convingeri și religii câte orașe și țări există". În acest fel, Castellio ajunge

la o ultimă precizare, cea mai îndrăzneață dintre toate: „Dacă chibzuiesc la ce este de fapt un eretic, sunt nevoit să ajung la concluzia că îi numim eretici pe toți cei care nu sunt de acord cu opinia noastră."

E o constatare simplă, aproape banală, atât e de evidentă. Dar a spune așa ceva deschis și fără-nconjur însemna pe vremea aceea un act de curaj extraordinar. Cu aceste cuvinte este biciuită o epocă întreagă, sunt pălmuiți principii și preoții, fie ei catolici sau luterani. Un om lipsit de orice putere le arată conducătorilor acelor vremuri că goana lor cruntă după eretici este o nerozie și o sminteală criminală, că miile și zecile de mii de oameni spânzurați, înecați și arși pe rug sunt victimele nevinovate ale unei justiții samavolnice, deoarece ei n-au săvârșit nici o crimă împotriva lui Dumnezeu sau împotriva statului. Toți aceștia nu s-au îndepărtat de ceilalți în spațiul real al faptei, ci doar în cel abstract și invizibil al gândurilor. Cine are însă dreptul să condamne gândurile unui om, să-i judece convingerea intimă aidoma unei crime de rând? Nici statul, nici celelalte autorități nu au acest drept. Cezarului nu i se cuvine decât ce-i al Cezarului, scrie în Biblie. Castellio îl citează pe Luther, care afirma că stăpânirea pământească n-are putere decât asupra trupului; cât despre suflete, mai spunea Luther, Dumnezeu nu vrea ca vreo lege pământească să le poată stăpâni. Statul, admite Castellio, poate cere oricărui cetățean să respecte ordinea politică. Însă orice amestec al autorităților în lumea lăuntrică a convingerilor etice, religioase – și noi am adăuga: artistice – înseamnă un abuz și o violare a drepturilor intangibile ale individului, atâta vreme cât aceste convingeri nu duc la o răzvrătire fățișă împotriva ordinii de stat (noi am spune: atâta vreme cât ele nu duc la agitație politică). Nimeni nu e dator să dea socoteală vreunei instanțe statale despre lumea sa lăuntrică și nu poate fi tras la răspundere pentru aceasta, căci „fiecare dintre noi trebuie să-și apere cauza

în fața lui Dumnezeu". Autoritățile statului nu au nici o atribuție în chestiuni ce țin de convingerea personală a fiecăruia. Atunci, ce noimă au aceste accese hidoase de furie ori de câte ori se descoperă că un cetățean are o altă concepție etică sau religioasă? De ce auzim mereu aceste strigăte după poliție, de ce vedem în jurul nostru această ură ucigătoare? Fără toleranță, nu putem atinge adevărata umanitate: numai „dacă ne stăpânim pornirile, putem trăi în pace laolaltă. Chiar dacă părerile noastre sunt diferite, putem să ne înțelegem între noi, să arătăm dragoste semenilor noștri și să păstrăm legământul păcii, până când, într-o zi, vom ajunge la unirea în credință."

Vina pentru aceste măceluri cumplite, pentru aceste persecuții barbare care pătează demnitatea omului n-o poartă așadar ereticii; nu ei trebuie arătați cu degetul, căci nimeni nu poate fi făcut răspunzător pentru gândurile și convingerile sale. Vinovat de nebunia criminală și de haosul sălbatic al societății omenești este, după Castellio, fanatismul, intoleranța ideologilor care consideră că doar concepția lor, religia lor, filozofia lor e adevărată. Castellio demască necruțător acest orgoliu smintit: „Oamenii sunt atât de convinși de ideile lor, sau mai bine zis de certitudinea falsă pe care o au despre ideile lor, încât disprețuiesc, trufaș, vederile celorlalți. Din această trufie se nasc barbariile și prigoanele: nimeni nu mai vrea să-i tolereze pe ceilalți de-ndată ce nu mai sunt de aceeași părere cu el, deși astăzi există aproape tot atâtea păreri câți oameni sunt. Nu se găsește o singură sectă care să nu le condamne pe toate celelalte și care să nu vrea să domnească singură. Așa se explică toate aceste surghiuniri, proscrieri, întemnițări și condamnări la moarte, de aici se trage această îndârjire ticăloasă de a executa și schingiui semeni de-ai noștri numai din pricina unor opinii ce nu sunt pe placul celor sus-puși, sau chiar fără a avea un motiv precis." Intoleranța spirituală este cea care trezește în oameni „acea

voluptate sălbatică și barbară de a săvârși cruzimi; iar pe unii aceste defăimări îi ațâță atât de tare, încât se umplu de mânie dacă unul dintre cei condamnați la moarte e sugrumat mai întâi, fiind astfel cruțat de chinul de a arde la foc molcom."

După Castellio, un singur lucru poate scăpa omenirea de toată această barbarie: toleranța. În lumea noastră e loc pentru multe adevăruri, care ar putea foarte bine conviețui laolaltă dacă oamenii ar avea un pic de bunăvoință. „Să ne răbdăm dar unii pe alții și să nu înfierăm crezul altuia!" Dacă fiecare ar gândi în acest fel, s-ar sfârși cu toate aceste zbierete împotriva ereticilor, s-ar sfârși cu orice prigoană din cauza unor presupuse delicte spirituale. În vreme ce Calvin îi îndeamnă pe principi să folosească paloșul pentru a-i stârpi pe eretici până la unul, Castellio îi imploră: „Plecați-vă mai bine de partea blândeții și nu dați ascultare acelora care vă ațâță la crimă, căci ei nu vor putea să vă apere când veți da socoteală în fața Domnului, atât de ocupați vor fi cu propria lor apărare. Credeți-mă, de-ar fi Cristos aici de față, nu v-ar sfătui niciodată să-i ucideți pe aceia care îi venerează numele, chiar dacă ei vor fi păcătuit în vreun amănunt sau vor fi apucat pe căi greșite..."

Sebastian Castellio a studiat chestiunea spinoasă a vinovăției sau a nevinovăției așa-zișilor eretici cu imparțialitatea cărturarului care știe cum se cuvine să discuți o problemă intelectuală. A cercetat lucrurile cu de-amănuntul, le-a cântărit. Iar dacă acum cere pace și libertate spirituală pentru acești prigoniți și fugăriți, el își prezintă părerea aproape smerit, deși e convins că argumentele sale sunt de necombătut. Pe când sectanții își laudă strident și gălăgios dogmele, aidoma precupeților care își fac reclamă la iarmaroc, pe când fiecare dintre acești doctrinari mărginiți țipă de la amvon că el și numai el oferă dogma cea

pură și adevărată, că numai prin glasul său sunt tălmăcite cum se cuvine vrerea și cuvântul Domnului, Castellio spune simplu: „Eu nu vă vorbesc în chipul unui profet trimis de Dumnezeu, ci ca un om din popor care urăște gâlceava și care nu dorește decât atât: ca religia să fie dovedită nu prin vrajbă, ci prin dragoste compătimitoare, nu prin ritualuri, ci prin slujirea Domnului înlăuntrul nostru.“ Întotdeauna doctrinarii se adresează celorlalți de parcă ar avea de-a face cu niște școlari sau cu niște slugi. Omul de omenie grăiește celuilalt ca un frate fratelui, ca un seamăn seamănului.

Dar unui om cu adevărat omenos îi este cu neputință să rămână nepăsător văzând că se săvârșesc neomenii. Mâna unui scriitor sincer nu poate scrie cuvinte reci, considerații pur principiale, când sufletul i se cutremură din pricina nebuniei epocii sale. Glasul său nu poate rămâne calm când nervii îi sunt măcinați de o indignare pe deplin justificată. Astfel, Castellio nu e în stare să rămână ponderat când în fața ochiului său lăuntric apare neîncetat rugul din Champel, pe care și-a dat duhul, în chinuri groaznice, un om nevinovat; un savant a fost jertfit din porunca unui alt savant, un teolog a fost ars de viu de un alt teolog, în numele unei religii a iubirii. Având în suflet chipul schingiuitului Servet, dar și icoana cruntei prigoniri în masă a ereticilor, Castellio ridică privirea de pe manuscris și îi caută pe autorii morali ai acestor orori, care încearcă în zadar să-și ascundă propria intoleranță sub masca evlaviei și a slujirii lui Dumnezeu. Când scrie rândurile de mai jos, Castellio îl vizează pe Calvin: „Oricât de cumplite ar fi aceste lucruri, păcătuiesc și mai cumplit cei care încearcă să acopere asemenea nelegiuiri cu mantia lui Cristos, pretinzând că astfel a fost îndeplinită voința Domnului.“ Castellio știe că oamenii violenței caută întotdeauna să-și împodobească actele brutale cu câte un ideal religios sau social; dar sângele mânjește orice idee, violența înjosește gândul pe care pretinde să-l servească. Nu, Miguel

Servet n-a fost ars pe rug din porunca Domnului, ci din ordinul lui Jehan Calvin, căci o asemenea faptă este o palmă pe obrazul creștinismului. „Cine oare“, strigă Castellio, „ar mai vrea să devină astăzi creștin dacă cei care îl mărturisesc pe Cristos sunt trecuți prin foc și sabie și tratați cu mai mare cruzime decât ucigașii și tâlharii? [...] Cum să mai vrei să-l slujești pe Cristos când vezi că un om care nu e de acord într-un amănunt cu cei ce și-au însușit puterea este ars de viu în numele lui Cristos, deși, învăluit de flăcări, el tot mai strigă că crede în El?“

De aceea, simte Castellio, trebuie să se pună capăt odată și-odată ideii smintite că oamenii pot fi schingiuiți și uciși numai fiindcă se împotrivesc cu cugetul potentaților zilei. Văzând că potentații abuzează mereu de putere și că numai el, cărturarul stingher, mic și slab, se găsește să ia apărarea celor prigoniți, Castellio își ridică cu deznădejde glasul spre ceruri și își încheie apelul cu o extatică fugă a milei: „O, Isuse, creatorul și împăratul lumii, vezi Tu toate acestea? Devenit-ai oare cu totul altul decât cel care ai fost, devenit-ai atât de crunt și de hain față de ființa Ta? Pe vremea când mai pășeai pe Pământ, nu se afla ființă mai blajină, mai bună decât Tine, nu se găsea unul care să fi îndurat cu mai multă blândețe hulirile. Batjocorit, insultat, scuipat, încununat cu spini, răstignit între tâlhari, în cea mai cumplită înjosire, Tu Te-ai rugat pentru cei care Ți-au adus toate aceste jigniri și umilințe. Să fie oare adevărat că ești atât de schimbat acum? În numele sfânt al Tatălui, Te implor să-mi spui: este cu adevărat voința Ta ca toți cei care nu urmează toate poruncile și preceptele Tale întocmai cum o cer preoții Tăi să fie înecați, sfâșiați cu cleștele, presărați cu sare, sfârtecați cu săbiile, fripți la foc molcom și supuși la tot felul de cazne până ce își dau sufletul? Încuviințezi Tu oare toate acestea, Isuse? Să fie cu adevărat slujitorii Tăi aceia care pun la cale asemenea măceluri, care schingiuiesc și ciopârțesc astfel oamenii? Te uiți cu

mulțumire când e invocat numele Tău la asemenea masacre cumplite, de parcă ai fi flămând după carne de om? Dacă ai fi Tu acela care să poruncească asemenea orori, o, Cristoase, atunci ce i-ar mai rămâne de făcut Satanei? Ce cumplită blasfemie, ca Tu să poți săvârși asemenea fapte, aceleași ca ale Necuratului! O, ce nerușinare a oamenilor să pună în seama lui Isus fapte ce nu pot fi decât voința și născocirea Satanei!“

Dacă Sebastian Castellio n-ar fi scris nimic altceva decât această prefață la cartea *De haereticis* și, din această prefață, doar pagina citată mai sus, numele lui tot ar trebui să rămână nemuritor într-o istorie a spiritului de omenie. Cât de stingher, vai, se ridică acest glas, cât de slabă e speranța că acest apel zguduitor va fi auzit într-o lume în care zăngănitul armelor acoperă cuvintele și în care ultimul cuvânt îl spune războiul! Chiar dacă au fost vestite de nenumărate ori de toate religiile și filozofiile, postulatele omeniei trebuie mereu reamintite omenirii uituce. „Fără îndoială că eu nu spun nimic“, adaugă modestul Castellio, „ce n-au spus și alții înaintea mea. Dar nu e niciodată de prisos să repeți ceea ce e adevărat și just până când, în cele din urmă, lumea va trebui să ia aminte.“ Deoarece violența se înnoiește în fiecare epocă, luând întruna alte forme, lupta împotriva ei trebuie înnoită mereu de către intelectuali; ei n-au voie să se refugieze niciodată îndărătul pretextului că violența e pe moment prea puternică și că, deci, nu are nici un rost s-o înfrunți cu mijloacele cuvântului. Căci niciodată nu s-a spus prea des ceea ce se cuvine a fi spus și niciodată adevărul n-a fost rostit în zadar. Și atunci când nu biruie, cuvântul vădește prezența eternă a adevărului, iar cel care slujește adevărul într-un asemenea ceas a dovedit, în ce-l privește, că nici o teroare n-are putere asupra unui suflet liber și că nici cel mai neomenos veac nu poate sugruma glasul omeniei.

O conștiință se ridică împotriva violenței

Întotdeauna oamenii care siluiesc în modul cel mai brutal opinia celorlalți sunt extrem de sensibili când se văd ei înșiși contraziși. Calvin se simte profund nedreptățit când vede că lumea îndrăznește să pună în discuție execuția lui Servet în loc s-o slăvească drept un act de cucernicie și drept o faptă plăcută lui Dumnezeu. Cu toată seriozitatea, bărbatul care a pus să fie fript la foc molcom un seamăn numai din cauza unei divergențe de opinie cere compătimire nu pentru victimă, ci pentru propria-i persoană. „De-ai cunoaște doar a zecea parte a hulirilor și atacurilor care s-au abătut asupra mea“, scrie el unui prieten, „ți-ar fi milă de situația mea jalnică. Din toate părțile mă latră cățeii, sunt hulit în fel și chip. Invidioșii din propria-mi tabără mă atacă acum mai înverșunat decât vechii mei vrăjmași din șleahta papistașilor.“ Calvin trebuie să constate că, în pofida argumentelor și citatelor sale din Biblie, lumea nu acceptă fără să crâcnească înlăturarea lui Servet. Starea lui de nervozitate, pricinuită și de faptul că nu se simte cu conștiința curată, se transformă în panică atunci când află că, la Basel, Castellio și amicii săi pregătesc o operă polemică.

Primul gând al unui temperament tiranic este să cenzureze și să reducă la tăcere orice opinie contrară. De cum află vestea, Calvin aleargă la masa de scris și, fără să fi

citit măcar un rând din cartea *De haereticis*, cere sinoadelor elvețiene s-o interzică numaidecât. Gata cu discuțiile! Geneva a vorbit, *Geneva locuta est*; deci, ceea ce ar vrea să mai spună alții despre cazul Servet se cuvine să fie condamnat, din capul locului, ca eroare, nerozie, minciună, erezie, blasfemie, deoarece contrazice cele spuse de el, Calvin. Grăbită aleargă pana pe hârtie: la 28 martie 1554, Calvin îi scrie lui Bullinger[1] că la Basel tocmai s-a tipărit o carte, sub un nume fictiv, în care Castellio și Curione înșiră tot felul de argumente împotriva înlăturării cu forța a ereticilor. O asemenea învățătură greșită nu are voie să se răspândească: „e nociv să sprijini toleranța, căci prin aceasta spui că ereziile și blasfemiile nu ar trebui pedepsite". Așadar, trebuie să se pună neîntârziat căluș acestui manifest pentru toleranță! „Mă rog Domnului, și sper că păstorii Bisericii noastre vor veghea, chiar și cu oarecare întârziere, ca această nenorocire să nu se răspândească." Dar Calvin nu se mulțumește cu acest apel; a doua zi, trepădușul său, Théodore de Bèze, declară și mai apăsat: „Pe pagina de titlu a fost tipărit numele Magdeburg, dar acest Magdeburg se află, pare-mi-se, pe Rin; știam de mult că se ticluiesc acolo asemenea infamii. Întreb acum: ce mai rămâne din religia creștină, dacă se tolerează cele afirmate de acest om abject în prefața sa?"

Dar aceste denunțări vin prea târziu. Cartea e deja în circulație și, când ajunge primul exemplar la Geneva, se stârnește un val de indignare. Cum? S-au găsit niște inși care să pună omenia mai presus decât autoritatea? Cei care gândesc altfel să fie cruțați și tratați ca frații, în loc să fie târâți pe rug? Fiecare creștin să fie lăsat să tălmăcească

1. *Heinrich Bullinger* (1504–1575), reformator elvețian, numit în fruntea Bisericii din Zürich după moartea lui Zwingli. Prin predicile și scrierile sale, a avut un rol major în consolidarea Reformei în Elveția.

Sfânta Scriptură așa cum crede de cuviință, în loc ca acest privilegiu să-i fie rezervat exclusiv lui Calvin? Prin aceasta s-ar primejdui Biserica – și, bineînțeles, Calvin se gândește aici la Biserica *lui*. Deodată, la Geneva se aude un cor de strigăte: „Erezie!“ A fost născocită o nouă erezie, zbiară partizanii lui Calvin, o erezie deosebit de periculoasă: „bellianismul“ – așa numesc ei de acum încolo doctrina toleranței religioase, după apostolul ei, Martinus Bellius (Castellio). Prin urmare, trebuie să se înăbușe cât mai repede acest foc venit din iad, înainte să se răspândească pe Pământ. Smintit de furie, de Bèze scrie următoarele despre acest prim apel la toleranță: „Asemenea blestemății nu s-au mai auzit de la ivirea creștinismului!“

La Geneva se ține o consfătuire: să se răspundă sau să nu se răspundă acestei sfidări? Urmașul lui Zwingli, Bullinger, pe care genevezii l-au rugat atât de stăruitor să ia măsuri pentru a împiedica circulația cărții, scrie din Zürich că, după părerea lui, n-ar fi înțelept să se răspundă. Scrierea aceasta va fi uitată curând, de aceea e mai bine să nu fie băgată în seamă. Dar Farel și Calvin, în nerăbdarea lor pătimașă, insistă să se dea o replică. Și totuși, Calvin preferă să rămână în umbră, după proastele experiențe avute cu prima lui apologie. Prin urmare, el îi oferă unuia dintre adepții săi mai tineri, Théodore de Bèze, șansa de a câștiga gloria teologică și, totodată, recunoștința dictatorului Genevei printr-un atac răsunător împotriva „satanicei“ doctrine a toleranței.

Théodore de Bèze, altfel un bărbat cucernic și de ispravă, care drept răsplată pentru anii de servicii credincioase aduse lui Calvin a devenit urmașul acestuia, a izbutit să-și întreacă maestrul în ura frenetică împotriva oricărui suflu de libertate intelectuală. Așa se întâmplă de obicei: spiritele care nu-și dobândesc independența sunt și mai fanatice decât cele productive. De Bèze ne-a lăsat o vorbă

cumplită: „Libertatea conștiinței este o învățătură diabolică“ – „*Libertas conscientiae diabolicum dogma*“. După el, e preferabil să-i stârpești pe cei care se abat de la credința adevărată decât să tolerezi trufia gândirii independente; „mai bine să fii supus unui tiran, oricât de crunt“, declară zelosul de Bèze, „decât să se îngăduie ca fiecare să se poarte după cum îl taie capul [...]. A susține că ereticii nu trebuie pedepsiți e ca și cum ai spune că paricizii și matricizii nu trebuie uciși, când e știut că ereticii sunt de o mie de ori mai criminali decât aceștia“. Citind aceste câteva fraze, ne putem închipui cu câtă patimă atacă acest teolog „bellianismul“ în pamfletul său[1] exaltat. Cum, să-i mai și întâmpini cu omenie pe acești „monștri deghizați în oameni“ („*monstres déguisés en hommes*“)? Nu – mai întâi disciplina, și apoi omenia! Un conducător nu trebuie să se arate niciodată milos când e la mijloc „doctrina“, căci o asemenea caritate ar fi diabolică, și nu creștinească („*charité diabolique et non chrétienne*“). Pentru prima, dar nu și pentru ultima oară, dăm aici de teoria militantă după care omenia – „*crudelis humanitas*“, cum îi spune de Bèze – ar fi o crimă împotriva omenirii, fiindcă gloata nu poate fi condusă spre un țel ideologic decât printr-o disciplină de fier. „Nu putem cruța câțiva lupi fioroși dacă nu vrem să le cadă pradă întreaga turmă credincioasă a lui Cristos [...]. E abjectă această pretinsă blândețe, care nu-i, de fapt, decât o cruzime fără margini“, le strigă zelotul de Bèze bellianiștilor, implorând autoritățile să ridice cu virtute sabia împotriva ereticilor („*frapper vertueusement de ce glaive*“). După ce atât de milosul Castellio îl implorase pe Domnul să pună capăt odată și-odată acestor măceluri

1. E vorba de scrierea *De haereticis a civili magistratu puniendis* (*Despre pedepsirea ereticilor de către autoritățile civile*), tipărită în 1554. Zweig citează după versiunea franceză, publicată șase ani mai târziu.

bestiale, de Bèze își ridică glasul către același Dumnezeu, însuflețit de o ură la fel de mare precum compasiunea lui Castellio, implorând divinitatea să „dea principilor creștini destulă dârzenie și tărie sufletească pentru a-i stârpi cu desăvârșire pe acești criminali“. Dar răzbunătorul pastor genevez nu se mulțumește cu stârpirea acelora care se abat de la doctrina Bisericii. Nu-i suficient ca ereticii să fie uciși – execuția lor trebuie să fie un supliciu; de Bèze anticipează torturile care ar mai putea fi născocite de acum încolo și le scuză din capul locului cu cuvintele pioase: „De-ar fi ca ei să fie pedepsiți după gravitatea crimelor lor, cred că s-ar găsi cu greu o schingiuire prin care să se pedepsească îndeajuns îngrozitoarele păcate de care se fac vinovați.“

Te-apucă dezgustul când citești un asemenea imn adus terorii, o asemenea apologie a violenței! Dar e necesar să luăm aminte la aceste fraze pentru a pricepe în ce abis ar fi căzut lumea protestantă dacă s-ar fi luat după acești genevezi fanatizați de ură și ar fi ajuns să înființeze o nouă inchiziție. De asemenea, trebuie să luăm aminte la aceste cuvinte pentru a aprecia cum se cuvine riscurile la care s-au expus acei vajnici apărători ai libertății spirituale când i-au înfruntat pe teologii orbiți de obsesia ereziei. Căci, spre a înăbuși din timp ideea de toleranță, de Bèze cere în scrierea lui ca fiecare prieten al toleranței, fiecare adept al bellianismului să fie tratat pe viitor ca eretic și „dușman al religiei creștine“, adică să fie ars. „Să li se aplice tuturor acel punct al tezei susținute aici conform căruia tăgăduitorii lui Dumnezeu și ereticii trebuie să fie pedepsiți de autorități.“ Și pentru ca Sebastian Castellio și prietenii lui să știe ce-i așteaptă dacă vor continua să-i apere pe eretici, de Bèze îi anunță, cu pumnii încleștați, că nici locul fictiv de tipărire, nici pseudonimele nu îi vor scăpa de urmărire, căci „oricine știe cine sunteți și ce puneți la

cale [...]. Vă previn din timp, Bellius și Montfort[1], după cum previn toată clica voastră!“

Se vede limpede că scrierea lui de Bèze aduce numai în aparență o argumentație academică; adevăratul ei tâlc stă în amenințările citate mai sus. Nesuferiții apărători ai libertății spirituale trebuie să știe că-și riscă viața dacă vor continua cu apelurile lor la omenie. Dorind să-l împingă pe Castellio spre o imprudență, de Bèze face gestul provocator de a-l acuza de lașitate pe acest bărbat atât de îndrăzneț. „Dânsul, care altminteri face pe curajosul și neînfricatul“, scrie batjocoritor de Bèze, „se dovedește în această carte, care vorbește doar de milă și blândețe, un laș și un fricos, de vreme ce nu îndrăznește să scoată capul decât învăluit și mascat.“ Pe de altă parte, poate de Bèze spera că Sebastian Castellio va bate în retragere și va înțelege din amenințările sale că ar fi nesăbuit să se dea în vileag. În orice caz, Castellio ridică mănușa. Faptul că ortodoxia genevează vrea acum să facă din prigonirea ereticilor o dogmă și o practică regulată îl silește pe acest pacifist pătimaș să intre în război. Castellio își dă seama că a bătut ceasul acțiunii. Dacă crima contra lui Servet nu e adusă în fața tribunalului întregii omeniri, de la acel rug s-ar aprinde sute și mii de alte ruguri, iar omorurile izolate de până acum s-ar transforma într-o obișnuință. Prin urmare, Castellio își lasă deoparte lucrările de erudiție spre a scrie acel *J'accuse* al secolului său, acel text în care îl învinuiește pe Jehan Calvin de crima săvârșită asupra lui Miguel Servet în piața din Champel. Iar acuzația pe care o formulează în opera *Contra libellum Calvini*, deși adusă unui singur om, devine, datorită forței sale morale, una dintre cele mai grandioase polemici scrise

1. Un alt pseudonim folosit de Castellio în cartea sa *De haereticis an sint persequendi*.

vreodată împotriva încercărilor de a silui cuvântul prin lege, convingerea individuală prin doctrină și conștiința pururi liberă prin violența veșnic detestabilă.

Castellio își cunoaște adversarul de ani și ani de zile, așadar îi cunoaște și metodele. Știe că Jehan Calvin va răstălmăci orice atac împotriva propriei persoane, prezentându-l drept o agresiune împotriva „doctrinei", împotriva religiei și chiar împotriva lui Dumnezeu. De aceea, Castellio precizează încă de la începutul textului că el nici nu apără, nici nu condamnă tezele lui Servet și că nu își propune nicidecum să discute probleme religioase sau exegetice, ci doar îl acuză pe omul Calvin de uciderea lui Miguel Servet. Hotărât să nu tolereze nici o răstălmăcire a ideilor sale, el expune din capul locului, cu precizie juridică, cauza pe care o apără prin acest text. „Jehan Calvin", astfel începe rechizitoriul său, „se bucură astăzi de o mare autoritate, iar eu i-aș dori una și mai mare de l-aș vedea animat de spiritul blândeții. Dar ultimele sale acțiuni au fost să pună la cale o execuție sângeroasă și să amenințe mai mulți oameni cu frica lui Dumnezeu. De aceea, eu, care detest vărsarea de sânge (n-ar trebui oare să simtă toată lumea la fel?), mi-am propus să dezvălui intențiile sale în fața întregii lumi și să-i readuc pe calea adevărului, cu ajutorul lui Dumnezeu, măcar pe câțiva dintre cei pe care i-a convertit la concepția lui greșită. Anul trecut, la 27 octombrie 1553, spaniolul Miguel Servet a fost ars la Geneva, din pricina convingerilor sale religioase, la insistențele lui Calvin, pastor al Bisericii geneveze. Această execuție a stârnit multe proteste, mai cu seamă în Italia și Franța, iar drept răspuns la aceste proteste Calvin a scos acum o carte alcătuită cu o deosebită dibăcie, în care încearcă să se justifice, să combată ideile lui Servet și să arate că acesta a fost condamnat pe drept la moarte. Această carte vreau s-o supun unei cercetări critice. Probabil că, după obiceiul lui, Calvin mă va numi un discipol al lui Servet,

însă nimeni nu ar trebui să se lase indus în eroare de asemenea afirmații. Eu nu apăr tezele lui Servet, ci atac teza greșită a lui Calvin. Las complet la o parte orice discuție despre botez, Trinitate și alte asemenea chestiuni; de altfel, eu nici nu posed operele lui Servet, deoarece Calvin le-a ars, astfel că nu pot ști care erau ideile sale. Voi expune erorile lui Calvin doar în acele puncte care nu se referă la divergențe principiale de opinie, și fiecare va vedea cine e acest om pe care setea de sânge l-a smintit. Eu nu voi proceda împotriva lui Calvin precum a procedat dânsul împotriva lui Servet, pe care mai întâi l-a ars de viu împreună cu cărțile sale, pentru ca apoi să-l supună insultelor sale. Dacă Jehan Calvin, după ce a ars cărțile împreună cu autorul, are acum îndrăzneala să se refere la acele cărți, citând pagini răzlețe din ele, atunci el procedează asemenea unui incendiator care, după ce a dat foc casei, ne invită să inspectăm mobilierul din diferitele încăperi. În ceea ce mă privește, n-aș arde niciodată un autor sau opera sa. Cartea pe care o combat o poate citi oricine. A apărut în două ediții, una latină și una franceză, și, ca să nu fie posibilă vreo obiecție, voi menționa întotdeauna cifra paragrafului din care citez, iar răspunsurile mele vor fi prevăzute de fiecare dată cu cifre corespunzătoare paragrafelor din original.“

Nu se poate duce o discuție cu mai multă loialitate. Calvin și-a precizat punctul de vedere în cartea sa tipărită, iar Castellio examinează acest document, accesibil oricui, așa cum un judecător de instrucție examinează declarațiile unui acuzat consemnate într-un proces-verbal. Copiază pe de-a-ntregul cartea lui Calvin, pentru ca nimeni să nu poată susține că ar fi trunchiat sau modificat într-un fel afirmațiile adversarului său. Astfel, această a doua judecare a cazului Servet se desfășoară în condiții mult mai leale decât prima, cea de la Geneva, când inculpatul zăcea într-o hrubă, tremurând de frig, fiindu-i refuzat orice mar-

tor și orice avocat. Cazul Servet urmează să fie dezbătut în fața întregii lumii umaniste, corect și sincer, pentru a-i scoate la iveală implicațiile morale.

Faptele sunt limpezi și de netăgăduit. Un bărbat care își afirma cu glas tare nevinovăția chiar și în vâlvătaia flăcărilor ce-l împresurau din toate părțile a fost ucis în mod barbar la îndemnul lui Calvin și din ordinul Consiliului genevez. Castellio pune acum întrebările hotărâtoare: Ce delict a săvârșit de fapt Miguel Servet? Cum a putut Jehan Calvin, care nu avea o funcție în stat, ci doar în ierarhia Bisericii, să însărcineze Consiliul cu rezolvarea acestei chestiuni pur teologice? Avea oare Consiliul din Geneva dreptul de a-l condamna pe Servet pentru acest pretins delict? Și, în sfârșit, în temeiul cărei autorități și după care lege a fost pronunțată pedeapsa cu moartea împotriva acestui teolog străin?

Cu privire la prima întrebare, Castellio cercetează procesul-verbal și depoziția lui Calvin, pentru a vedea mai întâi în ce constau acuzațiile care i s-au adus lui Miguel Servet. Și constată că singura învinuire formulată împotriva spaniolului este aceea că, după părerea lui Calvin, Servet ar fi „denaturat Evanghelia în chip îndrăzneț“ și ar fi fost „mânat de un imbold inexplicabil către înnoiri“. Deci Calvin nu-l acuză pe Servet decât de faptul de a fi tălmăcit Biblia într-o manieră proprie, independentă, ajungând la concluzii care se îndepărtează de doctrina reformatorului genevez. Imediat, Castellio ripostează printr-o serie de întrebări. Fost-a oare Servet singurul dintre cărturarii Reformei care a dat Sfintei Scripturi o interpretare proprie? Și cine ar îndrăzni să afirme că prin aceasta el s-a abătut de la sensul adevărat al noii învățături? N-a fost oare o asemenea interpretare individuală a Evangheliei unul dintre postulatele de bază ale Reformei? Ce altceva au făcut conducătorii Bisericii Evanghelice decât să

lupte pentru dreptul de a reinterpreta Biblia în grai și în scris? Și n-a fost oare tocmai Calvin, dimpreună cu prietenul său Farel, cel care a pledat în modul cel mai îndrăzneț și mai dârz pentru această transformare și reclădire a Bisericii? „Nu numai că s-a dedat la o adevărată orgie de inovări, dar a înțeles să impună noile idei tuturor, procedând în așa fel încât a devenit foarte primejdios să-l contrazici. De fapt, el a introdus în zece ani mai multe inovări decât Biserica Catolică în șase secole"; Calvin, care a fost un reformator mai aprig decât oricine altcineva, e deci cel mai puțin îndreptățit să condamne tălmăcirile noi dinlăuntrul Bisericii Evanghelice.

Dar, convins de infailibilitatea lui, Calvin consideră că doar părerile sale sunt juste și că orice altă opinie este greșită. Acest lucru ridică o altă întrebare: cine l-a învestit pe Calvin cu autoritatea de a judeca ce-i adevărat și ce nu? „Desigur, Calvin îi acuză de rea-credință pe toți autorii care nu înțeleg să repete papagalicește doctrina lui. El cere ca toți acești oameni să fie împiedicați nu doar să scrie, ci și să vorbească, așa încât numai el să aibă dreptul de a se exprima după cum crede de cuviință." Însă Castellio insistă că nici un om și nici o facțiune nu poate emite pretenția că are monopolul adevărului, respingând orice altă părere ca eronată. Toate adevărurile, și mai cu seamă cele religioase, sunt discutabile și contestabile; „de aceea, e un semn de îngâmfare să te pronunți cu atâta siguranță asupra unor taine pe care le pătrunde doar Dumnezeu, de parcă noi am fi inițiați în planurile Lui cele mai ascunse; și e trufie să-ți închipui că poți avea certitudini în chestiuni despre care noi nu știm, în fond, nimic". Dintotdeauna, toate nenorocirile care s-au abătut asupra lumii au fost provocate de acei doctrinari intoleranți care decretează că părerea lor și filozofia lor sunt unicele valabile. Acești fanatici, care vor să tragă toate gândurile și toate acțiunile pe același calapod, tulbură pacea lumii cu arțagul și orgoliul lor

și transformă coexistența firească a ideilor într-o vrajbă ucigașă. Iar Castellio îl acuză pe Calvin că este unul dintre acești fanatici care instigă la intoleranță intelectuală: „Toate sectele își clădesc religiile pe cuvântul Domnului și toate cred că religia lor e cea adevărată. Deci, după concepția lui Calvin, una ar trebui s-o prigonească pe cealaltă. Bineînțeles, Calvin susține că doctrina lui e cea justă. Însă ceilalți afirmă același lucru despre doctrinele lor. El spune că ceilalți greșesc; ceilalți spun același lucru despre el. Calvin vrea să fie judecător; ceilalți la fel. Cum să hotărăști? Și cine l-a înscăunat pe Calvin arbitru suprem asupra tuturor celorlalți, cu dreptul exclusiv de a osândi la moarte? Pe ce fel de certificat își sprijină el monopolul de judecător? Pe faptul că dânsul ar fi în posesia cuvântului Domnului. Dar asta o afirmă și ceilalți. Sau pe faptul că doctrina lui e necontestabilă. Necontestabilă în ochii cui? În ochii săi, ai lui Calvin. Dar, dacă adevărul pe care îl proclamă e atât de evident, de ce scrie el atâtea cărți? De ce n-a scris o singură carte, spre a dovedi, de pildă, că uciderea sau adulterul sunt crime? Deoarece acestea sunt la mintea orișicui. Și dacă, într-adevăr, Calvin a pătruns și a dezvelit întregul adevăr spiritual, de ce nu le acordă și celorlalți răgazul de care au nevoie pentru a-l pricepe? De ce-i doboară din capul locului, luându-le în felul acesta orice posibilitate de a-l recunoaște?“

Cu acestea s-a stabilit un prim lucru important: Calvin și-a atribuit poziția de judecător în chestiuni spirituale și religioase, o poziție la care nu avea nici un drept. Dacă el credea că opiniile lui Servet sunt greșite, ar fi fost de datoria lui să-l lămurească pe acesta asupra acelor erori și să-l convertească. Dar, în loc să discute pașnic cu Servet, Calvin a făcut imediat uz de violență: „Primul lucru pe care l-ai făcut a fost să-l arestezi. L-ai închis pe Servet și i-ai ținut departe de proces nu numai pe toți prietenii acuzatului, dar și pe toți cei care nu-i erau împotrivă.“ Calvin n-a

făcut decât să folosească străvechea metodă de care se slujesc doctrinarii ori de câte ori începe să-i incomodeze o discuție: își astupă urechile și vâră călușuri în gura celorlalți. Dar ascunderea în dosul cenzurii trădează întotdeauna nesiguranța, fie că e vorba de o persoană sau de o doctrină. Și, ca și când și-ar fi presimțit propriul destin, Castellio îi aduce aminte lui Calvin că are anumite răspunderi morale: „Te întreb, domnule Calvin, dacă ai fi în proces cu cineva pentru o moștenire și potrivnicul tău ar obține de la judecător o decizie care îi dă doar lui dreptul să vorbească, în vreme ce ție ți-ar fi oprit să iei cuvântul, n-ai protesta oare împotriva acestei nedreptăți? De ce faci tu celorlalți ceea ce n-ai vrea să ți se facă ție? Noi ne aflăm aici într-o discuție asupra credinței. De ce ne închizi gura? Ești oare atât de convins de șubrezenia cauzei tale, te temi atât de mult că vei fi învins și îți vei pierde puterea de dictator?“

O clipă, Castellio își întrerupe pledoaria pentru a cita un martor. Un teolog renumit urmează să declare – împotriva predicatorului Jehan Calvin – că legile divine interzic autorităților să prigonească pe cineva pentru delicte pur spirituale. Dar acest mare învățat căruia îi acordă Castellio cuvântul este – penibil fapt – însuși Calvin. Martorul e chemat la deliberări împotriva voinței sale. „După ce constată că s-a creat multă confuzie, Calvin se grăbește să-i acuze pe ceilalți, pentru a nu fi suspectat el însuși. Însă e clar că un singur lucru a produs această confuzie, și anume atitudinea lui de persecutor. Condamnarea lui Servet a stârnit nemulțumiri nu doar la Geneva, ci în întreaga Europă, provocând agitații în toate țările. Acum, Calvin caută să-i învinovățească pe alții pentru propriile lui păcate. Pe vremuri însă, când se număra și el printre cei supuși prigoanei, vorbea altfel; pe atunci scria pagini

întregi împotriva unor asemenea persecuții și, pentru ca nimeni să nu se îndoiască de acest lucru, transcriu aici o pagină din *Institutio*."

Și acum Castellio citează cuvintele lui Calvin cel de altă dată, cuvintele din *Institutio christianae religionis*, pentru care Calvin cel de acum probabil că l-ar arde de viu pe autor. Căci în prima ediție a tratatului său Calvin scrie exact ce susține acum Castellio, anume că e „criminal să ucizi ereticii. Să-i faci să piară prin fier și foc înseamnă să încalci cele mai elementare principii ale omeniei". Desigur că, după ce a ajuns la putere, Calvin s-a grăbit să elimine din carte acest apel la omenie. În ediția a doua din *Institutio* frazele cu pricina au fost modificate, enunțul răspicat de odinioară a fost înmuiat. Tot astfel cum Napoleon a avut grijă să facă dispărut pamfletul său jacobin din tinerețe după ce a ajuns prim-consul, și acest conducător al Bisericii, devenind dintr-un prigonit un prigonitor, a căutat să dosească dovada adeziunii sale la principiile toleranței.

Dar Castellio nu-i îngăduie lui Calvin să facă dispărute propriile cuvinte. Reproduce cuvânt cu cuvânt rândurile incriminatoare din *Institutio* și trage concluziile: „Oricine compară declarația de odinioară a lui Calvin cu scrierile și faptele lui de azi va vedea că atitudinile sale din trecut și din prezent se deosebesc ca lumina de întuneric. După ce l-a executat pe Servet, el vrea ca toți cei care nu-i împărtășesc părerile să piară și ei în chinuri. Calvin reneagă legile pe care le-a formulat el însuși și cere moartea pentru tăgăduitorii învățăturii sale [...]. Să ne mai mirăm că el ține să fie uciși cei care ar putea să pună în lumină nestatornicia lui și schimbările sale la față? Omul care face fapte rele se teme de lumina limpede a zilei."

Dar ceea ce vrea Castellio este tocmai să limpezească lucrurile. El îi cere lui Calvin să explice fără echivoc, în fața întregii lumi, de ce un fost apărător al libertății de

opinie a dispus arderea lui Miguel Servet în piața din Champel. Inexorabil, interogatoriul își urmează cursul.

Până acum, Castellio a rezolvat două chestiuni. S-a dovedit că așa-zisul delict al lui Miguel Servet a fost unul pur spiritual; în al doilea rând, s-a evidențiat că o abatere de la tălmăcirea consfințită a Evangheliei nu poate fi socotită niciodată o crimă de drept comun.

Și atunci, întreabă Castellio, de ce a apelat Calvin, într-o chestiune pur teoretică și abstractă, la autoritatea lumească, cerându-le consilierilor să înăbușe o opinie contrară? Între intelectuali, disputele teoretice se cade să fie rezolvate prin forța argumentelor. „Dacă Servet te-ar fi combătut cu arme, ar fi fost dreptul tău să chemi Consiliul în ajutor. Dar, de vreme ce te-a combătut numai cu pana, de ce ai procedat tu contra scrierilor sale cu fierul și cu sabia? Spune, de ce te-ai ascuns în spatele Consiliului?" Statul n-are nici un fel de autoritate în chestiuni de conștiință; „nu intră în atribuțiile Consiliului să apere dogme teologice; paloșul n-are nici un amestec cu doctrina; doctrina este o chestiune care îi privește exclusiv pe savanți. Consiliul e dator să-l ocrotească pe savant la fel cum îl ocrotește pe meșteșugar, pe salahor, pe medic sau pe orice alt cetățean care e supus unei amenințări fizice. Numai dacă Servet ar fi vrut să-l ucidă pe Calvin, Consiliul ar fi procedat just sărind în apărarea lui Calvin. Dar, deoarece Servet a luptat doar cu cuvinte și cu argumente, nu se cuvenea să fie tras la răspundere altfel decât tot prin cuvinte și argumente".

Castellio respinge orice încercare a lui Calvin de a-și justifica fapta printr-o poruncă divină: pentru el, nu poate exista o poruncă creștină care să ordone uciderea unui om. Calvin se referise în apologia lui la legea mozaică potrivit căreia necredincioșii trebuie să fie trecuți prin foc și sabie, însă Castellio îi dă o replică nimicitoare: „Cum,

pentru numele lui Dumnezeu, ar vrea Calvin să pună în aplicare legea pe care o invocă? N-ar trebui atunci să atace toate orașele și să distrugă locuințele, dimpreună cu vite și acareturi? Iar dacă într-o zi ar dispune de forțe militare suficiente, n-ar trebui să atace Franța și toate celelalte națiuni care adăpostesc doctrine eretice, să facă orașele una cu pământul, să ucidă bărbații, femeile, copiii și chiar pruncii din pântecul mamelor?" Calvin declarase, întru justificarea lui, că întregul trup al învățăturii creștine va pieri dacă păstorii acesteia nu au curajul să amputeze un mădular putred; Castellio îi răspunde: „această îndepărtare a necredinciosului din Biserică este treaba preoților și presupune doar ca ereticul să fie excomunicat, nicidecum să i se ia viața". Nicăieri în Evanghelie nu se cere așa ceva, nici un tratat de morală din lume nu îndeamnă la asemenea fapte. „Vei spune, la o adică, că Isus te-a învățat să arzi oamenii pe rug?" îl întreabă Castellio pe Calvin, adăugând că cel din urmă și-a scris disperata apologie „cu mâinile încă pătate de sângele lui Servet". Și, deoarece Calvin insistă asupra ideii că a fost nevoit să-l ardă pe Servet pentru a apăra doctrina adevărată, pentru a ocroti cuvântul Domnului, deoarece el caută mereu să-și scuze fapta brutală făcând referire la un interes superior, suprapersonal, Castellio îi aruncă în față următoarele cuvinte, care luminează asemenea unui fulger noaptea acelui veac întunecat: „A ucide un om nu înseamnă niciodată a apăra o doctrină, ci înseamnă a ucide un om. Când genevezii l-au executat pe Servet, ei n-au apărat o doctrină, ci au jertfit un om; însă nu-ți mărturisești crezul arzând un alt om, ci lăsându-te tu însuți ars pentru acel crez."

„A ucide un om nu înseamnă niciodată a apăra o doctrină, ci înseamnă a ucide un om" – cât de curate și adevărate, cât de umane și nepieritoare sunt aceste cuvinte! Cu

această frază, turnată parcă din oțel, Sebastian Castellio a demascat o dată pentru totdeauna orice prigoană împotriva celor care gândesc altfel. Oricare motive s-ar invoca pentru a justifica omorârea unui om – fie ele logice, etice, naționale sau religioase –, nimic nu-l exonerează pe acela care a săvârșit sau a ordonat fapta de responsabilitatea sa personală. Există întotdeauna un vinovat pentru orice vărsare de sânge, iar un omor nu poate niciodată să-și tragă îndreptățirea dintr-o concepție despre lume. Adevărurile se pot răspândi, dar nu se pot impune cu de-a sila. Nici o concepție nu devine mai justă, nici un adevăr mai adevărat dacă țipă și se rățoiește, nici o doctrină nu poate fi înălțată deasupra spațiului ei circumscris prin propagandă violentă. Cu atât mai puțin devine adevărată o doctrină dacă prigonește oameni care, din convingere lăuntrică, refuză s-o accepte. Convingerile sunt trăiri și experiențe individuale, ele nu-l privesc decât pe individul căruia îi aparțin și nu se lasă reglementate sau înregimentate. Oricât s-ar revendica un adevăr de la Dumnezeu, oricât de sfânt s-ar crede el, niciodată nu trebuie să se socoată îndrituit să nimicească o ființă creată după chipul și asemănarea lui Dumnezeu. Pentru un dogmatician precum Calvin nu are importanță dacă muritorii pier de dragul unei idei pe care el o socoate nemuritoare; pentru Castellio însă, orice om care suferă și moare pentru convingerea lui e o victimă măcelărită pe nedrept. Dar, după dânsul, constrângerea în chestiuni spirituale constituie nu numai o crimă contra intelectului, ci și o strădanie zadarnică. „Să nu constrângem pe nimeni! Nimeni n-a devenit mai bun cu de-a sila. Cei care vor să oblige oamenii să adopte un anumit crez procedează la fel de nesăbuit ca acela care ar vrea să îndese hrană cu forța în gura unui bolnav.“ Să se pună deci capăt, o dată pentru totdeauna, prigoanei împotriva celor ce cugetă altfel! „Ia-le oamenilor tăi dreptul de a-i silui și a-i persecuta pe alții!

Dă fiecăruia, așa cum cere Sfântul Pavel, dreptul de a vorbi și de a scrie nestânjenit, și în curând vei vedea câte poate face pe Pământ libertatea izbăvită de silnicie."

Toate faptele au fost cercetate, toate întrebările au primit răspunsurile cuvenite. Acum, Sebastian Castellio dă sentința în numele omeniei jignite – o sentință pe care istoria a confirmat-o. Miguel Servet, un bărbat aflat în căutarea Domnului, un *étudiant de la Sainte Escripture*, a fost ucis – acuzați de acest omor sunt Calvin, ca inițiator moral al procesului, și Consiliul din Geneva, ca autoritate executorie. Reexaminarea cazului a arătat că ambele instanțe, cea clericală și cea laică, și-au depășit atribuțiile. Consiliul se face vinovat de abuz de putere, „căci nu avea căderea să judece un delict de ordin spiritual". Mai vinovat însă este Calvin, care i-a împovărat pe consilieri cu această responsabilitate. „Pe baza mărturiei tale și a complicilor tăi, Consiliul a ucis un om. Iar Consiliul era tot atât de incapabil să judece sau să discearnă nuanțele acestui caz precum este un orb incapabil să distingă culorile." Calvin e de două ori vinovat: e vinovat atât de a fi pus la cale această faptă abjectă, cât și de a fi dus-o la capăt. Oricare ar fi fost motivele pentru care l-a aruncat în flăcări pe Servet, gestul său a fost nelegiuit. „Fie l-ai executat pe Servet pentru că a gândit ceea ce a spus, fie pentru că, înțelegând să-și exprime convingerea lăuntrică, a spus ceea ce a gândit. Dacă l-ai ucis fiindcă și-a exprimat convingerea lăuntrică, l-ai ucis pentru faptul că a ales adevărul, căci adevărul constă în a rosti ceea ce crezi, chiar și atunci când greșești. Iar dacă l-ai ucis numai pentru vederile sale greșite, ar fi fost de datoria ta să încerci mai întâi să-l câștigi de partea vederilor corecte, sau să-i dovedești, cu Evanghelia în mână, că toți cei care greșesc, chiar fiind de bună-credință, trebuie executați." Calvin însă a ucis, l-a înlăturat în mod abuziv pe cel care-l contrazicea; de

aceea, s-a făcut vinovat, vinovat, vinovat de omor cu premeditare.

Vinovat, vinovat, vinovat: de trei ori răsună verdictul, cu un sunet dur, metalic, ca de trâmbiță; omenia, suprema instanță morală, a decis. Dar la ce bun să salvezi onoarea unui mort pe care nici o reabilitare nu-l mai poate readuce la viață? Tot ce contează este să îi ocrotești pe cei vii și, înfierând un act de neomenie, să împiedici nenumărate alte barbarii de acest fel. Nu doar omul Jehan Calvin se cuvine să fie osândit; trebuie condamnată și cartea în care el își expune înfiorătoarea doctrină a terorii și a oprimării. „Nu vezi oare“, îi strigă Castellio celui găsit vinovat, „încotro duc cartea și faptele tale? Sunt mulți cei care pretind că apără slava Celui de Sus; de acum înainte, când vor dori să măcelărească oameni, vor putea să se sprijine pe mărturia ta. Urmând pilda ta nenorocită, se vor păta la rându-le cu sânge. Ca și tine, îi vor executa pe toți cei care au alte păreri decât ei înșiși.“ Pericolul cel mai mare nu îl constituie fanaticii răzleți, ci spiritul nefast al fanatismului. De aceea, conștiințele libere nu trebuie să-i combată doar pe inșii dogmatici și ahtiați de sânge, ci trebuie să înfrunte orice idee care îmbracă haina terorii, căci – intuiție profetică a lui Castellio la începutul unor războaie religioase ce vor ține un veac – „chiar și cei mai cumpliți tirani nu vor vărsa atâta sânge cu tunurile lor cât ați vărsat și veți mai vărsa voi cu imprecațiile voastre ahtiate de sânge, afară doar de cazul în care Dumnezeu se va milostivi de neamul omenesc și va deschide în sfârșit ochii principilor și autorităților, astfel încât să refuze să mai ia parte la asemenea fapte sângeroase.“

Și așa cum, în blândul său manifest pentru toleranță, Castellio n-a mai putut rămâne în cele din urmă impasibil față de suferințele celor prigoniți, așa cum a ridicat acolo glasul către Dumnezeu într-o rugă deznădăjduită pentru mai multă omenie pe Pământ, tot astfel pamfletul acesta

se încheie cu un blestem zguduitor împotriva celor care strică pacea lumii cu ura lor înverșunată. Cuprins de cea mai nobilă mânie, Castellio înfierează fanatismul cu tulburătoarele cuvinte:

„Prigoanele religioase au făcut ravagii încă de pe vremea lui Daniel; și deoarece nu s-a găsit nimic greșit în felul său de viață, dușmanii săi au spus: trebuie să ne legăm de convingerile lui. La fel se procedează și azi. Când nu poți ataca un adversar din pricina comportării sale morale, te legi de doctrină – un procedeu foarte dibaci, căci autoritățile, neavând în această materie o opinie proprie, se lasă mai ușor convinse. Și astfel, cei lipsiți de putere sunt oprimați de aceia care vestesc în sunete de goarnă «doctrina sfântă». Ah, sfânta lor doctrină – cum o va respinge Isus Cristos în ziua Judecății de Apoi! El va cere socoteală despre felul de viață, nu despre doctrină. Iar când ei Îi vor spune: «Doamne, Ți-am ținut partea, am urmat învățăturile Tale», atunci El le va răspunde: «În lături cu voi, nelegiuiților!»

O, voi, orbi și orbiți ce sunteți, o, voi, fățarnici fără de leac și veșnic însetați de sânge! Când veți recunoaște adevărul, și când vor înceta judecătorii lumești să verse sânge omenesc după bunul vostru plac?“

Violența învinge conștiința

Rareori a fost scrisă o polemică mai dârză și mai vibrantă împotriva unui despot spiritual decât aceea pe care o dă la iveală Castellio în *Contra libellum Calvini*; prin adevărul atât de limpede exprimat într-însa, această scriere ar trebui să-i lămurească și pe oamenii cei mai nepăsători din epocă că libertatea de gândire a protestantismului și a lumii europene în genere va fi pierdută dacă nu se pornește o acțiune hotărâtă împotriva terorii care emană dinspre Geneva. E, deci, de așteptat ca demonstrația impecabilă a lui Castellio în cazul Servet să fie îmbrățișată și susținută de toți oamenii de bine. De obicei, cel care a fost trântit la pământ într-o asemenea confruntare formidabilă este doborât definitiv; astfel, s-ar părea că texul lui Castellio a dat o lovitură mortală ortodoxiei intransigente a lui Calvin.

Dar, în realitate, nu se întâmplă nimic. Strălucitul pamflet al lui Castellio și impresionantul său apel la toleranță n-au nici cea mai mică înrâurire în lumea reală, dintr-un motiv pe cât de simplu, pe atât de crud: opera *Contra libellum Calvini* nici nu vede lumina tiparului. Din ordinul lui Calvin, lucrarea e oprită de cenzură înainte de a putea zgudui conștiința europeană.

În ultima clipă – la Basel circulă deja cópii în cercul intim al autorului și totul e pregătit pentru tipar – poten-

tații de la Geneva, bine serviți de agenții lor, află ce atac primejdios pregătește Castellio împotriva lor. Imediat, își iau măsurile necesare. În asemenea împrejurări, superioritatea puterii de stat față de individul stingher se arată în toată hidoșenia ei. Lui Calvin, care a săvârșit grozăvia de a arde în chinuri cumplite un om întrucât acesta gândea altfel decât el, cenzura părtinitoare îi îngăduie să-și apere nestingherit crima; lui Castellio însă, care vrea să protesteze în numele omeniei, i se refuză cuvântul. În mod normal, autoritățile din Basel n-ar avea nici un motiv să interzică unui cetățean liber, care mai este și profesor la universitatea orașului, să poarte o polemică; dar Calvin, meșteșugit tactician, pune la lucru pârghiile politice care-i stau la îndemână. Se pornește o acțiune diplomatică. Nu Calvin, ca persoană particulară, ci orașul Geneva face, *ex officio*, o plângere împotriva atacurilor lui Castellio la adresa doctrinei evanghelice. Consiliul și venerabila Universitate din Basel au așadar de ales între a sugruma drepturile unui scriitor liber și a intra într-un conflict diplomatic cu puternicul oraș confederat. Ca întotdeauna, puterea politică biruie asupra moralei. Consilierii preferă să jertfească un ins decât să și-l facă dușman pe Calvin; ei emit un decret prin care se interzice publicarea oricăror opere care se abat câtuși de puțin de la „doctrina" religioasă. Cu asta, apariția cărții lui Castellio a fost zădărnicită, iar Calvin poate jubila: „Ce bine că acești câini care latră în urma noastră nu ne mai pot mușca!" („*Il va bien que les chiens qui aboient derrière nous ne nous peuvent mordre.*")

După cum rugul i-a închis odinioară gura lui Servet, tot astfel cenzura l-a redus acum la tăcere pe Castellio; încă o dată, „autoritatea" pământească a fost menținută prin teroare. Nemaiavând voie să scrie, Castellio rămâne fără singura lui armă. Dar și mai nedrept este faptul că nici nu se mai poate apăra atunci când adversarii triumfători

tabără asupra lui cu furie îndoită. Va mai trece o jumătate de veac până să fie tipărit pamfletul *Contra libellum Calvini*. Cele spuse de Castellio în această operă s-au adeverit într-un mod cumplit: „De ce faci tu celorlalți ceea ce n-ai vrea să ți se facă ție? Noi ne aflăm aici într-o discuție asupra credinței. De ce ne închizi gura?"

Dar dreapta judecată pălește când e pusă față în față cu teroarea. Acolo unde domnește violența, cei înfrânți n-au drept de apel; teroarea e prima și ultima instanță. Castellio trebuie să se resemneze, trebuie să îndure nedreptatea, însă toate acele epoci în care violența înăbușă spiritul găsesc puțină mângâiere în disprețul suveran cu care o privesc cei învinși de ea: „Cuvintele voastre și armele voastre sunt cele ale oricărui despotism care instaurează o domnie temporală, iar nu spirituală – o domnie care nu e clădită pe iubirea de Dumnezeu, ci pe siluire. Eu unul nu vă pizmuiesc pentru puterea voastră sau pentru armele voastre. Armele mele sunt altele – adevărul, conștiința nevinovăției și numele Celui care îmi stă alături și care mă va izbăvi. Și chiar dacă, pentru o vreme, adevărul poate fi înăbușit de dreptatea oarbă a acestei lumi, nimeni nu are puterea să i se împotrivească la nesfârșit. Să nu punem preț pe judecata unei lumi care l-a ucis pe Cristos, să nu ne pese de un tribunal în fața căruia biruie mereu cauza violenței. Împărăția Domnului nu este din lumea aceasta."

Iarăși a biruit teroarea. Mai grav însă este că puterea lui Calvin, departe de a fi zdruncinată prin crima-i mârșavă, sporește și mai mult. În zadar vom căuta în istorie morala cucernică și dreptatea sentimentală a cărților de citire! Trebuie să ne resemnăm: istoria, această reflecție pământească a spiritului universal, nu acționează nici moral, nici imoral. Nici nu pedepsește fărădelegile, nici nu-i răsplătește pe cei buni. Fiindcă se bizuie, la urma urmei, pe

violență, și nu pe dreptate, ea îi favorizează îndeobște pe cei puternici; în lupta vremelnică, îndrăzneala dezinvoltă și deciziile brutale aduc omului mai multe câștiguri decât prejudicii.

Iar Calvin, atacat din multe părți pentru asprimea lui, își dă seama că nu-l poate salva decât o și mai mare asprime, o și mai brutală violență. Vedem mereu în istorie că cel care a recurs o dată la forță trebuie să folosească forța în continuare, că cel care a instaurat un regim de teroare n-are altă posibilitate decât să întețească întruna teroarea. Împotrivirea pe care a întâmpinat-o Calvin în timpul și după procesul lui Servet i-a întărit convingerea că supunerea celorlalți cu ajutorul legilor și simpla intimidare a adversarilor nu sunt metode suficiente pentru o stăpânire autoritară și că doar nimicirea completă a oricărei opoziții asigură totalitatea puterii. La început, Calvin se mulțumise să paralizeze minoritatea republicană din Consiliul genevez pe cale legală, manevrând listele electorale în folosul lui. La fiecare ședință a Consiliului, alți și alți emigranți protestanți din Franța – oameni care îi erau îndatorați moral și material lui Calvin – primeau cetățenia geneveză, fiind așadar înscriși în listele electorale: în felul acesta, opinia Consiliului avea să fie modelată treptat în favoarea lui Calvin, toate slujbele aveau să fie date celor supuși orbește dictatorului, iar influența vechilor patricieni republicani urma să fie redusă tot mai mult. Genevezii patrioți ghiciseră destul de repede ce urmărea Calvin prin această manevră. Dar trece mult timp, mult prea mult timp, până când patrioții încep să se organizeze. În cadrul unor întruniri secrete, ei se sfătuiesc cum ar putea să-și apere ultimele rămășițe de independență și să țină piept setei de putere a puritanilor. Atmosfera e din ce în ce mai încordată, nemulțumirile răbufnesc. Pe străzi se iscă discuții aprinse între populația autohtonă și imigranți, și în cele din urmă se ajunge chiar la o

încăierare în timpul căreia se aruncă cu pietre. Nu sunt rănite decât două persoane.

Dar atâta a așteptat Calvin. În sfârșit, s-a ivit un pretext. Acum își poate pune în aplicare planul îndelung premeditat de a acapara întreaga putere printr-o lovitură de stat. Mica încăierare de stradă e prezentată drept o „conspirație oribilă", zădărnicită, din fericire, prin „mila Domnului". Fruntașii partidei republicane, care nu avuseseră nici un amestec în această încăierare de mahala, sunt arestați pe dată și schingiuiți în modul cel mai barbar până când acceptă să declare tot ce le cere Calvin: pasămite, planul lor fusese de a-l ucide pe reformator dimpreună cu toți adepții săi și de a aduce trupe străine în oraș. După ce se obțin aceste „mărturisiri" care „dovedesc" actele de „rebeliune" și de „trădare", călăul poate trece la treabă. Toți cei care i s-au împotrivit câtuși de puțin lui Calvin sunt executați, dacă nu cumva au avut inspirația să fugă la timp din Geneva. Și astfel, partida calvinistă și-a însușit întreaga putere la Geneva.

După ce a repurtat o asemenea izbândă, înlăturându-i pe ultimii săi adversari genevezi, Calvin ar putea de fapt să stea fără grijă și să se arate mărinimos. Dar știm de la Tucidide, Xenofon și Plutarh că, după victorie, tiranii devin și mai neînduplecați. Eterna tragedie a tuturor despoților constă în faptul că ei se mai tem de omul independent chiar și după ce i-au pus lacăt la gură și i-au luat orice putere politică. Nu le ajunge că acesta tace, nemaiputând să se opună. Numai împrejurarea că el nu-i aprobă servil, nu face plecăciuni și nu se înrolează în gloata lingușitorilor face ca existența lui să fie pentru ei un spin în ochi. Prin acea brutală lovitură de stat, Calvin s-a descotorosit de toți potrivnicii politici, dar tot i-a mai rămas un vrăjmaș – Sebastian Castellio, marele său adversar moral. Prin ur-

mare, toată ura și patima lui se îndreaptă acum împotriva acestui ins stingher.

Însă, pentru a putea lansa un atac eficace împotriva lui Castellio, acesta trebuie ademenit să rupă tăcerea în care s-a cufundat de la o vreme. Căci pașnicul savant e sătul de certuri. Firile umaniste, naturile erasmice nu au tenacitate și rezistență în luptă. Stăruința fanatică a omului de partid și goana lui persistentă după prozeliți li se par nedemne de un intelectual. Ei mărturisesc o dată adevărul lor, crezul lor; după ce l-au rostit, li se pare de prisos să mai bată lumea la cap, asemenea propagandiștilor care încearcă să-i tot convingă pe oameni că concepția lor e singura justă și valabilă. Castellio și-a spus cuvântul în cazul Servet; sfidând orice primejdie, el a sărit în apărarea celor prigoniți și a condamnat mai hotărât decât oricare alt contemporan folosirea forței brute pentru a supune conștiințele. Dar ceasul nu fusese prielnic cuvântului liber, iar Castellio își dă seama că violența a învins pentru un timp oarecare. De aceea, se hotărăște să aștepte în tăcere momentul în care va putea fi reluată marea luptă între toleranță și intoleranță. Adânc decepționat, dar nicidecum frânt în convingerea sa, se întoarce la munca lui. Universitatea i-a acordat, în sfârșit, o catedră, iar opera vieții sale, traducerea Bibliei în latină și franceză, e aproape terminată. În anii 1555 și 1556, după ce i-a fost smulsă cu brutalitate arma cuvântului, Castellio a amuțit complet ca polemist.

Dar genevezii au spioni peste tot și știu că, în cercul restrâns al prietenilor de la Universitate, Castellio își susține mai departe vechile vederi. Chiar dacă i se legase mâna cu care scria, nu i se putuse închide gura, iar cruciații intoleranței constată cu obidă că apelul său odios la toleranță și argumentele sale de necombătut împotriva doctrinei predestinării găsesc un ecou tot mai mare în rândul

studențimii. Un om cu adevărat moral exercită o influență prin însăși existența lui, căci felul lui de a fi produce efecte asupra convingerilor celor din jur; chiar dacă pare a avea o sferă de acțiune restrânsă, această înrâurire subtilă se propagă pe nesimțite în depărtare, asemenea cercurilor tot mai largi care apar pe apă când arunci o piatră. Castellio rămâne așadar un individ periculos. Cum nu vrea să se plece pentru nimic în lume, influența lui trebuie combătută și zădărnicită din timp. Genevezii îi întind o cursă spre a-l atrage într-o nouă controversă, iar unul dintre colegii săi de la Universitate acceptă bucuros să joace rolul de agent provocator. Simulând un interes pentru implicațiile teoretice ale doctrinei predestinării, acest om îi trimite lui Castellio o scrisoare foarte prietenoasă în care îl roagă să-și expună opiniile cu privire la acest subiect. Castellio se declară gata să participe la o discuție publică, dar, încă de la primele sale cuvinte, un individ din public se ridică în picioare și îl acuză de erezie. Pe dată, Castellio pricepe ce se pune la cale. În loc să cadă în cursa întinsă și să-și apere teza, permițându-le astfel adversarilor să strângă suficient material acuzator împotriva sa, el pune capăt discuției, iar colegii săi de la Universitate fac zid în jurul său și au grijă ca incidentul să rămână fără urmări. Dar genevezii nu se dau bătuți așa de ușor. După ce manevra lor perfidă a dat greș, ei schimbă metoda. Nemaiputând să-l atragă pe Castellio într-o dispută publică, ei încearcă să-l provoace prin zvonuri și pamflete. Traducerile sale din Biblie sunt luate în râs; i se pun în cârcă tot felul de manifeste anonime și de foi volante pline de injurii; se răspândesc cele mai mârșave calomnii la adresa lui. Ca la un semn, Castellio e atacat din toate părțile.

Dar tocmai zelul exagerat manifestat de calomniatori face ca toți cei nepărtinitori să-și dea seama că, după ce acest mare savant a fost împiedicat să vorbească liber,

acum se atentează și la viața lui. Tocmai faptul că acțiunea de denigrare întrece orice măsură îi aduce prigonitului susținerea oamenilor de bună-credință. Pe neașteptate, decanul de vârstă al Reformei germane, Melanchton, trece demonstrativ de partea lui Castellio. La fel ca Erasmus pe vremuri, Melanchton e scârbit de ticăloșiile tuturor celor care fac orice nu pentru a-i împăciui pe oameni, ci pentru a-i învrăjbi. Prin urmare, îi adresează o scrisoare lui Castellio.

„Nu ți-am scris până acum“, zice el în acest răvaș, „deoarece ocupațiile mele, multe prea puțin plăcute, nu-mi lasă mai deloc răgaz pentru o asemenea corespondență, care altfel mi-ar face multă plăcere. Dar am tăcut și pentru că, văzând cumplitele certuri între cei care pretind a fi prietenii înțelepciunii și ai virtuții, m-a cuprins o tristețe fără margini. Te-am prețuit întotdeauna pentru felul în care scrii [...]. Vreau să-ți arăt prin această scrisoare că încuviințez cele spuse de tine și îți port o sinceră afecțiune. Fie ca noi doi să fim uniți printr-o prietenie veșnică!

Prin aceea că deplângi nu numai divergențele de opinie, dar și ura cumplită cu care unii îi prigonesc pe prietenii adevărului, sporești și mai mult o durere pe care o resimt mereu. Legenda povestește că din sângele titanilor au luat ființă uriașii. Tot așa, din sământa monahilor au luat ființă noii sofiști, care caută să domnească la curțile princiare, în familii și peste popor. Acești oameni socotesc că savanții le stau în cale. Dar Dumnezeu va ști să ocrotească rămășițele turmei Lui.

Trebuie deci să răbdăm cu înțelepciune ceea ce nu putem schimba. Mie vârsta înaintată îmi ușurează suferința. Nădăjduiesc să intru curând în Biserica cerească, departe de furtunile năprasnice care zguduie atât de îngrozitor Biserica noastră de aici. Dacă voi rămâne în viață, vreau să vorbesc cu tine despre multe lucruri. Rămâi cu bine.“

Prin această scrisoare, care circulă îndată în numeroase cópii, Melanchton vrea să-l protejeze pe Castellio și totodată să-l atenționeze pe Calvin că trebuie să pună în sfârșit capăt prigoanei împotriva eruditului din Basel. Și, într-adevăr, cuvintele de simpatie ale lui Melanchton au un răsunet puternic în lumea umaniștilor. Până și prietenii cei mai apropiați ai lui Calvin îl sfătuiesc să facă pace. Marele umanist Baudouin îi scrie despotului din Geneva: „Acum poți vedea cât de mult condamnă Melanchton înverșunarea cu care-l urmărești pe acest om și, de asemenea, cât de puțin încuviințează el felul în care te contrazici pe tine însuți. Ce rost mai are să-l tratezi pe Castellio ca pe un al doilea Satana și în același timp să-l venerezi pe Melanchton ca pe un înger?"

Este însă cu neputință să deschizi ochii unui fanatic! În mod paradoxal – sau doar în mod logic –, scrisoarea ocrotitoare a lui Melanchton exercită asupra lui Calvin tocmai efectul contrar. Faptul că potrivnicul său se bucură de asemenea prețuire ațâță și mai mult ura lui Calvin. El știe prea bine că acești pacifiști intelectuali sunt pentru dictatura sa un pericol chiar mai mare decât Roma, Loyola și iezuiții lui. Căci confruntarea cu cei din urmă nu este decât o luptă între două dogme, între două sisteme doctrinare. Însă Castellio, cu apologia sa a libertății spirituale, pune sub semnul întrebării înseși principiile pe care se sprijină întreaga activitate a lui Calvin, anume ideea autorității poruncitoare și sensul dogmelor religioase. Iar în orice război pacifistul din propria ta tabără e mai primejdios decât cel mai militant adversar. Deci, tocmai pentru că scrisoarea-scut a lui Melanchton face să crească renumele lui Castellio în ochii lumii, Calvin nu mai are altă ambiție decât să-l nimicească o dată pentru totdeauna. Abia acum începe asaltul propriu-zis, lupta pe viață și pe moarte. Aceasta o dovedește și faptul că însuși Calvin

iese la atac. Așa cum, în cazul Servet, el l-a dat la o parte pe omul său de paie, Nicolas de la Fontaine, și a pus el însuși mâna pe spadă când a fost nevoie să se dea lovitura decisivă, tot astfel Calvin renunță acum la coada lui de topor, de Bèze. Pentru Calvin, acum nu mai e vorba de dreptate sau nedreptate, de cuvântul Bibliei și de tălmăcirea lui, de adevăr sau neadevăr, ci doar de distrugerea definitivă a lui Castellio. Numai că nu se ivește nici un prilej pentru a-l ataca: Castellio s-a retras, dedicându-se cu totul muncii sale. Negăsindu-se nici o pricină, se creează una în mod artificial. Calvin folosește drept pretext un pamflet anonim pe care spionii săi l-au descoperit la un călător. Nu există nici cea mai mică dovadă că această scriere ar fi ieșit din pana lui Castellio (și, într-adevăr, nu Castellio a fost autorul ei). Dar, orice ar fi, „*Carthaginem esse delendam*“[1] – Castellio trebuie nimicit; și astfel, Calvin se agață de acest pamflet spre a-l copleși pe presupusul autor cu o avalanșă de insulte furibunde. Textul său *Calumniae nebulonis cujusdam* nu mai este cartea unui teolog ce combate ideile unui alt teolog, ci doar revărsarea unei furii turbate: Castellio e înfățișat ca hoț, ticălos, blasfemator și are parte de înjurături nu mai puțin triviale decât acelea pe care le-ar profera un birjar. Profesorului de la Universitatea din Basel i se impută că ar fi furat lemne ziua în amiaza mare, iar cartea, scrisă cu o ură care se întețește de la o filă la alta, se încheie cu o izbucnire de mânie: „Dumnezeu să te nimicească, Satano!“

Broșura calomniatoare a lui Calvin ilustrează în mod memorabil felul în care furia partizană poate întuneca

1. „Cartagina trebuie distrusă“ (lat.). Potrivit lui Plutarh, Cato cel Bătrân își încheia toate discursurile din Senatul roman cu aceste cuvinte, pentru a-și convinge concetățenii să elimine o dată pentru totdeauna amenințarea cartagineză.

mintea unui om înzestrat cu o inteligență sclipitoare. E de neînțeles cum un bărbat religios în felul său, care, ca maestru al limbii, cunoaște valoarea fiecărui cuvânt, iar ca savant știe să judece rangul moral al adversarului său, recurge la cele mai violente insulte atunci când îl apucă mânia. În acest om demonic, ura, la fel ca toate celelalte simțăminte, era demonic exagerată. Totodată, pamfletul lui Calvin poate servi ca un avertisment pentru politicieni, arătându-le că aceia care nu știu să-și țină în frâu patima pot acționa complet nesăbuit din punct de vedere politic. Căci, sub impresia acestui atac revoltător împotriva unui om cât se poate de onorabil, Senatul Universității din Basel ridică interdicția de publicare pentru Castellio. O universitate cu faimă europeană nu poate îngădui ca un profesor de-al său să fie acuzat pe nedrept în fața întregii lumi umaniste și să fie calificat drept hoț de lemne, ticălos și haimana. Deoarece aici nu mai e vorba de o dispută asupra „doctrinei", ci de un atac la persoană și de calomnii dintre cele mai ordinare, Castellio primește din partea Senatului autorizația specială de a da o ripostă publică.

Replica lui Castellio rămâne în istorie ca un exemplu pilduitor și înălțător de polemică scrisă în spiritul umanismului și al omeniei. Nici cea mai abjectă ură nu poate învenina sufletul acestui bărbat tolerant până în cele mai adânci cute ale ființei; nici o josnicie la adresa lui nu-l poate face să se dedea el însuși la josnicii. Chiar de la primele rânduri, răspunsul său respiră o noblețe calmă: „Fără entuziasm pornesc pe această cale a disputei publice. Fără îndoială, aș fi preferat să discut cu tine frățește, în spiritul lui Cristos, și nu în felul derbedeilor, aruncându-ne insulte care nu pot decât să dăuneze renumelui Bisericii. Cum însă acțiunile tale și ale prietenilor tăi mi-au năruit visul de a purta un dialog pașnic, socot că nu este incompatibil cu datoria mea creștinească să răspund atacurilor

tale pătimașe – firește, cu cuvenita moderație." Mai întâi, Castellio dă pe față procedeul necinstit al lui Calvin, care în prima ediție a acelei broșuri îl indicase în public drept autorul pamfletului anonim, pentru ca în ediția a doua – dându-și între timp seama de eroarea lui – să nu mai pomenească nimic despre faptul că el, Castellio, ar fi scris pamfletul cu pricina. Însă Calvin nu are franchețea de a mărturisi că l-a bănuit pe nedrept. Iar Castellio îl interoghează fără menajamente: „Spune, ai știut că îmi atribui în chip nedrept acel pamflet? Da sau ba? Eu unul nu pot da un răspuns. Din două una: ori mi-ai adus învinuirea la un moment când deja știai că nu e întemeiată, și-atunci ceea ce ai făcut se cheamă înșelătorie; ori erai încă nesigur, și-atunci acuzația ta a fost cel puțin pripită. Și într-un caz, și într-altul, purtarea ta n-a fost demnă, căci toate lucrurile pe care le-ai spus sunt neadevăruri. Nu eu am scris acel pamflet, după cum nu l-am trimis vreodată la Paris spre a fi tipărit. Dacă răspândirea pamfletului este un delict, te faci tu însuți vinovat de acest delict, căci tu ești cel care l-ai făcut dintâi cunoscut."

După ce a arătat de ce pretexte lipsite de temei se folosește Calvin pentru a-l huli, Castellio își îndreaptă atenția asupra modului grosolan în care îl atacă adversarul său: „Ești foarte rodnic în sudălmi și gura ta grăiește din plinătatea inimii. În cărticica ta latină mă numești pe rând blasfemator, defăimător, nelegiuit, câine care latră, ființă obraznică mânată de ignoranță și bestialitate, individ fără frică de Dumnezeu care spurcă Sfânta Scriptură, un nerod care-și bate joc de cele sfinte, un disprețuitor al credinței, o lichea mârșavă, înc-o dată un câine murdar, un ins nerușinat și grețos, un spirit strâmb și pervertit, o haimana și un *mauvais sujet*[1]. De opt ori îmi zici «canalie» (astfel tălmăcesc eu cuvântul *nebulo*), iar toate aceste

1. Nemernic, om de nimic (fr.).

răutăți le așterni cu plăcere pe două coli de tipar. Îți intitulezi cartea *Calomniile unei lichele*, și închei așa: «Dumnezeu să te nimicească, Satano!» De la titlu până la ultima frază, totul e scris în același stil. Aceasta să fie maniera unui bărbat plin de gravitate apostolică și însuflețit de duhul blândeții creștine? Vai de poporul pe care-l conduci, dacă el se lasă inspirat de o asemenea purtare, și vai de discipolii tăi, dacă vor ajunge să semene cu maestrul lor! Pe mine însă insultele tale nu mă ating nicidecum [...]. Într-o zi va învia adevărul răstignit, iar tu, Calvin, vei avea de dat socoteală Celui de Sus pentru toate ocările cu care ai împroșcat un seamăn, căci și pentru mine a murit Isus. Nu simți oare nici o rușine? Amintește-ți cuvintele lui Cristos: «orișicine se mânie pe fratele său va cădea sub pedeapsa judecății» și «oricine-i va zice: nebunule, va cădea sub pedeapsa focului gheenei»[1]." Apoi, cu voioșia omului care se știe nevinovat, Castellio spulberă principala acuzație pe care i-o aduce Calvin, anume că ar fi furat lemne la Basel. „Aceasta ar fi într-adevăr o crimă foarte gravă", spune el batjocoritor, „în cazul în care aș fi comis-o. Dar calomnia e o crimă tot atât de mare. Să presupunem acum că lucrurile s-ar fi petrecut așa cum spui și că aș fi furat într-adevăr pentru că" – grozavă lovitură dată doctrinei calviniste a predestinării! – „așa mi-a fost scris, după cum ne dăscălești tu. Atunci, de ce mă înjuri? N-ar trebui să-ți fie mai degrabă milă de mine, fiindcă Dumnezeu mi-a hărăzit o asemenea soartă și m-a făcut în așa fel încât, vrând-nevrând, trebuie să fur? De ce strigi tu în cele patru zări că m-am dedat la furt? Ca să mă abțin de la a mai fura în viitor? Dar dacă eu fur constrâns de ursita mea, dacă fapta aceasta e urmarea predestinării divine, tu ești dator să mă absolvi în scrierile tale: mă apasă jugul fatalității – un jug pe care nu-l pot lepăda. În acest

1. Evanghelia după Matei, 5, 22.

caz, mi-ar fi la fel de imposibil să mă abțin de la furt pe cât îmi este să sporesc cu un țol înălțimea trupului meu."

Abia acum, după ce i-a demonstrat lui Calvin absurditatea acuzației sale, Castellio descrie cum s-au petrecut lucrurile în realitate. Cu ocazia unei revărsări a Rinului, pescuise cu o cange lemne plutitoare din fluviu, asemenea multor alți cetățeni. Aceasta era nu numai o acțiune îngăduită de lege – deoarece asemenea lemne pot fi luate de oricine, nefiind proprietatea nimănui –, ci și o acțiune încurajată de autorități, având în vedere că aceste lemne, adunate de ape, pun în pericol podurile. Și Castellio poate chiar dovedi că atât el, cât și ceilalți „hoți" fuseseră răsplătiți de autoritățile orașului Basel cu *quaternos solidos* (cam a patra parte dintr-o monedă de aur), căci presupusul „furt" era în realitate o faptă de ajutorare deloc lipsită de riscuri. Citind lămuririle lui Castellio, nici măcar zeloții din Geneva n-au mai îndrăznit să reia acea acuzație stupidă – o acuzație care nu-l compromitea nicidecum pe învățatul din Basel, ci doar pe Calvin.

Orice încercare de a tăgădui sau masca starea de fapt este zadarnică. În dorința sa de a înlătura cu orice preț un dușman politic, un dușman de idei, Calvin a denaturat adevărul cu aceeași nerușinare ca și în cazul lui Servet. Niciodată nu s-a putut găsi cea mai mică pată în purtarea lui Castellio. „Să judece toți cele spuse de mine", îi ripostează Castellio lui Calvin, cu seninătatea celui care știe că dreptatea e de partea sa; „eu nu mă tem de opinia nimănui câtă vreme sunt judecat fără părtinire și fără ură. Oricine mă știe din copilărie poate confirma că am dus dintotdeauna o viață modestă, îndurând lipsuri peste lipsuri. Am nenumărați martori care ar întări cele afirmate aici. Oare chiar e nevoie să-i rog să depună mărturie? Nu ajung mărturiile date chiar de tine și de cei din jurul tău? [...] Chiar propriii tăi discipoli au recunoscut în mai

multe rânduri că sobrietatea modului meu de viață nu poate fi pusă la îndoială. Ei s-au mărginit să declare că ideile mele sunt greșite, de vreme ce se abat de la doctrina ta. Și atunci cum cutezi tu să răspândești asemenea lucruri despre mine și să mai și invoci numele Domnului când îți așterni pe hârtie calomniile? Nu-ți dai tu seama, Calvin, cât de îngrozitor e să-l pomenești pe Domnul când aduci cuiva învinuiri izvorâte numai din ură și furie oarbă? Am să-l invoc și eu pe Dumnezeu, dar nu pentru a te acuza în modul deșănțat în care o faci tu, ci pentru a mă apăra de învinuirile tale nedrepte. Dacă eu mint și tu spui adevărul, atunci îl rog pe Dumnezeu să mă pedepsească după gravitatea păcatului meu și-i rog pe oameni să nu-mi cruțe nici viața, nici onoarea. Dar dacă eu spun adevărul și acuzațiile tale sunt mincinoase, atunci îl implor pe Dumnezeu ca pe mine să mă păzească de cursele întinse de potrivnici, iar ție să-ți dea, înainte să mori, prilejul să te căiești pentru purtarea ta, astfel încât păcatul acesta să nu primejduiască mântuirea sufletului tău.“

Cât de diferit e felul de a vorbi al omului liber și fără prejudecăți de tonul celui neclintit în siguranța de sine! Cât de mare e contrastul între firea omenoasă și firea dogmatică, între omul care nu cere decât să-i fie îngăduit să aibă o opinie proprie și doctrinarii care vor ca lumea întreagă să se închine în fața lor și să repete papagalicește tot ce spun! Colo vorbește conștiința pură și clară, în cuvinte cumpătate; dincolo zbiară setea de putere, proferând amenințări și imprecații. Dar conștiința care a ajuns la adevărata claritate nu poate fi tulburată de ură. Iar faptele pure ale spiritului nu sunt accesibile fanaticilor, ci doar celor care exersează autostăpânirea și cumpătarea.

Însă spiritele partizane nu sunt niciodată interesate de dreptate, ci numai de izbândă. Ele nu vor să accepte alte puncte de vedere, ci doar să și-l impună pe al lor. Abia

a apărut cartea lui Castellio, că iar izbucnește furtuna. Ce-i drept, se renunță la atacurile personale la adresa lui Castellio, la ocări precum „câine“ și „bestie“, după cum se renunță la povestea cu așa-zisul furt de lemne. Până și Calvin își dă seama că nu mai poate să bată în aceeași strună. Astfel, atacurile sunt mutate pe tărâmul teologic. Mașinile tipografice, care încă nici nu s-au uscat bine după ultimele calomnii, sunt puse din nou în mișcare și, pentru a doua oară, e trimis în cruciadă Théodore de Bèze. Mai credincios maestrului său decât adevărului, el scrie pentru ediția geneveză oficială a Bibliei (1558) un cuvânt înainte în care se dedă unui atac atât de răuvoitor împotriva lui Castellio, încât tipărirea acestor rânduri între aceleași coperte ca Sfânta Scriptură creează, inevitabil, impresia de blasfemie.

„Satana, vechiul nostru potrivnic“, scrie de Bèze, „a priceput că nu mai poate opri ca odinioară răspândirea cuvântului divin, însă continuă să-și vâre coada și o face chiar într-un mod mai periculos. Multă vreme n-a existat nici o traducere a Bibliei în limba franceză sau, cel puțin, n-a existat nici o tălmăcire a Sfintei Scripturi care să merite acest nume. Dar iată că acum Satana a găsit tot atâția traducători câte spirite ușuratice și obraznice există, și poate va găsi și mai mulți, dacă nu cumva Dumnezeu se va îndura să pună capăt acestui sacrilegiu. Dacă mi-ar cere cineva un exemplu, i-aș indica traducerile Bibliei în latină și franceză ivite din pana lui Sebastian Castellio, al cărui nume e bine-cunoscut Bisericii atât prin persistenta lui obrăznicie și ingratitudine, cât și prin strădania zadarnică a multor oameni de bine de a-l readuce pe calea cea dreaptă. Prin urmare, socotim că este de datoria noastră să nu-i mai trecem numele sub tăcere, așa cum am făcut până acum, și să-i povățuim pe toți creștinii să se ferească de acest om, pe care Satana și l-a ales drept unealtă.“

În termeni cât se poate de clari, de Bèze îl denunță pe Castellio ca eretic. Dar învățatul din Basel, această „unealtă a Satanei", nu mai e condamnat la tăcere. Scârbit de josnicia atacurilor împotriva lui Castellio și îmbărbătat de scrisoarea lui Melanchton, Senatul Universității din Basel i-a redat celui prigonit libertatea cuvântului.

Răspunsul lui Castellio către de Bèze e străbătut de o tristețe adâncă – am putea chiar spune, de o melancolie de-a dreptul mistică. Faptul că oameni dedicați celor spirituale pot urî cu atâta înverșunare stârnește doar compătimire în sufletul acestui umanist pur. Desigur, el știe prea bine că susținătorii calvinismului nu sunt preocupați de adevăr în sine, ci doar de menținerea monopolului lor asupra adevărului, și că ei nu se vor astâmpăra până ce nu-l vor fi măturat și pe el din cale, așa cum au făcut de-a lungul timpului cu toți adversarii lor politici sau de idei. Totuși, firea nobilă a lui Castellio îl împiedică să coboare în asemenea abisuri ale urii. „Voi asmuțiți Consiliul să mă condamne la moarte", scrie el, cuprins de un presentiment. „Dacă scrierile voastre n-ar dovedi-o cu prisosință, n-aș îndrăzni să fac o asemenea afirmație. Vă gândiți că, odată ce voi fi mort, nu voi mai putea riposta. Faptul că mai trăiesc e pentru voi un adevărat coșmar și, deoarece vedeți că autoritățile nu cedează presiunilor voastre – sau, cel puțin, încă nu cedează, căci aceasta se poate schimba curând –, mă ponegriți întruna în fața lumii." Deși nu are nici o îndoială că adversarii lui urmăresc să-i curme viața, Castellio se mărginește să apeleze la conștiințele lor. „Spuneți-mi, rogu-vă", îi întreabă el pe acești slujitori ai cuvântului Domnului, „ce legătură au faptele voastre cu învățăturile lui Cristos? Chiar și în clipa când Iuda Îl predă aprozilor, Isus grăiește trădătorului cu bunătate. Și țintuit pe cruce, El tot se mai roagă pentru călăii Lui. Iar voi? Fiindcă în unele chestiuni sunt de altă părere decât voi, mă prigoniți peste tot cu ura

voastră și îi îndemnați pe ceilalți să se poarte la fel de urâcios cu mine [...]. Nu vă copleșește niciodată amărăciunea la gândul că purtarea voastră e înfierată cu atâta asprime în cuvintele Lui: «Oricine urăște pe fratele său este un ucigaș»[1]? Acestea sunt adevărurile despre care ne vorbește Sfânta Scriptură. Le poate pricepe orice om care nu se lasă amăgit de vălul aruncat de teologi pe deasupra cuvântului Domnului. Chiar voi le propovăduiți prin viu grai și prin scrierile voastre. De ce nu le mărturisiți atunci și în viața voastră de zi cu zi?"

Dar de Bèze – Castellio o știe – nu este decât un lacheu care a primit sarcina să-l ponegrească. Nu de la el vine acea ură ucigașă, ci de la Calvin, de la despotul spiritual care vrea să interzică orice altă tălmăcire a Bibliei în afară de a lui. De aceea, Castellio i se adresează direct lui Calvin, ignorându-l pe de Bèze: „Te numești creștin, mărturisești Evanghelia, Îl invoci pe Dumnezeu și te fălești că I-ai pătruns intențiile, afirmi că deții taina adevărului sfânt. Dar, dacă îi povățuiești pe ceilalți, de ce nu te povățuiești oare și pe tine însuți? Tu predici de la amvon să nu ne calomniem semenii, dar nu te sfiești să-ți umpli cărțile cu calomnii. Voi toți spuneți că vreți să-mi frângeți trufia, dar mă osândiți cu atâta aroganță și siguranță de sine de parcă ați fi stat la dreapta Domnului și de parcă Atotputernicul v-ar fi dezvăluit tot ce se petrece în sufletul Lui [...]. Uitați-vă în inima voastră, până nu e prea târziu. Încercați, măcar pentru o clipă, să vă îndoiți de voi înșivă și veți vedea ceea ce alții văd deja de o bună bucată de vreme. Lepădați-vă de iubirea de sine, de ura pe care o simțiți împotriva atâtor oameni, și mai ales împotriva mea. Dacă ați consimți să ne întrecem în toleranță, ați descoperi că necredința mea e la fel de puțin reală ca toate celelalte acuzații pe care mi le aruncați.

1. Epistola întâia a lui Ioan, 3, 15.

Chiar nu puteți accepta că eu am în unele puncte ale doctrinei o altă părere decât voi? Să fie oare imposibil ca între oameni cu frica lui Dumnezeu să existe concomitent o divergență de opinii și o unitate sufletească?“

Nicicând un om supus atacurilor zeloților n-a răspuns mai blajin și mai împăciuitor. Dacă și înainte Castellio a ilustrat exemplar ideea de toleranță prin cărțile sale, acum o întruchipează cu atât mai impresionant prin atitudinea lui plină de omenie într-o luptă ce i-a fost impusă. În loc să răspundă batjocurii cu batjocură, urii cu ură – „nu cunosc nici un ținut și nici o țară în care m-aș fi putut refugia dacă aș fi rostit împotriva voastră lucruri de felul celor pe care mi le azvârliți voi în obraz“ –, el mai încearcă o dată să rezolve disputa pe cale amiabilă, așa cum se cuvine între intelectuali. Încă o dată, le întinde adversarilor mâna, deși aceștia îi țintesc deja grumazul cu satârul.

„Vă rog deci, în numele dragostei lui Cristos, să-mi respectați libertatea și să opriți potopul de învinuiri false care se revarsă asupra mea“, scrie acest om iubitor de pace. „Lăsați-mă să-mi mărturisesc credința așa cum o înțeleg eu, după cum și vouă vi se îngăduie să v-o mărturisiți pe a voastră. Nu socotiți mereu că toți cei care se abat de la doctrina voastră se află în eroare și nu-i învinuiți numaidecât de păcatul ereziei [...]. Dacă eu, ca și mulți alți oameni cucernici, tălmăcesc Scriptura altfel decât voi, aceasta nu înseamnă că nu sunt cu trup și suflet creștin. Unii dintre noi greșesc, fără îndoială. Dar de ce nu am putea să ne iubim unii pe alții? Domnul va dezvălui cândva adevărul celor care s-au rătăcit. Singurul lucru pe care și eu, și voi îl știm cu certitudine este faptul că suntem datori să ne iubim creștinește aproapele. Să ne dovedim așadar mari în iubire și să închidem pe această cale gura tuturor adversarilor! Voi socotiți că părerea voastră e cea justă? Ceilalți cred la fel despre părerile lor. Dar tocmai

cei mai înțelepți ar trebui să fie o pildă pentru ceilalți prin sentimentele lor frățești și să nu cadă în păcatul de a se făli cu înțelepciunea lor. Căci Dumnezeu, care știe tot, îi frânge pe cei trufași și îi înalță pe cei smeriți.

Vă spun aceste cuvinte dintr-o mare dorință de dragoste. Vă ofer iubirea și pacea creștinească. Vă chem să pășim laolaltă pe calea iubirii, și Dumnezeu și Duhul viu îmi sunt martori că o fac din tot sufletul.

Dar dacă veți continua să mă prigoniți și de acum încolo, dacă nu-mi veți îngădui să vă aduc pe calea dragostei creștinești, atunci nu-mi rămâne decât să tac. Dumnezeu ne va fi judecător și va hotărî de partea cui e dreptatea, după măsura în care i-am fost credincioși."

Pentru un suflet simțitor e de neînțeles cum poate rămâne fără ecou un apel la împăcare din care răzbate atâta emoție omenească. Dar așa-i croită firea umană: ideologii, obsedați mereu de o singură idee, devin complet insensibili la tot ce gândesc ceilalți. Unilateralitatea în gândire duce însă în mod fatal la injustețe în fapte, iar când un om sau un popor este înrobit unei singure concepții despre lume nu mai este loc de înțelegere și toleranță. Unui Calvin nu-i produce nici cea mai mică impresie zguduitorul apel al acestui om care, dorindu-și doar pace, nu predică, nu face propagandă și nu dorește să impună nimănui ideile sale. Prin urmare, cucernica Genevă respinge oferta de împăciuire creștinească venită de la Basel, considerând-o „monstruoasă". Și iarăși începe barajul de artilerie împotriva lui Castellio, susținut de toate gazele otrăvitoare ale batjocurii și agitației. Se născocește o altă minciună – poate cea mai perfidă dintre toate –, pentru a-l face pe Castellio suspect în ochii lumii sau, cel puțin, pentru a-l face de râs. Deși la Geneva spectacolele de teatru au fost înfierate ca păcătoase și interzise, elevii seminarului de

aici pun în scenă o „pioasă“ comedie școlară în care Castellio, sub numele străveziu „de Parvo Castello“[1], apare ca primul servitor al Satanei, punându-i-se în gură următoarele versuri:

„Quant à moy, un chacun je sers
Pour argent en prose oy en vers
Aussi ne vis-je d'aultre chose...“[2]

Această calomnie grosolană, cum că un om care-și duce viața într-o sărăcie apostolică ar fi un scrib plătit de papistași și ar face agitație pentru a strecura în sânul Reformei ideea de toleranță, este răspândită cu permisiunea, ba chiar cu încurajarea lui Calvin. Însă calviniștilor le e totuna dacă grăiesc adevărul ori proferează calomnii. Pe ei nu-i interesează decât un singur lucru: să-l îndepărteze pe Castellio de la catedra Universității din Basel, să-i ardă scrierile și, dacă s-ar putea, odată cu ele și pe autor.

Și iată că, întâmplător, acești zeloți orbiți de ură fac o descoperire cum nu se poate mai bine-venită. La una dintre obișnuitele percheziții în casele geneveze, doi cetățeni sunt surprinși citind o carte neautorizată de Calvin, ceea ce-i un delict la Geneva. Mai mult, broșura *Conseil à la France désolée* nu menționează numele autorului și nici locul de tipărire. Copoii lui Calvin adulmecă deja mirosul ereziei. Imediat, cei doi cetățeni sunt târâți în fața Consistoriului. Temându-se că vor fi torturați, ei mărturisesc că broșura aparține unui nepot al lui Castellio, care le-a împrumutat-o. Cu înfrigurare, vânătorii se iau după urma proaspătă, sperând să răpună, în sfârșit, fiara hăituită.

---

1. Probabil, titlu nobiliar dat în zeflemea. Literal, *parvum castellum* (lat.) se traduce prin „mic castel“.

2. „Cât despre mine, pentru o para / Servesc pe oricine, în proză sau vers, / Și nu trăiesc din nimic altceva“ (fr.).

Într-adevăr, această scriere „de proastă speță și plină de erori“ este o nouă operă a lui Castellio. Încă o dată, el a căzut în „păcatul“ de a îndemna, cu înțelepciune erasmică, la rezolvarea pe cale pașnică a disputelor ce macină lumea creștină. Castellio nu poate rămâne mut când vede că învrăjbirea religioasă din iubita lui Franță începe să-și producă efectele nefaste și că protestanții de acolo, încurajați pe ascuns de la Geneva, ridică armele împotriva catolicilor. Și, ca și cum ar fi presimțit Noaptea Sfântului Bartolomeu și toate ororile războaielor dintre hughenoți și catolici, el se simte dator să mai evidențieze o dată, în ceasul al doisprezecelea, inutilitatea unei asemenea vărsări de sânge. Nu o doctrină sau cealaltă, explică el, este cea care greșește – greșită și criminală e doar încercarea de a sili un om să adopte un crez pe care acesta nu-l împărtășește în sinea lui. Toate nenorocirile pe care le îndurăm ni se trag de la această „*forcement des consciences*“, de la eterna ambiție a fanatismului mărginit de a silui conștiințele. Dar, arată Castellio, a-i impune unui om o religie în care el nu crede nu este doar imoral și ilegal, ci și nesăbuit și inutil. Orice încercare de a aduna cu forța susținători pentru o anumită concepție despre lume creează doar pseudocredincioși. Folosirea terorii și a constrângerii sporește numai aparent masa adepților. În realitate, orice doctrină care-și strânge prozeliții în acest fel mai degrabă se amăgește pe sine cu matematica ei falsă decât să înșele lumea. Căci – și aceste cuvinte ale lui Castellio sunt valabile în orice epocă – „aceia ce nu vor decât să aibă un număr cât mai mare de adepți se aseamănă cu un netot care posedă un vas mare cu puțin vin și îl umple cu apă pentru a avea mai mult vin; dar, procedând astfel, el nu sporește nicidecum vinul, ci doar strică vinul bun pe care-l avea înăuntru. E ridicol să afirmi că cei care sunt siliți să mărturisească un crez o fac din toată inima. De-ar avea libertatea cuvântului, ei ar declara: «Cred din

suflet că sunteți niște tirani și niște asupritori și că ceea ce mi-ați impus cu forța nu are nici o valoare.» Un vin prost nu se face mai bun dacă îi silești pe oameni să-l bea“.

Iar și iar, cu patimă mereu reînnoită, Castellio își afirmă crezul: intoleranța duce în mod fatal la război; numai toleranța poate instaura pacea. O concepție despre lume nu poate fi impusă cu ajutorul menghinelor, topoarelor și tunurilor, ci numai prin înrâurirea conștiințelor libere; numai prin înțelegere pot fi împiedicate războaiele și pot fi puse de acord ideile. De aceea, nici catolicii, nici protestanții nu trebuie siliți să se convertească, ci trebuie lăsați să practice în voie religia care e mai aproape de sufletul lor. Cu o generație înainte ca hughenoții și catolicii să cadă la pace la Nantes, întinzându-și mâinile deasupra mormintelor a zeci și sute de mii de victime jertfite fără rost, un umanist stingher schițează deja un edict de toleranță pentru Franța: „Sfatul pe care ți-l dau ție, Franță, este să te oprești din a silui conștiințele, din a prigoni și ucide oamenii și, în loc de asta, să-l lași pe fiecare ins care crede în Isus Cristos să slujească lui Dumnezeu așa cum socoate de cuviință.“

Bineînțeles că, la Geneva, un asemenea apel la reconcilierea catolicilor și protestanților francezi e privit drept o crimă de neiertat. Căci diplomația secretă a lui Calvin e tocmai atunci preocupată să semene ură în Franța și să-i ațâțe pe hughenoți. Pentru agresiva politică ecleziastică a Genevei, mesajul pacifist al lui Castellio pică așadar într-un moment foarte prost. Imediat, se pun toate pârghiile în mișcare spre a suprima noua scriere a eruditului din Basel. Trimișii lui Calvin gonesc în toate direcțiile, diversele autorități protestante sunt conjurate prin misive speciale. Și, într-adevăr, agitația bine organizată dă roade. Sinodul general reformat din august 1563 dă următoarea declarație: „Se aduce prin aceasta la cunoștință Bisericii

că a apărut cartea *Conseil à la France désolée*, al cărei autor este Castellio. Este o operă foarte primejdioasă, de care suntem datori să ne ferim."

Zeloții au reușit să interzică iarăși o operă „periculoasă" a lui Castellio înainte ca aceasta să fie pusă în circulație. Dar cum rămâne cu acest antidoctrinar neînduplecat și neînfricat? Trebuie să fie, în sfârșit, măturat din drum. Trebuie nu numai să i se astupe gura, ci să i se frângă șira spinării, o dată pentru totdeauna. Și, pentru a-i strânge savantului lațul în jurul gâtului, e scos iarăși la iveală Théodore de Bèze. Broșura lui cu titlul *Responsio ad defensiones et reprehensiones Sebastiani Castellionis* este dedicată pastorilor orașului Basel, sugerând chiar prin aceasta de unde anume trebuie să pornească acțiunea împotriva lui Castellio. A sosit vremea, arată de Bèze, ca instanțele clericale să se ocupe de acest eretic și prieten al ereticilor. Într-un talmeș-balmeș furibund, cucernicul teolog îl înfierează pe Castellio ca mincinos, blasfemator, anabaptist spurcat, pângăritor al doctrinei sfinte, sicofant împuțit, patron nu doar al ereticilor, dar și al soților adulteri și al criminalilor de rând; în cele din urmă, îl califică și drept ucigaș care și-a făurit armele în atelierul Satanei. Ce-i drept, în furia lui oarbă, de Bèze își aruncă insultele atât de alandala, încât ele se bat cap în cap și se anulează reciproc. Un singur lucru reiese limpede și deslușit din acest tumult isteric: voința criminală de a-i lua piuitul lui Castellio.

Prin scrierea lui de Bèze, zeloții speră să obțină, în sfârșit, punerea sub acuzare a lui Castellio pentru erezie. Intenția delatoare și-a lepădat pudoarea și se arată acum în toată urâțenia ei. Căci nu încape nici o îndoială: sinodul de la Basel e solicitat fără înconjur să alarmeze degrabă autoritățile civile, pentru ca ele să-l înhațe pe Castellio asemenea unui criminal de rând. Din păcate, în calea acestui plan mai stă o formalitate. Conform legilor de la Basel, o acțiune penală nu poate fi deschisă în lipsa unui

denunț scris adresat autorităților. Acuzațiile aduse într-o carte nu sunt suficiente. Acum, firesc ar fi ca de Bèze și Calvin să trimită sub propria lor iscălitură un asemenea denunț, dacă vor cu adevărat să se deschidă o acțiune împotriva lui Castellio. Dar Calvin rămâne la vechea lui metodă, folosită cu atâta succes în cazul Servet, și are grijă ca actul de acuzare să fie semnat și înaintat de un terț binevoitor. În acest fel, el nu-și ia, personal, nici o răspundere. Se repetă, deci, manevra perfidă de la Vienne, de la Geneva: în noiembrie 1563, imediat după apariția cărții lui de Bèze, un om cu totul incompetent, un anume Adam von Bodenstein, înaintează Consiliului din Basel o plângere scrisă împotriva lui Castellio, acuzându-l de erezie. De fapt, acest Adam von Bodenstein este ultimul în drept să-și asume rolul de apărător al adevăratei credințe, căci nu e nimeni altcineva decât fiul faimosului Karlstadt – exaltatul periculos pe care Luther l-a alungat de la Universitatea din Wittenberg; pe deasupra, el este un discipol al lui Paracelsus, certat de asemenea cu Biserica, astfel încât nu poate fi socotit nicidecum un stâlp al protestantismului. Totuși, în scrisoarea sa adresată Consiliului, Bodenstein nu se sfiește să repete cuvânt cu cuvânt acuzațiile confuze din cartea lui de Bèze, înfățișându-l pe Castellio în același timp ca papistaș, anabaptist, liber-cugetător și ateu și, în plus, ca ocrotitor al soților adulteri și al criminalilor. Oricât de neîntemeiate ar fi învinuirile, odată cu depunerea acestei scrisori de acuzare (care mai există și astăzi) cerințele legale au fost îndeplinite, iar autoritățile din Basel sunt obligate să înceapă o anchetă. Calvin și ai săi și-au atins scopul: „ereticul“ Castellio a ajuns pe banca acuzaților.

În mod normal, lui Castellio ar trebui să-i fie ușor să se apere împotriva acestui torent de acuzații. Căci, în excesul lui de zel, Bodenstein îi aduce învinuiri atât de contradic-

torii, încât nu ai cum să le dai crezare. Și apoi, la Basel se știe că acest om duce o viață exemplară. Spre deosebire de Servet, care a fost imediat arestat și pus în lanțuri, Castellio, ca profesor universitar, e poftit mai întâi în fața Senatului spre a răspunde învinuirilor. Declarația pe care o dă îi convinge repede pe colegii săi: el arată că acuzatorul Bodenstein e doar un om de paie și cere ca adevărații instigatori – Calvin și de Bèze – să se înfățișeze în persoană spre a-și susține acuzațiile. „Deoarece sunt atacat cu atâta patimă, vă rog din tot sufletul să-mi dați prilejul să mă apăr. Dacă de Bèze și Calvin sunt de bună-credință, să apară ei înșiși în fața Domniilor Voastre și să dovedească adevărul acestor acuzații! Dacă ei au conștiința curată și simt că au procedat corect, n-au nici un motiv să se ferească de tribunalul din Basel, cu atât mai mult cu cât nu s-au sfiit să mă acuze în fața lumii întregi [...]. Știu, mari și puternici sunt cei care mă învinuiesc, dar Dumnezeu e mult mai puternic, și El îi judecă pe toți cu aceeași măsură. Știu că sunt doar un om de rând, fără faimă și fără influență; dar Domnul își coboară privirea asupra celor slabi și nu lasă neispășit sângele vărsat pe nedrept.“ El însuși, spune Castellio, recunoaște tribunalul pus să-l judece. Și adaugă că, de va putea fi dovedită vreuna dintre imputările ce i se aduc, e gata să plătească cu viața.

Bineînțeles că atât Calvin, cât și de Bèze se feresc să dea curs unei asemenea propuneri; nici unul din ei nu apare în fața Senatului Universității din Basel. Dar, tocmai când pare că mârșavul denunț va rămâne fără urmări, o întâmplare neașteptată vine în ajutorul potrivnicilor lui Castellio. Din nefericire, tocmai acum iese la iveală o afacere tenebroasă, care întărește bănuielile despre erezia lui Castellio și despre prietenia sa cu ereticii.

La Basel s-a întâmplat ceva ciudat: timp de doisprezece ani, un nobil străin trăise în apropierea orașului, la castelul din Binningen. Jean de Bruge, după cum se recomanda,

era un om bogat ale cărui fapte caritabile îl făcuseră foarte stimat și iubit în cercurile burgheze. Când, în 1556, acest nobil străin a murit, tot orașul a luat parte la fastuoasele funeralii, iar sicriul a fost depus la loc de cinste în Catedrala Sfântului Leonard. Trec anii, și într-o zi se stârnește zvonul, aproape de necrezut mai întâi, că acel domn distins n-ar fi fost vreun nobil sau negustor de vază venit din altă țară, ci nimeni altul decât autorul operei *Wonderboeck*, vestitul eretic David Joris, care în timpul masacrului contra anabaptiștilor dispăruse în chip misterios din Flandra. Tare se necăjesc cetățenii din Basel aflând că omul căruia îi acordaseră cele mai mari onoruri și în timpul vieții, și după moarte era de fapt un proscris și un dușman al Bisericii! Spre a-l pedepsi măcar acum pe cel care le înșelase încrederea și abuzase de ospitalitatea lor, autoritățile îl judecă post-mortem. Urmează o ceremonie oribilă: cadavrul pe jumătate descompus al ereticului e scos din mormânt și atârnat într-o spânzurătoare, iar apoi e ars în piața mare din Basel împreună cu un maldăr de scrieri eretice. Toate acestea se petrec sub ochii a mii de privitori. La acest spectacol abject trebuie să asiste și Castellio, laolaltă cu ceilalți profesori de la Universitate. Ne putem închipui ce silă trebuie să-l fi cuprins pe Castellio, mai ales că, în toți acești ani, el legase o strânsă prietenie cu David Joris. Pe vremuri, cei doi își uniseră forțele în încercarea de a-l salva pe Servet, și probabil că David Joris a fost unul dintre autorii anonimi ai cărții *De haereticis*, apărută sub pseudonimul Martinus Bellius. Oricum, un lucru e cert: Sebastian Castellio nu l-a luat niciodată pe castelanul de la Binningen drept un nobil sau negustor oarecare. Fără îndoială, el a știut de la început cine era cel care își spunea Jean de Bruge. Dar, tolerant în viață ca și în scrierile sale, n-a vrut să se dedea la delațiuni și să-i retragă prietenia unui om care fusese proscris de către toate autoritățile bisericești și laice.

Odată scoasă la iveală această legătură cu cel mai hulit dintre anabaptiști, acuzația calviniștilor, potrivit căreia Sebastian Castellio ar fi protectorul și tăinuitorul tuturor ereticilor, își găsește deodată temuta confirmare. Și, cum o nenorocire nu vine niciodată singură, se descoperă în același timp că savantul se afla în relații apropiate și cu un alt eretic înfierat de Biserică, anume cu Bernardino Ochino. Pe vremuri, Ochino fusese un călugăr franciscan cunoscut în întreaga Italie pentru predicile sale neasemuite. Apoi a intrat în conflict cu Inchiziția papală și a fugit din patrie. Ajuns în Elveția, i-a speriat curând și pe pastorii reformați prin îndrăzneala tezelor sale, iar ultima lui carte, *Treizeci de dialoguri*, conține o interpretare a Bibliei ce a fost resimțită în întreaga lume protestantă ca o blasfemie de necrezut: Ochino declară aici, bizuindu-se pe Cărțile lui Moise, că poligamia este permisă de Biblie, deși n-o recomandă.

Această carte, care expune multe alte idei considerate scandaloase de autoritățile bisericești, duce imediat la deschiderea unei acțiuni judiciare împotriva lui Bernardino Ochino. Și culmea e că ea a fost tradusă din italiană în latină de nimeni altul decât Sebastian Castellio. Această operă eretică a fost tipărită în versiunea latină elaborată de Castellio, astfel încât el se face vinovat de răspândirea unor concepții ce intră în contradicție flagrantă cu învățătura Bisericii. În asemenea condiții, fapta sa este aproape la fel de gravă ca și cea a autorului. Peste noapte, afirmațiile greu de susținut ale lui Calvin și de Bèze, cum că Sebastian Castellio ar propaga și ar susține din umbră cele mai deșănțate erezii, au devenit alarmant de plauzibile din cauza legăturilor sale apropiate cu David Joris și Bernardino Ochino. Pe un asemenea om, Universitatea nu mai poate și nu mai vrea să-l ocrotească. Încă înainte să înceapă procesul propriu-zis, Castellio e pierdut.

După cruzimea cu care autoritățile bisericești procedează împotriva prietenului său Bernardino Ochino, avocatul toleranței își poate închipui ce îi pregătește această lume intolerantă. Lui Ochino i se pune în vedere să părăsească în cel mult trei zile Zürichul – orașul în care se stabilise, după lungi peregrinări, ca pastor al micii obști de refugiați italieni –, iar rugămințile sale fierbinți de a i se mai da puțin răgaz sunt zadarnice. Vârsta lui înaintată, de șaptezeci și patru de ani, ori împrejurarea că și-a pierdut soția, mult mai tânără decât el, cu doar câteva zile în urmă nu înduplecă autoritățile să-i mai prelungească dreptul de ședere în oraș. Nici faptul că Ochino trebuie să ia drumul pribegiei împreună cu patru copii minori și fără vreo avere, în toiul gerului de decembrie, nu îi îmbunează pe teologi: sentința rămâne neclintită. Mai întâi Ochino vrea să se refugieze în Valtellina, trecând munții prin Graubünden, căci acolo are prieteni. Dar prigonitorii săi au avut grijă să nu-i fie dat să poposească la căldura vreunui cămin: au trimis din timp scrisori pretutindeni, avertizând oamenii să nu ofere găzduire unui asemenea păcătos, și astfel toate ușile și toate porțile se închid în fața lui ca înaintea unui lepros. Apoi Ochino vrea să facă un popas la Basel, dar și de aici e izgonit, iar cumplita odisee a martirului septuagenar, cu cei patru copii ai săi, continuă de-a lungul drumurilor europene. Ajunge la Mulhouse, la Frankfurt, la Nürnberg, și de fiecare dată e gonit mai departe. Peste tot sosesc scrisorile ațâțătoare cu semnalmentele proscrisului; catolici și protestanți fac front comun, hotărâți să nu-i acorde azil bătrânului cărturar. Dat fiind că relatările sunt imprecise și contradictorii, niciodată nu se va putea cunoaște pe de-a-ntregul cât a pătimit acest erou tragic în cei doi ani de exil. Ultima lui speranță este că în Polonia va da de oameni mai milostivi și va găsi în cele din urmă găzduire pentru el și copiii săi. Dar sforțarea e prea mare pentru bătrânul sleit de puteri. Bernardino Ochino n-a

ajuns niciodată la țintă. Victimă a intoleranței, el se prăbușește în mijlocul drumului undeva prin Moravia, și acolo, printre străini, e aruncat ca un vagabond într-o groapă care a fost dată de atunci complet uitării.[1]

În arderea postumă a lui David Joris și în izgonirea lui Ochino din Zürich, Castellio poate întrevedea, ca într-o oglindă deformantă, propria lui soartă. Deja se fac toate pregătirile pentru procesul său. Într-o epocă atât de neomenoasă, savantul a cărui singură crimă a fost compasiunea arătată prigoniților nu poate spera la nici un fel de compasiune sau omenie. Pare că apărătorul lui Servet va împărtăși soarta acestuia din urmă. Intolerantul veac XVI își întinde ghearele pentru a-l sugruma pe cel mai primejdios adversar al său, pe apostolul toleranței.

Dar un destin binevoitor face ca prigonitorii să nu aibă parte de satisfacția de a-l vedea pe Castellio întemnițat, surghiunit sau ars pe rug. O moarte subită îl scapă în ultima clipă de proces și îl izbăvește din mâinile ucigașe ale dușmanilor săi. Munca în exces îi slăbise de mult rezistența fizică, iar acum organismul se prăbușește sub povara grijilor și emoțiilor. Până la sfârșit, Castellio se mai târăște la Universitate și la masa de scris, dar zilele lui sunt numărate. Moartea e deja mai puternică decât voința de a trăi și de a scrie. Scuturat de friguri, Castellio e dus în pat. Din cauza crampelor stomacale, nu se mai poate hrăni cu nimic altceva în afară de lapte. Organele funcționează

1. Volumul de referință publicat de istoricul Karl Benrath în 1875, la care Zweig probabil nu a avut acces, infirmă unele dintre datele biografice oferite aici despre Bernardino Ochino. În mod cert, Ochino a reușit să ajungă în Polonia, dar a fost alungat și de acolo după o vreme. Spre sfârșitul anului 1564, a murit de ciumă în timp ce călătorea prin Moravia (trei din cei patru copii au avut aceeași soartă). Pribegia sa nu a durat mai mult de un an. De asemenea, e un fapt stabilit că Ochino avea șaptezeci și șase de ani la momentul izgonirii sale din Zürich.

tot mai prost și, în cele din urmă, inima greu încercată încetează să bată. Pe 29 decembrie 1563, Sebastian Castellio se stinge din viață la vârsta de patruzeci și opt de ani, fiind astfel „scăpat din ghearele potrivnicilor săi cu ajutorul lui Dumnezeu“, după cum spune un prieten îndurerat la auzul veștii.

Odată cu moartea lui Castellio încetează și calomniile împotriva lui. Acum, cetățenii din Basel își dau seama că nu l-au apărat cum se cuvine pe acest om de elită. Puținele lucruri pe care le-a lăsat în urmă arată în ce sărăcie apostolică a trăit marele savant; în casă nu se găsește nici o singură monedă de argint, iar prietenii răposatului trebuie să preia cheltuielile de înmormântare, să-i plătească datoriile mărunte și să aibă grijă de copiii minori. Dar, parcă pentru a spăla rușinea acuzațiilor, funeraliile lui Sebastian Castellio devin un alai al triumfului moral. Toți cei care tăcuseră, temători și circumspecți, câtă vreme Castellio era învinuit de erezie se înghesuie acum în jurul sicriului spre a demonstra cât de mult l-au iubit și l-au prețuit; căci întotdeauna e mai comod să aperi pe cineva după moarte decât atunci când trăiește și e încolțit din toate părțile. Toată universitatea se alătură cortegiului funerar. Sicriul, purtat pe umeri de studenți, e adus în catedrală și așezat la veșnică odihnă în galeria mănăstirii. Pe propria lor cheltuială, trei dintre discipolii lui Castellio pun să se graveze pe piatra funerară următoarea inscripție: „Mult vestitului dascăl, în semn de prețuire și recunoștință pentru marea lui știință și pentru viața lui neprihănită.“

Însă, pe când tot Baselul îl jelește pe acest om atât de integru și de învățat, Geneva jubilează. Cât pe-aci să sune trâmbițele la vestea îmbucurătoare că, în sfârșit, a amuțit acel glas elocvent care a vorbit împotriva oricărei siluiri a conștiinței! Cu o satisfacție complet nelalocul ei, teologii comentează moartea cărturarului solitar care și-a slujit cu onestitate neabătută cauza. „A murit Castellio? *Optime*

factum“, scrie Bullinger din Zürich, pe când un altul face această apreciere sarcastică: „Ca să nu mai trebuiască să se apere în fața Senatului de la Basel, Castellio s-a refugiat la judecătorul Infernului, la Rhadamanthus.“ De Bèze, care, prin acuzația sa că Sebastian Castellio ar fi acționat „*impulsu instinctuque Diaboli*“, i-a otrăvit acestuia ultimele zile de viață, se fălește cu prorocirea lui inspirată: „Am fost un bun profet când i-am spus lui Castellio: Domnul te va pedepsi curând pentru blasfemiile tale.“

Nici după moartea acestui luptător stingher nu s-a domolit dușmănia, nu s-a astâmpărat furia. Dar ura-i zadarnică: mortul nu mai poate fi atins de nici o batjocură, iar ideea pentru care a trăit și a murit se ridică, asemenea tuturor gândurilor cu adevărat omenoase, deasupra oricărei puteri pământești și vremelnice.

Polii se ating

„Le temps est trouble, le temps se esclarcira
Après la plue l'on atent le beau temps
Après noises et grans divers contens
Paix adviendra et maleur cessera.

Mais entre deulx que mal l'on souffrera!“[1]

Chanson de Marguerite d'Autriche[2]

Lupta pare încheiată. Înlăturându-l pe Castellio, Calvin a scăpat de singurul intelectual de prim rang care i se opunea. Și, întrucât i-a redus la tăcere și pe adversarii săi politici de la Geneva, el își poate acum continua și extinde nestingherit opera politică. După ce dictaturile depășesc crizele inevitabile ale începutului, ele își consolidează poziția și rămân, de obicei, stabile pentru o perioadă de timp. Așa cum organismul uman, trecând peste o indispoziție inițială, se adaptează în cele din urmă unei altfel de clime și unor condiții de viață diferite, tot astfel popoarele se deprind uimitor de repede cu schimbările aduse de o nouă stăpânire. După un timp, vechea generație, mâhnită că prezentul violent a uzurpat un trecut mai bun, începe să se ducă, iar în locul ei răsare un tineret crescut în tradiția recentă, care ia noile idealuri drept ceva de la sine înțeles. În curs de o generație, un popor poate fi schimbat în chip hotărâtor printr-o idee. Așa s-a întâmplat și în cazul de față: în două decenii, învățătura lui Calvin

1. „Timpu-i tulbure, timpul se va lumina, / După ploaie se așteaptă vreme bună, / După multă vrajbă și ranchiună / Vine pacea și tot răul va-nceta. / Dar, până atunci, amar vom îndura!“ (fr.).

2. *Margareta de Austria* (1480–1530) a fost din 1507 regentă a Țărilor de Jos și a adus la reședința sa de la Mechelen numeroși cărturari și artiști. A scris poezii în franceză, în special rondeluri.

a depășit stadiul de construcție conceptuală și a căpătat o existență materială, empirică. Dacă e să fim drepți, trebuie să admitem că, după victoria inițială, acest organizator genial și-a propagat doctrina cu o iscusință extraordinară, răspândind-o treptat în lumea întreagă. Disciplina de fier face din Geneva un oraș model în ce privește conduita; din toate țările, reformații vin în pelerinaj în această „Romă protestantă", spre a admira pilduitorul regim teocratic de aici. Tot ce se poate obține prin ordine rigidă și severitate spartană a fost obținut cu prisosință. Ce-i drept, multiplicitatea creatoare a fost jertfită în favoarea celei mai prozaice monotonii, iar bucuria a fost sacrificată pe altarul corectitudinii reci, matematice, dar, în schimb, educația a fost înălțată la rangul unei arte. Toate școlile, toate așezămintele de binefacere sunt conduse ireproșabil. Știința este cultivată asiduu, iar odată cu întemeierea Academiei din Geneva Calvin creează nu numai primul centru intelectual al protestantismului, dar și antipodul Ordinului Iezuit pus pe picioare de fostul său coleg de studii, Loyola: astfel, disciplinei logice îi este opusă o disciplină nu mai puțin întemeiată logic, iar voinței oțelite o voință la fel de oțelită. De aici, echipați cu toate armele teologice necesare, predicatorii și agitatorii doctrinei calviniste sunt trimiși în lume, după un plan bine pus la punct. Căci de mult nu se mai gândește Calvin să-și limiteze autoritatea și ideologia la micul oraș elvețian. Peste mări și țări se avântă voința lui nepotolită de dominare, spre a-și extinde, încetul cu încetul, în toată Europa, în lumea întreagă sistemul totalitar. Deja Scoția îi este supusă prin intermediul lui John Knox, mandatarul său; Olanda și, în parte, țările din nord sunt pătrunse de spiritul puritan; în Franța, hughenoții pregătesc lovitura decisivă. Cu puțin noroc, opera sa canonică, *Institutio*, ar fi putut deveni o instituție universală, iar calvinismul, principala formă de gândire și de viață a lumii apusene.

Cât de hotărâtor ar fi schimbat o asemenea izbândă a doctrinei calviniste cultura europeană se poate vedea după amprenta pe care și-a pus-o numaidecât calvinismul asupra țărilor pe care le-a cucerit. Oriunde Biserica genevează a reușit să-și impună, fie și pentru o perioadă limitată, postulatul etic-religios, a apărut în cadrul caracterului național general un tip special: acela al cetățeanului care trăiește sobru, care își îndeplinește „ireproșabil“, *spotless*, datoria etică și religioasă. Peste tot, libertatea pornirilor senzuale a fost înfrânată metodic, iar viața a devenit mai rece, mai searbădă. Și astăzi – atât de durabil se poate insinua o personalitate puternică în viața oamenilor – se poate recunoaște în fiecare țară, încă din stradă, urma lăsată de disciplina calvinistă: aceasta transpare dintr-o anumită severitate în atitudine, din sobrietatea în port și în gesturi, chiar și din lipsa de somptuozitate a clădirilor din piatră. Strunind individualismul și impetuozitatea impulsurilor vitale, întărind în orice privință autoritatea, calvinismul a dat la iveală tipul slujbașului corect, al insului care se subordonează modest și conștiincios comunității, adică tipul funcționarului perfect și al omului ideal din clasa de mijloc. Pe drept cuvânt, Weber a arătat în celebrul său studiu despre capitalism că nici un element n-a contribuit atât de mult la apariția industrialismului ca doctrina calvinistă a supunerii oarbe, care educa masele deja din școală în spiritul înregimentării și al mecanizării.[1] Întotdeauna însă disciplinarea sistematică a cetățenilor sporește forța militară a unui stat; acei navigatori și coloniști dârzi, aspri și rezistenți la privațiuni care au cucerit și colonizat continente noi în numele Olandei și, apoi, al Angliei se trăgeau în principal din puritani, iar această obâr-

1. *Cf.* Max Weber, *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, trad. de Ihor Lemnij, postf. de Ioan Mihăilescu, ed. a II-a, Humanitas, București, 2007.

șie spirituală a influențat pe urmă caracterul nord-american. Toate aceste națiuni datorează în mare parte răsunătoarele lor succese severei înrâuriri didactice a predicatorului de la Saint-Pierre.

Și totuși, ce coșmar ar fi fost dacă niște *killjoy*[1] de soiul lui Calvin, de Bèze și John Knox ar fi impus lumii întregi exigențele crude ale primelor lor postulate! Cât de searbădă, cât de insipidă, cât de cenușie ar fi devenit Europa! Cu câtă înverșunare ar fi încercat acești dușmani ai artei, ai bucuriei și ai vieții să înăbușe splendida exaltare a existenței, încântătoarele ei prisosuri, în care instinctul creator al jocului se manifestă printr-o divină diversitate! Cum ar mai fi nimicit ei, în favoarea unei monotonii seci, toate acele contraste sociale și naționale care, tocmai prin împestrițarea lor, prin bogăția lor de nuanțe, au dat întâietate Apusului în istoria culturală a lumii! Cum s-ar mai fi priceput ei să sufoce elanul exuberant al creației cu ordinea lor cumplit de exactă! Așa cum au scopit la Geneva pentru secole întregi impulsul artistic, așa cum, de-ndată ce au pus stăpânire pe Anglia, au strivit sub călcâi una dintre cele mai minunate flori ale spiritului mondial, teatrul shakespearian, așa cum au instituit frica de Dumnezeu în locul bucuriei pământești – tot astfel ar fi aruncat anatema legii mozaice asupra oricărei încercări a omului de a se apropia de elementul divin și pe altă cale decât aceea a evlaviei canonizate.

Ți se taie răsuflarea când îți imaginezi Europa veacului al XVII-lea, al XVIII-lea și al XIX-lea fără operă, fără teatru, fără dans, fără arhitectura ei grandioasă, fără balurile sale, fără erotica sa rafinată, fără sociabilitatea ei subtilă. Doar biserici nude și predici grave, doar disciplină, smerenie și frică de Dumnezeu! Arta, această lumină divină în cotidianul nostru searbăd și întunecos, ar fi fost

1. Persoane care strică bucuria altora (engl.).

interzisă de predicatorii care vedeau într-însa numai orgie păcătoasă, voluptate, *paillardise*. Niciodată îndrăzneala spiritului plastic n-ar fi putut încremeni în splendoarea unică a sculpturilor de la Versailles și din barocul roman, niciodată nu s-ar fi putut desfășura în modă și dans jocurile delicate de culori ale rococoului. Spiritul european s-ar fi pierdut în chițibușerie teologică în loc să treacă nestingherit prin metamorfozele creației. Căci lumea rămâne stearpă și pustie dacă nu e adăpată la izvoarele libertății și ale bucuriei, iar viața înțepenește în orice sistem rigid.

Din fericire, Europa nu s-a lăsat înhămată la jugul severității puritane, tot așa cum Grecia n-a acceptat disciplina Spartei: la fel ca în cazul tuturor încercărilor de a fereca lumea într-un singur sistem, și de data aceasta instinctul vital, care cere veșnică înnoire, s-a opus cu forța-i irezistibilă. Disciplina calvinistă a cucerit numai o mică parte a Europei, dar chiar și acolo unde a ajuns stăpână a renunțat curând la respectarea strictă a literei Bibliei. Teocrația lui Calvin nu s-a putut impune în nici o țară pentru multă vreme, iar după moartea dictatorului, având de luptat cu rezistența realității, ostilitatea „disciplinei" față de viață și artă, de neclintit altădată, s-a domolit și s-a umanizat. Căci, pe termen lung, viața simțurilor se dovedește întotdeauna mai puternică decât orice doctrină abstractă. Această viață, cu seva ei fierbinte, topește orice rigiditate, destinde orice tensiune, îndulcește orice asprime. După cum un mușchi nu poate rămâne veșnic încordat, după cum o patimă nu poate persista într-o permanentă dogoare, tot astfel nici dictaturile spirituale nu-și pot menține la nesfârșit radicalismul neîndurător; de obicei, doar o singură generație resimte din plin această suprapresiune.

Și doctrina lui Calvin și-a pierdut mai curând decât s-ar fi crezut intoleranța nemăsurată. După trecerea unui secol, o doctrină nu mai seamănă aproape niciodată cu întemeietorul ei, și ar fi o eroare fatală să punem semnul

egalității între ceea ce a propovăduit Calvin și ceea ce a devenit calvinismul în cursul dezvoltării sale istorice. Ce-i drept, la Geneva se mai dezbate chiar și în epoca lui Jean-Jacques Rousseau dacă teatrul trebuie interzis sau nu și dacă „artele frumoase" înseamnă un progres sau un blestem pentru omenire, dar la acea vreme cea mai primejdioasă fază de exaltare a „disciplinei" a trecut de mult și credința rigidă în cuvântul Bibliei a fost adaptată nevoilor omenești. Căci spiritul viu al dezvoltării știe mereu să folosească pentru scopurile sale misterioase ceea ce părea mai întâi un mare regres. De la fiecare sistem, progresul etern ia doar ceea ce-i folositor, aruncând tot ce stânjenește ca pe un fruct stors de zeamă. În marele plan al omenirii, dictaturile constituie doar corecturi de scurtă durată, iar ceea ce vrea să împiedice în mod reacționar curgerea vieții o împinge, după un mic recul, și mai abitir înainte: e veșnicul simbol al lui Balaam[1], care vrea să blesteme, dar care, împotriva voinței sale, binecuvântează.

Astfel, ideea de libertate politică a luat ființă, printr-o transformare ciudată, tocmai din acel sistem care a căutat cu tot dinadinsul să înăbușe libertatea individuală – din sistemul calvinist: Olanda, Anglia lui Cromwell și Statele Unite, câmpuri de acțiune predilecte ale puritanismului, au fost cele mai deschise față de ideile liberale, democrate. Din spiritul puritan s-a zămislit unul dintre cele mai importante documente ale epocii moderne, Declarația de independență a Statelor Unite, care, la rândul ei, a influențat în mod hotărâtor Declarația franceză a drepturilor omului și cetățeanului. Și – metamorfoza cea mai uimitoare dintre toate, atingerea polilor – tocmai acele țări care

1. Profet din Vechiul Testament, care, primind din partea regelui moabiților sarcina de a-i blestema pe israeliții plecați din Egipt, sfârșește prin a-i binecuvânta de trei ori, la porunca lui Dumnezeu (Numeri, 22–24).

se afundaseră cel mai adânc în intoleranță au devenit primele insule de toleranță din Europa. Tocmai acolo unde fusese lege religia lui Calvin devine realitate și ideea lui Castellio. În aceeași Genevă care îl arsese odinioară pe Servet din cauza unor divergențe teologice cu Calvin se refugiază „dușmanul lui Dumnezeu“, Anticristul viu al epocii sale, Voltaire. Dar, ce să vezi? Urmașii lui Calvin, pastorii bisericii unde predicase odată reformatorul, îi fac vizite prietenești lui Voltaire pentru a discuta cu el, omenește, filozofie. Iar în Olanda, Descartes și Spinoza, care altminteri nu și-au aflat nicăieri locul pe Pământ, scriu acele opere menite să elibereze gândirea omenească din chingile Bisericii și ale tradiției. Tocmai în umbra celei mai inflexibile doctrine religioase se refugiază, de oriunde, toți cei amenințați din pricina opiniilor și a crezului lor (Renan[1], care altfel nu prea credea în minuni, a numit un „miracol“ această transformare a protestantismului rigid în spiritul Luminilor). Contrariile se ating. Și astfel, după două secole, toleranța și religia, postulatul lui Castellio și postulatul lui Calvin se întrepătrund aproape frățește în Olanda, Anglia și America.

Căci și ideile lui Castellio dăinuie dincolo de epoca sa. Ce-i drept, mai întâi pare că, odată cu omul, va amuți și solia sa; timp de câteva decenii, tăcerea îi învăluie numele la fel de strâns cum îi împresoară pământul coșciugul. Nimeni nu mai întreabă de Castellio, prietenii lui mor sau se risipesc. Puținele sale opere tipărite devin încetul cu încetul inaccesibile, iar nimeni nu îndrăznește să le dea la tipar pe cele nepublicate. Pare că acest om a luptat în

1. *Ernest Renan* (1823–1892), scriitor, filolog și istoric al religiilor francez, cunoscut mai ales prin volumul *Viața lui Isus*, care prezintă un Cristos umanizat și respinge minunile săvârșite în Evanghelii.

zadar, că a trăit degeaba. Dar istoria pășește pe căi misterioase: tocmai triumful vrăjmașului grăbește învierea lui Castellio. Năvalnic, prea năvalnic poate, a pătruns calvinismul în Olanda. Predicatorii oțeliți la școala fanatică a Academiei cred că e de datoria lor să-l întreacă în severitate pe Calvin în țara recent convertită. Însă curând apare o împotrivire la acest popor, care tocmai și-a apărat drepturile în fața stăpânului a două lumi[1]; olandezii nu vor ca libertatea politică de curând cucerită să fie zădărnicită printr-o constrângere dogmatică a conștiințelor. În cercurile clericale, câțiva preoți, cunoscuți mai târziu sub numele de remonstranți, contestă pretențiile totalitare ale calvinismului și, cum duc lipsă de arme spirituale în lupta lor contra dogmei inexorabile, ei își aduc deodată aminte de pionierul pierdut aproape în legendă. Coornhert și ceilalți protestanți liberali invocă argumentele lui Castellio și, din 1603, operele sale încep să apară în ediții noi și în traduceri olandeze, stârnind peste tot vâlvă și admirație. Dintr-odată se vădește că marea idee a lui Castellio n-a fost nicidecum înmormântată, ci doar a hibernat, ca să zicem așa, în anii cei mai grei; acum a sosit vremea ca ea să genereze efecte reale. În curând, cărturarii nu se mai mulțumesc cu scrierile deja publicate și trimit oameni la Basel pentru a da de urma operelor rămase în manuscris; emisarii le aduc în Olanda, le tipăresc în repetate rânduri, atât în original, cât și în traduceri, iar la o jumătate de veac de la moartea lui Castellio se întâmplă un lucru la care acesta n-ar fi cutezat niciodată să spere:

---

1. În 1568, Țările de Jos se ridică împotriva stăpânirii spaniole, cu puternicul concurs al calviniștilor. Regele Spaniei de la acea vreme, Filip II, era totodată stăpân peste un întins imperiu colonial în Americi. În 1581, olandezii își proclamă independența față de Coroana spaniolă, care avea să recunoască republica olandeză la optzeci de ani de la începutul conflictului, în 1648.

apare o ediție completă a operelor sale (Gouda 1612). Prin aceasta, Castellio se află din nou în centrul disputelor. A înviat victorios și, pentru prima dată, are un cerc larg de adepți credincioși. Înrâurirea pe care o exercită, deși aproape într-o manieră anonimă și impersonală, este incalculabilă. Ideile lui Castellio se perpetuează în operele altora, în luptele altora. Vestita pledoarie a arminienilor pentru înfăptuirea unor reforme liberale în cadrul protestantismului este susținută în cea mai mare parte prin argumente împrumutate din scrierile sale. Predicatorul Gantner din cantonul Graubünden – o figură admirabilă, care ar merita să fie imortalizată de vreun poet elvețian – se înfățișează în fața tribunalului ecleziastic din Chur având în mână cartea lui „Martinus Bellius“, spre a-i lua apărarea unui anabaptist acuzat de erezie. Și, chiar dacă nu există dovezi documentare pentru o asemenea ipoteză, este foarte probabil că atât Descartes, cât și Spinoza au intrat în contact cu ideile lui Castellio, având în vedere că operele acestuia erau larg răspândite în Olanda. Însă ideea de toleranță câștigă adepți nu numai în rândul intelectualilor, al umaniștilor din Olanda; încetul cu încetul ea pătrunde adânc în sânul națiunii, care e sătulă de gâlceava teologilor și de războaiele religioase. Prin Pacea de la Utrecht[1], ideea toleranței își face apariția în politica de stat și pășește astfel din abstract în spațiul concret, real. Zguduitorul apel la respectarea reciprocă a opiniilor, adresat pe vremuri de către Castellio principilor, e auzit acum de un popor liber și ridicat la rang de lege. Pornind de la această primă provincie a viitoarei sale stăpâniri mondiale, ideea respectului față de orice credință și orice opinie își începe marșul triumfal prin timp. Unul după altul, statele

1. În 1713, principalele puteri europene semnează la Utrecht o serie de tratate de pace, punând astfel capăt războiului pentru succesiunea la tronul Spaniei.

condamnă, în spiritul lui Castellio, orice prigonire a celor care au o altă religie sau o altă concepţie de viaţă. În cele din urmă, Revoluţia Franceză acordă individului dreptul de a-şi exprima liber, egal şi frăţeşte credinţa şi opinia, iar în veacul următor, al XIX-lea, ideea de libertate – libertate a popoarelor, a oamenilor, a gândurilor – devine deja un principiu inalienabil în întreaga lume civilizată.

Un secol întreg, până în pragul epocii noastre, ideea libertăţii domneşte suveran peste Europa. Drepturile omului sunt zidite în temeliile oricărui stat şi cuprinse ca un fond intangibil şi irevocabil în orice constituţie. Deja ne închipuiam că vremea despotismelor spirituale, a concepţiilor impuse cu de-a sila, a cenzurării opiniilor a apus definitiv, deja credeam că dreptul oricărui individ la independenţă spirituală e tot atât de asigurat ca şi dreptul său la integritate fizică. Însă istoria e flux şi reflux, e un permanent urcuş şi coborâş. Nici un drept nu este cucerit pentru totdeauna, nici o libertate nu este ferită pe vecie de violenţa ce ia mereu alte forme. Orice progres făcut de omenire va fi asaltat cândva de forţe potrivnice; chiar şi ceea ce a devenit de la sine înţeles va fi pus din nou în discuţie. Tocmai când ne-am obişnuit cu libertatea şi am încetat s-o mai considerăm bunul cel mai sfânt, se naşte din bezna lumii instinctuale o voinţă misterioasă de a o silui; ori de câte ori omenirea se bucură prea multă vreme de pace şi tihnă, ea se lasă ispitită de beţia puterii şi de voluptatea criminală a războiului. Căci, spre a înainta către ţelul ei insondabil, istoria acţionează din când în când prin regrese care rămân de neînţeles pentru noi, iar atunci stăvilarele moştenite ale dreptului şi ale dreptăţii se năruie aşa cum, la o inundaţie năvalnică, se prăbuşesc cele mai puternice diguri şi zăgazuri. În asemenea ceasuri cumplite, omenirea pare să se întoarcă la setea de sânge a hoardei şi la docilitatea oarbă a turmei. Dar, ca după orice revărsare,

apele se scurg mai devreme sau mai târziu; toate tiraniile se macină și se perimează, toate ideologiile și izbânzile vremelnice se sfârșesc odată cu epoca lor: numai ideea libertății spirituale, care domnește peste toate celelalte idei și nu poate fi biruită de nici una, revine veșnic, fiindcă e veșnică precum spiritul. Dacă i se ia pentru o vreme cuvântul, ea se refugiază în cea mai lăuntrică încăpere a conștiinței, unde nu o poate atinge nici o constrângere. Zadarnic își imaginează, deci, potentații că pot învinge spiritul liber dacă îi pecetluiesc buzele. Cu fiecare nou-născut vine pe lume o conștiință nouă, și mereu se va găsi cineva care să-și amintească de principiul omeniei și care să reia vechea luptă pentru drepturile inalienabile ale omenirii; mereu se va ivi un Castellio care să se ridice împotriva unui Calvin, oricine ar fi el, și care să apere independența suverană a cugetului împotriva tuturor silniciilor violenței.

Din opera lui Sebastian Castellio nu există actualmente ediții noi, cu excepția unei retipăriri a lucrării *Traicté des hérétiques*[1] sub îngrijirea părintelui A. Olivet, cu o prefață de prof. E. Choisy (Geneva, 1913). Publicarea în premieră a operei *De arte dubitandi* o pregătește, pentru Academia din Roma, domnișoara dr. Elisabeth Feist, după manuscrisul aflat la Rotterdam. Citatele din cartea de față sunt preluate fie din edițiile originale, fie din cele două studii semnate de Ferdinand Buisson – *Sébastien Castellion*, Paris, 1892 –, respectiv de Étienne Giran – *Sébastien Castellion et la Réforme Calviniste*, Paris, 1914 –, singurele mai importante închinate până acum lui Sebastian Castellio. Având în vedere puținul material documentar și împrăștierea lui, trebuie să-i fiu cu atât mai recunoscător domnișoarei Liliane Rosset din Vésenay pentru îndemnul ei hotărâtor, precum și domnului pastor de la catedrala lui Calvin din Geneva, Jean Schorer, pentru sprijinul său binevoitor. La o deosebită gratitudine m-au obligat, de asemenea, Biblioteca Universității din Basel, care mi-a îngăduit cu multă amabilitate cercetarea manuscriselor lui Castellio, precum și Biblioteca Centrală din Zürich și British Museum din Londra.

St. Z., aprilie 1936

1. Titlul versiunii franceze a volumului *De haereticis an sint persequendi*, publicată la scurt timp după originalul latin din 1554.

Lista ilustrațiilor

La mijlocul secolului al XVI-lea, reformatorul Jean Calvin conduce cu mână forte orașul Geneva. Nu demult fusese el însuși prigonit de Biserica Catolică, dar acum, când are în mână hățurile puterii, nu e deloc dispus să acorde altora libertatea religioasă pe care o ceruse atât de vehement autorităților papale. În numele adevăratei credințe reformate, Calvin instituie un regim de teroare, având grijă să supravegheze orice mișcare a cetățenilor genevezi. Cei care se abat câtuși de puțin de la doctrină și de la reguli sunt închiși, surghiuniți, torturați sau chiar executați. Totul culminează cu arderea pe rug a spaniolului Miguel Servet, condamnat pentru erezie.

În mijlocul tăcerii generale, se face deodată auzit un om care nu pare să se teamă de mâna lungă a lui Calvin: umanistul francez Sebastian Castellio, profesor la Universitatea din Basel, hotărăște să-l combată pe dictatorul genevez cu singura armă care îi stă la dispoziție – arma cuvântului. „A ucide un om nu înseamnă niciodată a apăra o doctrină, ci înseamnă a ucide un om“, îi transmite el fanaticului reformator.

Sub condeiul magistral al lui Stefan Zweig, evenimentele dramatice din epoca Reformei capătă o plasticitate neîntâlnită în cărțile istoricilor. Dar reflecțiile eseistului sparg cadrul istoric. În anii 1935–1936, când Zweig așternea pe hârtie această poveste, intoleranța și violența făceau deja ravagii în Germania. Fără a-l pomeni pe Hitler, fără a rosti o singură dată cuvântul „nazism“, autorul surprinde, ca într-o oglindă, fizionomia propriei epoci – și chipul schimonosit al tuturor dictaturilor viitoare. Căci din figurile celor doi adversari, Castellio și Calvin, Zweig distilează eternul contrast dintre umanismul pluralist și fanatismul doctrinar.

ISBN 978-973-50-4714-6

Ilustrația copertei:
Detaliu dintr-o gravură atribuită
lui Marco Dante, secolul al XVI-lea